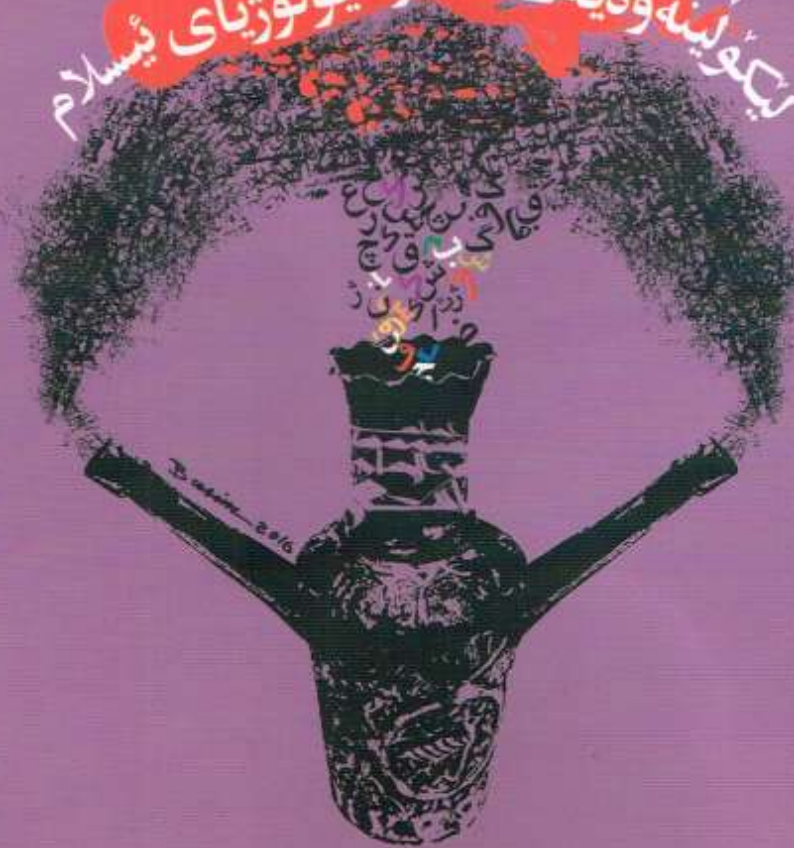

دكتور عهلى وەردى
وەرگىزگىچىسى دانا مەلا ھەسەن

يېقۇنلار ۋە يەككە لە سۆيۈلۈش ياي ئىسلام

ليكۆلينيە وە يەككە لە سۆسيۇلۇڧۇزىيە ئىسلام

پښتو ژبې لېکچرې

ناوښته پوښتېرې و هونډرې ښډښته

به پښته بهرې گڼښې ناوښته: هه ژار مډجډ
به پښته بهرې چاپ و بلاوگرډنه وه: سږوان مه حمود

ناوښته پوښتېرې و هونډرې ښډښته - ناوښته بلاوگرډنه وه ښډښته
سلېمانې - شه قامې مه وله وې - ته لارې بازگانیې سږوانې نوې - نهومی چوارم

<http://www.endeshe.net>

andesha.library@yahoo.com ● andesha@outlook.com

<http://www.facebook.com/Andeshalib>

07501026400

لىكولىنە ۋە يەككە لە سۇسپولۇژىيە ئىسلام

دكتور خەلى ۋەردى
ۋەزىرەتتىكى دانا مەلا خەسەن

ENGESE

زنجیره کتیبی فیکر و ئەدەب

سەرپەرشتیاری زنجیره

سیروان مەحمود

ناوی کتیب: لیکۆلینە وەپەک لە سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

ناوی نووسەر: دکتۆر عەلی وەردی

وەرگێڕانی لە عەرەببۆپێپەوه: دانا مەلا حەسەن

پێداچوونەوهی: دکتۆر ئەوزاد ئەحمەد ئەسود

بابەت: کۆمەڵناسیی تاییین

دیوایینی بەرگ: باسم پەسام

دیوایینی تیکست: دانا حەسەن

تۆبەتی چاپ: یەكەم ۲۰۱۶

چاپخانه: ئەندێشه

تیراژ: (۲۰۰۰) دانە

نرخ: (۶۰۰۰) دینار

ژمارەى سپاردن: لە بەرپۆهەرایەتی گشتیی کتیبخانه گشتییەکان

ژمارە (۱۵۳۱) ی سالی (۲۰۱۶) ی پێ دراهە.

مافی ئەم کتیبە پارێزراوە ©

بەبێ رەزامەندی ئەندێشه، هیچ لایەنیک رینگە پێدراو نییە بۆ لەبەرگرتنەوهی ئەم کتیبە، جا گەر بە شیوای ئەلکترونی، کاغەزی، وینەیی، دەنگی، یان ھەر شیوازیکی تری لەبەرگرتنەوه بیت.

پیرست

دهستپیک	۱
عہلی ووردی و میتودہکھی	۱۱
سہرہتا	۵۱
پیشہکی	۵۷
بہشی یہکم	
ناکوکی سونہ و شیعه	۶۵
بہشی دووہم	
پرسی خیلافہت	۸۱
بہشی سیئہم	
سروشٹی نیسلام	۹۹
بہشی چوارہم	
مملانی ناو نیسلام و ریساکانی	۱۲۳
بہشی پنجم	
مملانی ستہکار و ستہلیکراو	۱۹۱
بہشی شہشہم	
عہلی و گرفتہ نیسلام	۱۶۷
کوتایی	۱۹۱
سہرچاوهکان	۲۰۷
ٹیندیکس	۲۱۵

دهستپيگ

له دووره وه دكتور عهلي حسهين وهردي زانام دهناسي، له ته مه نيگدا بووم، له ده سالان تپه ږم نه ده كړد، نه وپش له رپي نه و گفوتوگو ته له فزيونيپانه وه، كه له نيوان كه سانتيكي به ته مه ن له خوم گوره تر دا ساز ده كران، له ميانه ي قسه كانياندا، ناوي كوچكردوو عهلي وهردي ده هينرا؛ ناويك، جيني مشتموږ. پاشان حه زى نه وه م لا دروست بوو، ناشنای نووسينه كاني خوى و نه و نووسينه انه شى نه و انى ديكه له سهر نه و ده يان نووسن، بېم. له رپي نووسينه كانيه وه، زياتر و زياتر ناشنای بووم، نه وه شم بؤ دهر كه وت، له گوڤارى مامؤستا "المعلم" يشدا وتارى كومه لايه تپي گرنگ ده نووسيت. له ته مه نيكي كه ميشدا، بووم به خاوه نى يه كه مين كتيبي وهردي، به ناوي ليكولپنه وه يه كه له سروشتي كومه لكه ي عنبراقى، يه كه مين جاريش كه نه و كتيبم خوښنده وه، كاريگه ريبه كي گه وره ي له سهر دانام دهر باره ي جوړى خوښنده وه ي تايبه تپي خوم، له هه مان كاتيشدا، چاوى به رامبه ر چه ندين شت كرده وه و واى كرد هوشيان پى بدهم. كوچكردوو

عەلی وەردی، زۆرینە ی کتێبەکانی لە سەر دەمی پادشایەتی و هەندیکیشیان لە سەر دەمی کۆماریدا بلاو کردنەووە. چەڕدەیکەسی کۆمەڵایەتیی لە مێژووی نوێی عێراقی دواین کتیبی بوو لە ماوەی ژیا نیدا بە چاپی گە یاند.

کۆچکردوو وەردی، بەر دەوام بوو لە چاپکردنی زنجیرە کتیبی چەڕدەیکەسی کۆمەڵایەتیی لە مێژووی نوێی عێراقی. لە راستیدا، ئەم زنجیرە توێژینەووە مێژووییە لە رووی جوگرافیەووە تەنھا عێراق ناگرنەووە، بە لکوو تەواوی ئەو ناوچانەش لە خۆ دەگرن، کە دەوری عێراقیان داووە، وەک: تۆرکیا، ئێران، میسر، سووریا و دوورگە ی عەرەبی. وەردی هەر لە یە کەم لیکۆلینەووە کۆمەڵایەتیە مێژووییە کە یەووە، پێی وا بوووە بی لیکۆلینەووە لەو ناوچانە ی دەوری عێراقیان داووە و کاریگەریە قوولەکانیان لە سەری، ناتوانین لە مێژووی نوێی عێراق تیبگە یین.

وەردی بەر دەوام بوو لە چاپکردنی بەرگەکانی دیکە ی کتیبی ناوبراو، تا لە سالی ۱۹۷۹ دا بەرگی شەشەمی بە چاپ گە یاند، پاشان لە چاپکردنی بەرگەکانی دیکە وەستا. خە لکی دەربارە ی هۆکاری وەستان یان تەواونەکردنی بەرگەکانی دیکە پرس یاریان لی دەکرد، بە تاییەت گە یشتبوووە قوناغیکی مێژوویی زۆر گرنگ، ئەویش سالی ۱۹۲۴ بوو، کە قوناغی یە کەمی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی نوێیە، ئەو سەر دەمە ی وەردی تیایدا ژیا.

بلاو بوونه وهی کتیبه کانی وهردی له دهره وهی عیراق

کاتیک سالی ۱۹۸۰، جهنگی ویرانکهری عیراق-ئیران هه لگیرسا، چهنین کیشه و نه هه متهیی له گهل خویدا بو عیراق هینا، کوجم بو دهره وهی عیراق کرد، له سالی ۱۹۹۰ دا، بریارم دا خانه یه کی چاپکردنی عهره بی / ئینگلیزی له لهندهن دابه زرینم، تا له که شیکي نازاد و دوور له چاودیری و ترس و توقاندنی هزری، کتیبه هزری و میژوو بییه کان چاپ بکه یین. کتیبه کانی کوچکردوو وهردیم خسته پیشه وهی شه و کتیبانه یی چاوم له سهریان بوو له دهره وهی عیراق چاپیان بکه م، به هوی گرنگی و بایه خیانه وه له جوولاندنی هزردا، ههروه ها واش له مرؤف دهکن، له روانگه یه کی نویوه بیر بکاته وه. له بهر شه وه، داوام له کوچکردوو، دکتور وهردی کرد مافی له چاپدانی کتیبه کانییم پی بدات، شه ویش سه ره رای شه وهی به وه ناسرابوو مافی چاپکردنی کتیبه کانی به هه ر خانه یه کی دیکه رت دهکاته وه، وهلی به داواکه م رازی بوو. کاتیکیش سالی ۱۹۹۱ نه خوشییه که یی سهخت بوو، گریه سهسته که مان هه موار کرده وه و مافی چاپکردنی ته وای کتیبه کانی و دهستنووسه کانی خوی به ته نها به من به خشی، کاتیکیش کتیبی چه رده یه کی کومه لایته یی له میژووی نویی عیر/تسمان چاپ کرد، پرؤسه ی دزین و ساخته کردنی کتیبه کانی کوچکردوو له لایه ن چند ساخته کاریکی ئیرانی و پاشانیش لوبنانی سه ری هه لدا. به هوی نه بوونی یاسای

پاراستنی مافی نووسەر و چاپکاره وه له جیهانی عه ره بی و نیسلامیدا، کتیبه ساخته کان کاریگه رییه کی گه وره یان کرده سەر فرۆشی کتیبه کانی وهردی، که له لایهن ئیمه وه چاپ کرابوون، به هوی جیاوازی نرخی نیمه و نرخی کتیبه ساخته کانه وه.

بهرده وامبوون له چاپکردنی کتیبه کانی وهردی

ئهو گریه سته ی له نیوان سن و کوچکردوودا هه بوو، پابه ندیه کی نه خلاقیی گه وره بوو، بهرپرسیاریتی پاراستنی مافی وهردی و مافی میراتگره کانی خسته نه ستوم، به تاییهت کاتیک چه ندین چاپی شیونراو خرانه کتیبفرۆشییه کانه وه، که ناوی ئهویان هه لگرتبوو!

له م چند سهاله ی دواییدا، هه لسهام به بلاوکردنه وه ی چاپی نویی تهواوی کتیبه کانی کوچکردوو وهردی، هه مان کات خانه ی ئه لوهراق هه لمه تیکی به رفراوانی دژی ساخته کار و شیونهر و دزه کان دهست پی کرد له پيشانگه عه ره بییه کان و چند بازاریکی عه ره بییدا، تا ریگری له کتیبه ساخته کان بکات، له مه دا، تا راده یه ک سهرکه وتنمان به دهست هینا.

ئهوه ی جینی دلخۆشی بوو، ئهوه بوو سه ره رای ساخته کردن و شیواندنی کتیبه کانی وهردی، وه لی ناوی بووه ناویکی دره وشاوه و ناماده له جیهانی عه ره بییدا، له خۆره لاتیه وه تا خۆرئاوای.

کوچکردوو عه لی سههین وهردی زانا، له سالی ۱۹۱۳ دا،

له شاری کارمپه ی نزیک به غداد و به دیاریکراویش له که په کی نه یارییه کان له دایک بووه، له خیزانیکي زانستی ناسراو به مالی نه بی وهره، چونکه بابو باپیرانی به دلپانندی ناوی گوله وه خه ریک بوون، له سه دان سال له مه وپیشه وه پیشه یه کی دیاری شاره که بووه.

له خویندنگه کانی کارمپه، قوناغه کانی خویندنی ته واو کردووه. به هوی سه رکه وتنی له خویندندا، حکومتی عیراق بو دریزه دان به خویندن، ده یزیت بو زانکوی نه مریکی له به یروت و به پله ی شه رده در ده چیت. دواتر ده گه ریته وه به غداد و بو ماوه ی سی سال وانه ده لیته وه، پاشان حکومت ده یزیت بو زانکوی ته کساس له نه مریکا، تا بروانامه ی نه کادیمی بالا له زانسته کومه لایه تییه کاندا به ده ست بهینیت، نامه ی ماجستیره که ی، که پیشکه ش به زانکوی ناوبراوی کرد، بریتی بوو له *لیکولینه وه ریک له سوسیلوژریای* نیسلام، سالی ۱۹۴۸، به پله ی شه رده بروانامه ی ماجستیر به ده ست دهینیت، پاشانیش سالی ۱۹۵۰، له هه مان زانکو، بروانامه ی دکتورا به ده ست دهینیت، تیزی دکتوراکه شی بریتی بوو له *تیرری معریفه لای نیین خه لدرورن*. سالی ۱۹۵۰ ده گه ریته وه بو به غداد و له کولیزی نادابی زانکوی به غداد، وهک ماموستا، داده مه زریت.

دکتور وهردی به یه که مین رابه ری دامه زرینه ری کومه لناسی له ته واوی جیهانی عه ره بیدا هه ژمار ده کریت، وهک زانستیکی سه ربه خو له زانسته مرویییه کانی دیکه. وهردی تا سالی ۱۹۶۹ به رده وام دهینت له وانه وتنه وه، له و

سساله دا و لهسه ر داواى خوى خانه نشين دهكرىت، تا خوى
بو تويزينه وه و نووسين ترخان بگات.

كتيب و تويزينه وه گانى وهردى

پوژنامه و گوڤاره عىراقىيه كان، له ناوه راستى چله گانى
سه دهى رابردو وه به دكتور على وهردى ناشنا بوون،
كاتىك و تارىگه لىكى به شىوازى خوى بلاو كرده وه، تاكو
نه وه ده گانى سه دهى رابردووش به رده وام بوو لهسه
نووسين له پوژنامه عىراقىيه كاندا، نه مرو دكتور تارىق
نه لحه مدانى و تىمىكى تايبه ت راسپىردرون ته واوى كار و
وتار و تويزينه وه گانى دكتور على وهردى كو بگه نه وه، كه
له سالانى نىوان ۱۹۴۵-۱۹۹۵ له پوژنامه و گوڤاره عىراقى
و عه رهبىيه كاندا بلاوى كردوونه ته وه، هىوامان وايه نه م كاره
له سالى ئابىنده دا به كو تا بگات.

كتيبه چاپكراوه گانى وهردى

۱. كه سىتیبى تاكى عىراقى / ۱۹۵۰- به غداد.
۲. كارىگه رىبه نه ست / ۱۹۵۱- به غداد.
۳. واعىزه گانى سولتان / ۱۹۵۴- به غداد.
۴. گالته جارى عىقلى مروف / ۱۹۵۵- به غداد.
۵. نه هسانهى نه دهى بالا / ۱۹۵۷- به غداد.
۶. خه ونه كان له نىوان زانست و بىروباوهرى / ۱۹۵۹- به غداد.
۷. لوژىكى نىبن خه لدوون / ۱۹۶۲- قاهیره.

دستیځ

۸. لیکولینیه ودهیک له سروشتی کومه لگه ی عیراق / ۱۹۶۵- به غداد.
۹. چه رده یکی کومه لایه تی له میثرووی نویی عیراق / ۱۹۶۹- ۱۹۷۹ (شش بهرگ له هشت کتیبدا، که نه مانه ن: بهرگی یه که م- ۱۹۶۹، بهرگی دووهم- ۱۹۷۱، بهرگی سینیهم- ۱۹۷۲، بهرگی چوارهم- ۱۹۷۴، بهرگی پینجه م (دوو کتیب)، کتیبی یه که م- ۱۹۷۷، کتیبی دووهم- ۱۹۷۸، بهرگی ششهم (دوو کتیب)، کتیبی یه که م- ۱۹۷۸، پاشکوی بهرگی ششهم- ۱۹۷۹).
۱۰. لاکار، بزریوول له درامته ره وشتنامزده کاند / ۲۰۰۷ - له ندهن- به بیروت.
۱۱. جیروکی خانه دانه کان و نیین سعور (که پاشکوی بهرگی ششهمه و به شیوه یه کی سه ره بخو چاپ کراوه).

نه و کتیبانه ی بو یه که م جار و دوا ی مردنی و هردی

ناماده ده کترین بو چاپ:

۱. لیکولینیه ودهیک له سوسنولونژیای نیسلام / ۱۹۴۸- ته کساس / نینگلیزی (نامه ی ماجستیره که یه تی) نه م کتیبیه، که له بهر دهستی نیوه دایه.
۲. تیوری معریفه لای نیین خلدوزن / ۱۹۵۰- ته کساس / نینگلیزی (تیزی دکتورا که یه تی) نیستا کاری له سه ر ده کريت و ناو اته خوا زین سالی ۲۰۱۴ به زمانی عه ره بی چاپ بکريت. نه م دوو کتیبیه ی سه ره وه، تا و هردی له ژياندا بوو، نه کران به عه ره بی، کاتیکیش له م باره یه وه پرسیا ری لی

دهکرا، دهیوت: هموو شتیک له کاتی خزیدا.
۲. کوی نهو تار و توژینه وانهی عهلی وهردی له نیتوان
سالانی (۱۹۴۵-۱۹۹۵) له رۆژنامه و گوشارهکاندا بلاوی
کردوونه تهوه، که دکتور تاریق نافع له لحه مدانی نامادهی
کردوو و لینی کولیوتهوه.

چهند مانگیک بهر له وهی وهردی کوچی دواهی بکات، پنی
راگه یاندم چهند کتیبیکم بو ده نیریت و حهز دهکات چاپیان
بکات، به لام به داخه وه، دواي مردنی بزر بوون، نه وانیش:

۱. نه واکاری کتیبی (چه رده بیکی کومه لایه تی له مینروری
نویسی عیراتی) بهرگی حهوت و ههشت.

۲. ژیانم، یان به شتیک له ژیانم، که بیک هاتوو له بیره وه ریبه
که سییه کانی.

۳. کتیبیک، که کوچکردوو ناوی نه نابوو، به لام پنی دهوت
(پرژدهی ته مەز)، که کوچکردوو میر به صری له بهرگی
سییه می کتیه که بیدا (ناوردانی عیراتی) لایه ره ۴۲۱، باسی
لیوه کردوو، پیده چیت هه مان هم پرتوو که بیت، که نهو
به (سررشتی سررشت) ناوی بردوو.

۴. کتیه کانی ناو گه نجینه ی وهردی، کوچکردوو کاتیک له
نووسینی کتیبیک ته واو ده بوو، ده یخسته زه رفیکه وه و له سه ر
زه رفه که ش ناوونیشانی کتیه که ی ده نووسی و ده یخسته
گه نجینه به کی دارینی ماله که به وه، کاتیک پرسیارمان لئ
کرد که ی هم کتیبانه چاپ دهکات، له وه لامدا وتی: هموو
شتیک بو کاتی خوی!

ئەو کتێبەکانەکانی لەناو کتێبە چاپکراوەکانیدا ناویان هاتوو
و بەلام چاپ نەکراون:

١. *دووڕۆخاقەسی کە سەستیی عێراقی.*
٢. *عێراق و سارانیشینی.*
٣. *مێژووی مەلەکانی ئێران لە عێراقدا.*
٤. *جەقیقەتی وێن لە ئێسڵامدا.*
٥. *نەینیی کە سەستی.*
٦. *شەوێنی سەرھەلدانی بزوتنەو کۆمەڵایەتیەکان لە ئێسڵامدا.*
٧. *کەشەکردنی شووشیاری سیاسی لە عێراقی نویدا -*
کوچکردوو کۆرکێس عەواد لە بەرگی دووھەمی
ئێسایکلوپیدیای نووسەر عێراقیەکاندا لاپەرە ٤٢٨، باسی
لێوھ کردوو. ھەرھەما کوچکردوو میر بەصری لە بەرگی
دووھەمی ناوئارانی ئەدەب لە عێراقی نویدا، لاپەرە ٥٥٠،
باسی کردوو. کوچکردوو ھاشم رەجەب لە گوشاری/مکتەبە،
کە کتێبخانەیی موسەننا دەری دەکرد، لە ژمارە ٦٦ی سالی
١٩٦٨، لاپەرە ٥٢، باس لەو دەکات: وەردی بەرگی یەكەم و
دووھەمی ئەم کتێبەیی تەواو کردوو، ھەر بەرگی، نزیکە
٧٠٠ لاپەرەیی و باس لە ماوھیی وەرچەرخانی سیاسی لە
عێراق دەکات، لە سالانی ١٩٠٦-١٩٢٤، دواي ئەوھیی عێراق
لە قوناغی نەستیی سیاسییەوھ روو دەکاتە قوناغەکانی

١ سارانیشینی: مەبەستمان لە چەمکی "البداءة"ی عەرەبییە، کە عەلی
وەردی لە ئێبێن خەلدوونەوھ وەری گرتووھ. (و. ک.)

ماجد شبر

هوشیاری سیاسی و نهو فاکته رانهی له م وهرچه رخانه دا
رولیان گیراوه. بهرگی سیتیهم باس له رووداو و فاکته رهکانی
سالانی نیوان (۱۹۲۴-۱۹۴۱) دهکات، بهرگی چوارهم باس
له و قوناغه دهکات، که به ۱۹۵۸ کوتایی دیت، وهلی بهرگی
پینجهم و کوتایی بریتیه له عیراق دواي سالی ۱۹۶۸.

ماجد شبر

عەلی وەردی و میتۆدەکی

د. حسەین ئەلەهنداوی^۱

بایەخدا ن بە بیربیری کۆچکردوو دکتۆر عەلی وەردی، لە سەدەمی بیستویە کدا رووی لە فراوانبوون کرد و لیکۆلینە وەش لە هزرەکانی دەربارەمی کۆمەلگەمی عێراقی، لە تەواوی جیهاندا قوولتر بوونەوه. ئەو نو کتیبەمی لە ماوەمی ژیا نیدا چاپ کران، لە پینش هەمووشیانەوه (چەرەمی کۆمەلایەتی لە مێژوومی نوێمی عێراق) بە هەر هەشت بەرگە کە یەوه، چەندین جار چاپ کران و چەند بەشیکیشمی بو چەندین زمان وەر گیردران، وەک: فەرەنسی، ئەلمانی، ئینگیزی، ئیسپانی، فارسی، تورکی، پۆلونی و هتد. زانکۆکانیش

۱ د. حسەین ئەلەهنداوی: نووسەریکی عێراقییه، لە بواری فەلسەفەدا خاوەن چەند کتیبیکە: (میکر و ئیسلام، ۱۹۸۷، بە زمانی فەرەنسی) و (مێژووی دەولەت لەنیوان ئیبن خەلدون و مینگنا، بەیروت، دار ئەلساقي، ۱۹۶۶) و (ئەکناری فەلسەفەدا، بەغداد، دار ئەلحیکە، ۲۰۰۵). لە زمانی فەرەنسیشەوه ئەم کتیبانەمی کردووه بە عەرەبی: (میکر و مینگنیزم، بەیروت، ئەلکونز ئەلئەدەبییه، ۲۰۰۴)، (مەسەمی مەککەمی و ئاوەدانکاریی مەرچەرخ، بەیروت، ناشیرون، ۲۰۱۳)، (هەیلەسورفانی روشنگەر و ئیسلام، (چەوساندنەوهی خۆرەلاتییا، نیان چەوساندنەوهی خۆرەلات؟)، (دەروازەیک بو فەلسەفەمی بابلی) و چەندین کتیبی دیکە...

لیزه‌وله‌وی بایه‌خدانیان به لیکولینه‌وه‌ی تایبته، پرووی له زیادبوون کردووه و تا هه‌نووک‌ه‌ش، تیزه سه‌ره‌کیه‌کانی ده‌باره‌ی سروشتی که‌سیتی عیراقی هاوچه‌رخ، بووه‌ته جیتی مشتومریکی زانستی و سیاسی فراوان. راقه و لیدوانی ئالۆز و جیاجیا و هه‌ندیک جاریش دژی‌ه‌کی بو ده‌کریت. له‌نیو ته‌واوی بیریاره هاوچه‌رخه‌کانی عیراقدا، له بواری کومه‌لناسیدا، تا ئه‌مرۆ که‌س ئه‌و سه‌رکه‌وتنه‌ی ئه‌وی به‌ده‌ست نه‌هیناوه، ته‌نانه‌ت له پرووی جه‌ماوه‌ریشه‌وه، به‌تایبته سه‌باره‌ت به ژماره‌ی ئه‌و بابته و هزرانه‌ی ناوبانگیکی مه‌زنی لای ته‌واوی خه‌لکی په‌یدا کردووه، که هه‌ندیک جار به‌هۆی وردیبه ره‌سه‌نه‌که‌یه‌وه‌یه‌تی. ئه‌م هزرانه له‌گه‌ل ئه‌و ویناکردنانه‌ی به‌ره‌میان دینن، توانییان ناوه‌ندی ئه‌کادیمی پاوان بکه‌ن و بچه‌ نیو چالاکی تیروانینه‌کانه‌وه، تا وای لی هات، له‌سه‌ر هه‌موو سفرده‌یه‌ک ناوی عه‌لی وه‌ردی به‌یئزیت.

ده‌توانین زۆر به‌سانایی له‌م بایه‌خدانه‌ گه‌وره‌یه به وه‌ردی تیبه‌گه‌ین، ئه‌م بیریاره کومه‌لایه‌تیبه، له‌یه‌ک کاتدا هه‌م نوێگه‌ر بوو هه‌م بوێر، په‌که‌م که‌سیش بوو بانگه‌شه‌ی بو "کومه‌لناسی عه‌ره‌بی" کرد، تا له‌ژیر روشنایی تایبه‌تمه‌ندیبه جوگرافی-میژوویی-کولتووریبه‌کاندا، له کومه‌لگه‌ عه‌ره‌بیبه‌کان بکولیته‌وه. هه‌روه‌ها تیروانینیکی گشتگیر و هاوبه‌ند و کراوه ده‌باره‌ی دۆخی کومه‌لگه‌ی عیراقی له‌ چوارچینه‌و میژووییبه‌ هاوچه‌رخه‌که‌یدا پینشکه‌ش ده‌کات و پینشوخته‌ش له‌ ده‌رده‌ درێژخایه‌نه‌کانی ئاگادارمان ده‌کاته‌وه. ئه‌م تیروانینه‌ش، سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ی به‌ شیوه‌یه‌کی

تەواوەتییەش قبۆل ناکریت، یان زۆر توندە، وەلی پیوستییەکی هزری فراوان پر دەکاتەو، بۆ تیگەیشتن لەو کۆمەلگەیه و ئاسۆ و ناوەرۆکی زیندویتیەکی و رەگەزەکانی، هەرەها بۆ ناشنابوون بە فاکتەرە خودی و بابەتیەکانی پەرەسەندن و شکستەکانی.

کرۆکی هزری کۆمەلایەتی عەلی وەردی، لە چەندین بواری گوزارشت لە خۆی دەکات، وەلی بەتایبەت ئەوێ بە چاپی گەیاوندوو، پەردانە بە میتۆدیکی رەخنەیی دیالکتیکی تایبەت، لەگەڵ جەختکردنەوێ لەسەر بایەخی یەکلاکەرەوێ ئەم میتۆدە لە تەواوی بواری بوارەکانی لیکۆلینەو لە کۆمەلگە عێراقی و عەرەبی، لە روانگەیهکی کۆمەلایەتی میژوووییەو. خۆ ئەگەر وەردی لە رافەکردن یان دەرئەنجامدا کەوتیته هەلەو، وەلی بە لایەنی کەسەو جەختی لەسەر بوونی کۆمەلگەیهکی عێراقی گەرە و زیندوو و ئەفرینەر کردۆتەو، کە لە بەردەوامییە هاوبەندە سروشتییەکی و یەکتییە هاوژییەکانی پێک دیت و لیوانلیویشە لە پەرەسەندن و بەرزبوونەو.

ئێستا، دواي تێپەڕینی دوو دەیه لە کۆچی دوايي وەردی، بە پیوستی دەزانی سەرنجیکی نوێ لە تیروانینە کۆمەلایەتیە تاییەتیەکی بەدین و تەواوی پەرەسەندنە جەوهرییەکانی لە بەرچاو بگرین و بنەما رەسەنەکانیشی بخەینەو یاد، ئەو روانگەشی بپشکنین، کە لە ساتە بالاکانیدا یان دواساتەکانیدا هەببوو، ئەو پرسیارانەش بوروژنینەو، کە بەردەوام ئامادەییان هەیه. بە هەر حال، پیمان وایە پێداچوونەیهکی رەخنەیی بە هزرەکانی وەردیدا،

به تايبهت له م کاته دا، سوو د به خشه، له کاتيکدا هم کومه لکه په
له سسر په ره سه ندنه چي گيره گهي به رده و اوه، هر وهک چون
له سسر په رده وه شپړزه و ورو و ژينه ره کهي به رده و اوه.
وهلي ليکولينه وه په کي ناوا کورت، ناتوانيت ته نانه ت
جهخت له سسر لايه نه سهره کييه کانيشي بکاته وه، نه مهش
پورشه بو ناته و او بيه کاني و گه لينه کاني، به دلني ابيشه وه، دواتر
چهند هه وليک دهرين بو ليکولينه وه و خويندنه وهی نو، به
نامانجي ورو ژاندي چهند بابه خپيداننيکي زياتر و کردنه وهی
چندين ناسوي ديکه، گومانمان نييه له وهی هم کتيبه هه موو
نه مانه له خو ده گريت. بير ياري کوچکدوو، زور سهر سه ختانه
دهويست تويزه ريکي زانستي راستگو و ره خنه گر و نازاد
بيت، تا هه نوو کهش پيويستي به ليکولينه وهی زيندوو هه په
و به رده و اوه بوو ته جتي سهر ساميي گه رموگور و راهي
سهر کيشانه و جهنگ و ره خنه. هه موو نه مانه ش، ناماژن بو
سهر که وتني گه وره ی نهو.

به گمستي، ليکولينه وه په کي سهر اپاگير و ميتودي له
تير و انيني کومه لايه تبي و هردي به پيوست ده زانين، وهلي
پيوستيشه به مه عريفه په کي ورده وه ته و اوي نهو کتيبانه ی
پيشتر له چاپ دراون، به راورد بکرين به و کتيبانه ی هيشتا له
چاپ نه دراون، پیده چيت - وهک ماجيد شبر له ده ستيپکي هم
کتبيبه دا باسي لئوه کردوه - ژماره ی کتيبه له چاپ نه دراوه کان
زور بن، به تايبهت نهو کتيبه ی ناوي ناوه / ليکولينه بره په ک
له سر و شتي سر و ش، خودی خوشی به پر و ژه ی ته من
ناوي بر دووه، و هردي تا دواړو ژه کاني ته مني، سهر قالي
هم بابه ته بووه، هه ندیک که سيش جهختيان له سسر نه وه

كردۆتەو، كە وەردى لە دانىشتە تايبەتى و گشتىيەكاندا بەردەوام باسى لە بەرەوپېشچوونەكانى لە كتيبى ناوبراودا كروو و تەنانت هەندىك دەستووسيشى خستوو تە پوو. بە دوورى نازانين، بلاو بوونەو، ئەو كتيبە بەشيك لە لاينە جىگىرەكانى بۇچوونمان دەربارەى تىروانىنى بۇ سروشتى كۆمەلگەى عىراقى لەق بكات، تەنانت خودى خوشى لە سالى ۱۹۸۸دا لە چاوپىكەوتتىكى رۇژنامەوانيدا نامازە بەمە دەكات و دەلېت: "ئەو راتەكاندە كۆمەلايەتتەى عىراق لە ۱۴ تەممووزى ۱۹۵۸دا بە خۇيەو، بينى، زۇرىك لە تىگەيشتن و تىورەكانى منى بۇ ژيان و كۆمەلگە هەلگىرانەو، بەر لەو تىروانىنىكى تايبەتم هەبوو بۇ ژيان و كۆمەلگە، پاشان ئەو رووداوانەم بينين، كە لە تەممووزى ۱۹۵۸ و دواتردا روويان دا، ئەوكات دركم بەو كەرد، من لە تىورە كۆنەكەمدا، دەربارەى سروشتى مرۇف، بە شىوہەيەكى گشتى و سروشتى كۆمەلگەى عىراقى بە شىوہەيەكى تايبەتى، هەلە بووم."

لە چاوەروانىى ئەو دەقاندە، پيمان وايە لەميانەى روونكردەو، بنەما هزرىيەكانىو و پشكنىنى مېتودە تايبەتەكەى و نامرازە شروڤەكارىيەكانىو، هەروەها لەميانەى دەرنەجامە گشتىيەكانىو دەربارەى كۆمەلگەى عىراقى، بەچاوپۇشەين لە واقىعبوونى ناوەرۆكە جەوہەريەكانى و پەسەندكردى لەلايەن ئىمەو، دەتوانين هەلسەنگاندنىكى سەرەتايى بۇ تىروانىنى كۆمەلايەتتەى وەردى بكەين.

بنه‌ما هزریه‌کان:

له‌سه‌ر ئاستی بنه‌ما یان سه‌ره‌تا هزریه‌کان، به‌رای ئیمه مه‌له‌یه پیتسان وا بیت وهردی یه‌ک ئاراسته‌ی هزری یان فه‌لسه‌فی گرتووه، وه‌ک هه‌ندیک پیتان وایه کاریگر بووه به‌فله‌سه‌فه‌ی پراگماتیزم (زیاتر له‌وانی دیکه)، یان به‌هوی نه‌شاره‌زایمانه‌وه تۆمه‌تباری بکه‌ین به‌وه‌ی (تیروانینیکی خورئاوایی خوره‌لاتناسییانه‌ی له‌لیکۆلینه‌وه‌ی کۆمه‌لگه‌ی عیراقی!) دا بوونیا‌د ناوه. به‌رای ئیمه، وهردی هه‌رگیز یه‌ک ریپازی فه‌لسه‌فی دیاریکراوی نه‌گرتوته به‌ر، هه‌ر وه‌ک چۆن له‌نیو ریپازه‌کانیشدا نه‌مبه‌راوبه‌ری نه‌کردووه. به‌لکوو بیریاریکی ره‌خنه‌گر و ئازاد بووه، دوور له‌بیری ئایینی یان فه‌لسه‌فی، له‌مامه‌له‌کردنیدا له‌گه‌ل دیارده‌کانی کۆمه‌لگه‌ی عیراقیدا، چهند هه‌لکشانیکی به‌خوی و به‌میتۆده‌که‌ی به‌خشویه، که‌تاکوو ئیستاش له‌چهند پیکهاته‌یه‌کی‌دا، له‌قالبوه‌رگرتن‌دا‌یه. به‌دیاریکراو‌ییش لایه‌نی به‌هیز و لاوازی میتۆده‌که‌ی وهردی لیره‌دا ده‌ر ده‌که‌و‌یت، هه‌ندیک جار هه‌لی لیکۆلینه‌وه یان به‌ریکه‌وت یاخود تووژینه‌وه‌که‌ پتویستی کردووه وا بیت، ره‌گه‌زگه‌لیکی ئالوز و ته‌نانه‌ت لیکدیجیاوازی‌ش، که‌له‌یه‌ک کاتدا چهندین هزری گرتوته خوی، له‌وانه، ئه‌و هزرانه‌ی له‌کولتووری عه‌ره‌بییه‌وه‌ه‌ری گرتوون، له‌نیویشیاندا شیعی جاهیلی، هزره‌ره‌خنه‌بییه‌کانی فه‌یله‌سووف و بیریاره‌عه‌ره‌ب و مسولمانه‌کان، به‌تایبه‌ت جاحیز و نه‌بی‌حامیدی غه‌زالی و هزره‌سووفیگه‌رییه‌کان.

سەرەپای کاربەر بوونی قوول و ئاشکرای بە عەبدولرەحمان ئیبن خەلدوون، کە تیۆری (مەملانیی سارانیشینی و شارستانیەت)ی لیبو ھەر گرتوو و بە شیوازی خوی پراکتیزە کردۆتەو، لەمەشدا، بە میتودی (ئەزمونگەرای)ی فرانسس بیکۆن و میتودی (پزەتیفیزم)ی ئوگست کۆنت، کاربەر بوو.

لە لایەکی دیکەو، بە سۆسیۆلۆژیای ئەمەریکی کاربەر بوو، کە ئارادەیک خوی لە پیاوێزە فەلسەفییە تەقلیدی و ئایدیۆلۆژیەکان جیا کردۆتەو، بە تاییەتی تیۆری (دوالیزی کەسیتی)ی رۆبەرت مەکایفەر-Robert Maciver و تیۆری (ھاوژیی کۆمەلایەتی)ی سۆسیۆلۆژیستی ئەمەریکی، ولیم ئوگبۆرن-William Ogburn (۱۸۸۶-۱۹۵۹). لە لایەکی دیکەشەو بە ھەزرانە لە دەروونناسیی کۆمەلایەتی ئەمەریکیەو ھەری گرتوون، کاربەر بوو، بە تاییەت جۆرج ھیربەرت مید-Georg Herbert Mead (۱۸۶۳-۱۹۳۱)، کە دامەزرینەری قوتابخانە (کارلیکی سیمبۆلی-Symbolic Interaction)یە لە شروڤەکردنی یەکە کۆمەلایەتیەکان و کیانە بچووکیەکان یان تاکەکان. ھەر ھەما تۆرستین فیلین-Thorstin Veblin (۱۸۵۷-۱۹۲۹)، دامەزرینەری تیۆری بە سترانەوھی حەتمیی ئیوان تەکنەلۆژیا و تەرزى پەيوەندییە کۆمەلایەتیەکان، ھەر ھەما کارل مانھایم-Karl Mannheim (۱۸۹۳-۱۹۷۴) و فیردیناند کۆھن-Ferdinand Cohn (۱۸۲۸-۱۸۹۸) و چەندین بیرباری دیکە قوتابخانە میژوویی ئەلمانی، کە ھەندیکیان ھاوسەردەمی ھەردی بوون، یان چارلس کۆلی-Charles Cooley (۱۸۶۴-۱۹۲۹).

خاوه‌نی تیوری (مرؤف له ئاوینه‌دا)، (واتا مرؤف خوی له چاوی تاکه‌کانی دیکه‌ی کومه‌لگه‌وه ده‌بینیت). سه‌ره‌رای تیوره‌کانی سۆسیۆلۆژیسته کلاسیکیه‌کانی وه‌ک، ئوگست کونت-Auguste Comte (1798-1857)، دامه‌زرینه‌ری سۆسیۆلۆژیای ئەزموونی، یاخود ولیه‌م جهیمس-William James (1842-1910) و چه‌ندان‌ی دیکه‌.

به‌رای ئیمه، ناتوانین له تیروانینی وهردی بۆ کومه‌لگه‌ی عێراقی تێبگه‌ین، ئەگه‌ر سۆسی تیزه سه‌ره‌کیه‌که‌ی (ململانی سارانیشینی و شارستانیته، دوولیزمی که‌سیتی، هاودژی کومه‌لایه‌تی) وه‌ک یه‌ک یه‌که‌ وه‌ر نه‌گرین، خۆ ئەگه‌ر یه‌کیکیان جودا بگه‌ینه‌وه، ئەوا تیروانینی وهردی بۆ کومه‌لگه‌ی عێراقی له‌نگ ده‌بینت. هه‌ر له‌ بلاویبونه‌وه‌ی یه‌که‌مین کتییبه‌وه که‌سیتی تاکسی عێراقی له‌ سالی 1956دا، ئەم چه‌مکانه له‌ به‌دواییه‌ کداهاتنیاندا وه‌ک له‌ سه‌ره‌وه خراونه‌ته‌ روو، یه‌کدی به‌ره‌م ده‌هینن. له‌ لایه‌که‌وه ناتوانین یه‌کیکیان پێش نه‌وانی دیکه‌ بخه‌ین، چونکه (ململانی سارانیشینی و شارستانیته) (دوولیزمی که‌سیتی) به‌ره‌م ده‌هینیت و پێچه‌وانه‌که‌ی راست نییه، له‌ کاتیکیشدا (هاودژی کومه‌لایه‌تی) به‌رته‌نجامی (دوولیزمی که‌سیتی)یه.

یه‌که‌مین چه‌مک، واتا (ململانی سارانیشینی و شارستانیته)، که ده‌قوده‌ق به‌ مانا خه‌لدوونیه‌که‌ی وه‌ر گیراوه، ئەو ده‌ستپێکه‌یه، ریگه‌ی به‌ وهردی دا به‌چهند ده‌رته‌نجامیک بگات، دوا‌ی ئەوه‌ی به‌سه‌ر ولاتی دوورووباردا پراکتیزه‌ی کرد. کومه‌لگه‌ی عێراقی نوی، جگه له‌ به‌رته‌نجامی ئەو ململانییه، چیی دیکه نییه، چونکه له‌ بیاباندا رووی داوه، بیابانیش

له لايه که ووه، له پېش سه دهی بیستدا، میراتگری چەندیڼ شارستانیته تی مرویی مه زنه، نه م دووانه جوگرافی- میژووییی، لای خویسه وه دووانه ی کومه لایه تی- میژووی به ره م هیناوه، نه ک دهر وونی یان نه خوشی. وهر دیش چەندیڼ جار جهختی له سه ر نه وه کردوته وه، که چه مکی (دوالیزمی که سیتی) لیکدانه وهی هله ی بو کراوه، نه م دوالیزمه به هوی به ریه ککه و تنی دوو سپستمی دژیه کی به های نیو رهفتاری گشتی، نه ک نیو رهفتاری تاکه کان، دروست ده بییت. هر وهک چون به ته نها له سه ر دؤخی غیراقیش پراکتیزه ناکریت.

چه مکی کوتایی زنجیره که ش (هاودژی کومه لایه تی)، له چه مکی که لینی شارستانی، یان که لینی کولتووری زانای نه مریکی ولیعم ئوگبیزنه وه وهر گیراوه، که له سالی ۱۹۲۲ و له کتییی گورانی کومه لایه تی (Social Chang) دا باسی لیوه کردوه. به شیوه یه کی تایبه تی به و هزره ی گورانی ته کته لوژی ده به سیتته وه به گورانی کومه لایه تی- کولتورییه وه، گوزارشتی لی کردوه و ده لیت: نه و پیشکه و تنه خیرایه ی له بواره کانی ژیانی ماددی یان روژانه دا روو ده دات، به هوی که لکوه رگرتن له به ده سته پینراوه کانی پیشکه و تنی زانستی و به کاره پینانی دوزینه وه ته کنیکیه نویکان و زورپه ره سه ندوه کان له نامراز و شیوازه کانی پرکردنه وهی پیداویستییه کاند، خو شگوزه رانییه کی گشتی دیننه دی، وه لی زورکات نه م پیشکه و تنه هاوشان نییه له گه ل پیشکه و تنی گشتی هزر و به ها و ئاکاره کومه لایه تییه کان و موماره سه رهفتارییه کان و مانا کولتووری و روحیه کان،

که له دانانی یاساورپسای نویی گونجاو له گهل شم
په رسنه ندنه ماددیه دا رهنک بداته وه. بهر له ولیم
نؤگپرن، چندین هول هه بوون بؤ به ستنه وه و له یه کدانی
گورانکارییه کومه لایه تییه کان به وهرچه رخانه نابوورییه کان
و به پیچه وانه شه وه. به لام چه مکی (که لینی کولتووری)،
رپگه به وهش دهادت گورانکارییه کومه لایه تی و کولتووری
و نابوورییه کان بخته چوارچینه یه کی فراوانه وه.

له گهل هه ندیکدا هاوراین، که پنیان وایه خویندنه وه ی ئین
خه لدوون له لایه ن وهردییه وه "دووباره تیوری خه لدوونی
بوونیاد دهنیته وه، ته نانهت هه لیشی ده گپرنه وه" به و پنییه ی
مملانیی سارانیشینی و شارستانییه تی خه لدوونی، له سه ر
بنچینه ی دوو ته رزی هاودژ/ کارلیککردووی ریکخستنی
کومه لایه تی دروست ده بیت، له کاتیکدا لای وهردی له سه ر
دوالیزمی به هاییی نیو یه ک ریکخستنی کومه لایه تی دروست
ده بیت. هه ر وه ک چون له گهل شه و ته یه شدا هاوراین،
که چه مکی وهردی ده رباره ی (دوالیزمی که سیتی) زور
له چه مکی مه کایفه ر دووره، هه مان شت سه باره ت به
(هاودژی کومه لایه تی) به راورد به تیوری ولیم نؤگپرن،
به لام ته وای شم بؤچوونانه، جگه له چه ختکردنه وه له سه ر
بلیمه تی وهردی، چیی دیکه نین، ته نانهت له لیکولینه وه شیدا
له که سیتی عیراقی له پیدراوی نه زمونگه ری وهرگیرو له
تویژینه وه ی کومه لایه تی شروفه کاری یان به راوردکارییه وه
سه رچاوه ی نه گرتووه، به لکوو ته نها پشتی به کومه لیک
گریمانه ی پیشوه خته و تیرامانی میزوویی به ستووه، به م
شیوه یه ش، که یشتووه به بهر نه نجامه کانی.

لەگەڵ ئەوەشدا، وەردی ھەرگیز وای پێشان نەداوە، تیۆرییەکی تایبەت بە کۆمەڵناسیی داھیناوە. ریشەیی خۆنەویستی و خۆشەویستی خەلک و قوربانیدان، بە ناخی بیربیری کۆچکردوودا بۆ چوونەتە خوارەووە، بە پلەیک، تەنانت رێگری نەوەشیان کردووە بۆت من خاوەنی ئەم تیۆرانینە بلیعەتەنە، یان ئەو ھەولە زانستییە نوێیەم لە لیکۆلینەووەی کۆمەڵگەی عێراقیی نویدا، لە کاتیکدا، ئەوانەیی لە کۆمەڵناسیی عێراقی و بیانیدا کار دەکەن، دانیان بەویدا ناو، وەردی دامەزرێنەر و رابەرێتی.

سەرەرای ئەوەی وەردی بەدریژایی سالانی توێژینەووەی، تەوەر و رێوشوینەکانی ئەم تیۆرانینەیی کە لەکە کردووە و بە شیوەیەکی پلەپلە، پەرەیی پێ داوە و ھەندیک جاریش لە چەند رەگەزیکیی لاوەکی و بنچینەیییەکانی پاشگەز بووتەو، بەلام ئەوەی لە رووی میتۆدیەو بەجیگیری ماوەتەو، ئەوەیە کە ھەولی داوە لەژێر رۆشنایی سێ تیۆرەو، کە لەلایەن چەند بیرباریکیی ناسراوی پێش خۆیەو داھینراون، دیاردەکانی کۆمەڵگەی عێراقی بەشیوەیەکی فراوان و زانستی راقە بکات. وەلی وەردی - کە لایەنی رەسەنایەتی ھزرەکەیی لێرەدا خۆی ھەشار داوە - دەقاودەق ئەم گریمانانەیی بەسەر رووکار و ئاکاری کۆمەڵگەی عێراقیدا پراکتیزە نەکردووە، بەلکوو تەنھا سروشتی لێو ھەر گرتوون، بی دوودلی دەستکاری کردوون، یاخود دووبارە دای رشتوونەتەو، تەنانت ئەگەر پێویستی شی کردبیت، لە چەند روویەکەو لێیان دوور کەوتوتەو. ھەر وەک چوون تەنھا لە بوونیدانانی تیۆرانینە تایبەتیەکیدا سوودی

لی وەر نهگرتوون، بهلکوو هه‌ندیک جاریش به چه‌ندین هزری جه‌وه‌ری ده‌وله‌مندی کردوون، که له بیریار و کومه‌لناسیی دیکه‌وه وه‌ری گرتوون.

بوون و ناشکرایه، ئه‌و کانه‌ی وه‌ردی به مه‌به‌ستی خویندن له ویلایه‌ته یه‌نگرتوو‌ه‌کانی ئه‌مه‌ریکا بووه، هه‌ولیکی تایه‌تی داوه تا به گرتگرتین، به‌لکوو به ته‌واوی ئیوره‌کانی کومه‌لناسی ناشنا بییت، که ئه‌و کات ژماره‌یان که‌م و نویش بوون، چونکه کومه‌لناسی وه‌ک زانستیکی سه‌ربه‌خو له فه‌لسه‌فه و ده‌روونناسی به‌دیاریگراوی له سه‌ده‌ی نۆزده‌دا سه‌ری هه‌لدا، ئه‌و تیوریانه‌ش زۆرینه‌یان ره‌خنه‌یی و هه‌ندیکیشیان نه‌زموونی بوون، به‌تایبه‌ت ئه‌و تیوریانه‌ی به‌ تیوری حه‌تمی ناسراون. لایه‌نی ره‌خنه‌یی وه‌ردییان قوولتر کرده‌وه، که پیشتر به هزری چه‌ند فه‌له‌سووف و بیریاریکی عه‌ره‌بی و مسولمانی ره‌خنه‌یی تیر کرابوون، به‌تایبه‌ت هزره‌کانی جاحیز و ئه‌بی حامیدی غه‌زالی و ئیبن خه‌لدوون. هه‌ر وه‌ک هاوړیی شاعیری کوچکردوو، عه‌بدولنه‌میر نه‌لوهرد له پیشه‌کی چاپی نوی کتییی له *سروشستی هه‌شتا سالییا*، که سه‌لام شه‌ماع به چاپی گه‌یاندوو، ده‌لیت، دوا‌ی نه‌وه‌ی وه‌ردی خویندن زانکویی له ئه‌مه‌ریکا ته‌واو ده‌کات، به شۆرشیکی ناسیاسییه‌وه گه‌رایه‌وه، شۆرشیک به‌سه‌ر دابونه‌ریته کومه‌لایه‌تییه‌کان و میژوو و به‌هاکاندا، نه‌ ته‌نها له خۆره‌لاتدا، به‌لکوو نه‌گه‌ر پیوستیشی کردبییت، له خۆرئاوایشدا.

وه‌ک له‌پیشه‌وه باس‌مان کرد، بایه‌خدانی وه‌ردی به فه‌لسه‌فه، ته‌نها له بواری زانستی لوژیکدا بووه، به‌گشتیش

هه‌لبژاردن بووه، سه‌ره‌رای شه‌وهی به تپه‌رینی کات، به هزی قولبوونه‌وهی وهردی له لیکولینه‌وه و تومارکردنی شه و دیاردانه‌دا، که تایبته بوون به کومه‌لگه‌ی عیراقیی نوئ و میژوووه‌گه‌یه‌وه، له‌سه‌ر حسابی هزریی رووت، بایه‌خدانی وهردی به فلهسه‌فه به‌ره‌و نه‌مان رویشتوووه. ئیمه پیمان وایه بایه‌خدانی قولی وهردی به فلهسه‌فه، ته‌نها له سالانی پیش ۱۹۶۰دا کورت ده‌بیته‌وه، که له‌میان‌یه‌وه میتودیکی ده‌وله‌مه‌ند و کارا کردوووه، ده‌توانین به (دیالیکتیکی) ناوی به‌هین، له‌وانه‌یه شه‌مه تاکه خسته‌سه‌ری سه‌ره‌گیی دواي شه و ماوه‌یه بیت.

شه میتوده و سه‌رچاوه و ره‌گه‌زه‌کانی له شروقه‌کردنی شه و دیاردانه‌دا، ره‌نگدانه‌وهی کاریگه‌ری بوون و ناشکرای لوژیکی خه‌لدوونی له گریمانه ناوه‌ندییه‌که‌یدا ده‌رباره‌ی مملانیی سارانیشینی و شارستانیته پینوه دیاره. به‌لام گریمانه ته‌وه‌ره‌بییه‌کانی دیکه‌ی، به‌تایبته دوالیزمی که‌سیتی و هاودژی و گوران له‌خو ده‌گریت. شه‌ش ریگه‌مان پی ددهات پیمان و بیت تاکه سه‌رچاوه‌ی وهردی، لوژیکی ئیبن خه‌لدوون نه‌بووه، به‌لکوو ره‌نگدانه‌وه‌ی دووراودووری کارلیکیشیه‌تی له‌گه‌ل فلهسه‌فه دیالیکتیکیه نوکاندا، به‌تایبته هیگلی.

شه‌ش شه و گریمانه‌یه پشتراست ده‌کاته‌وه، که وهردی، هیگلی وهک (یه‌کیک له و فله‌سووفه مه‌زنانه‌ی به‌شداربیان له دروستکردنی لوژیکی گۆرانی نویدا کردوووه، هه‌ژمار کردوووه). چونکه (تیوره‌که‌ی له‌سه‌ر بنچینه‌ی بوونی هاودژی له سروشتی شته‌کاندا بوونیاد ناوه، به‌مه‌ش،

به‌شیکی زور له و لوژیکه کونه‌ی له‌سه‌ر بنه‌مای نه‌بوونی
هاوډژی بوونیدای نابوو، پروخاندووه) هه‌روه‌ها له‌به‌ر
شه‌وه‌ی پی‌ی وا بووه (وه‌ک پرنسیپی ماهییه‌ت ده‌لیت، هیچ
شتیک له‌ خویه‌وه دروست نابیت، به‌لکوو هه‌ر ده‌بیت له
پیکهاته و ناخیدا هاوډژی خوی هه‌لگرتبیت، به‌ هوی بوونی
ئه‌م هاوډزییه‌شه‌وه له‌ پیکهاته‌ی شته‌که‌دا، گورانی به‌سه‌ردا
دیت. ئه‌مه‌ش وای له‌ گه‌ردوون کردووه، له‌ جووله‌یه‌کی
به‌رده‌وامدا بیت و هه‌رگیز نه‌وه‌سستیت).

رپی تی ده‌چیت لاوازیی بایه‌خدانی زانکو ئه‌مه‌ریکی
و ئه‌نگلۆفونیه‌کانی ئه‌و کاته، به‌گشتی به‌ لیکولینه‌وه‌ی
فلسه‌فه‌ی هیگل و مارکس، هۆکاری راسته‌وخۆ بووبیت،
که‌ ریگری له‌ وه‌ردی کردووه له‌ لیکولینه‌وه‌ی کتیه‌
سه‌ره‌کیه‌کانیادا قوول ببیته‌وه، به‌تاییه‌ت ئه‌و ده‌قانه‌ی
په‌یوه‌ندیان به‌ دیالیکتیکه‌وه‌ هه‌بووه. راسته‌ گواسته‌وه‌ی
ده‌قاوده‌قی چه‌مکه‌ فلسه‌فیه‌کان بۆ ناو کایه‌ی کۆمه‌لناسی،
یان بواره‌کانی دیکه، رپی تی ناچیت، یان داهینان نییه،
به‌لام دیالیکتیکه‌ی هیگلی هاوشیوه‌ی دیالیکتیکه‌ی خه‌لدوونیه‌
له‌ فلسه‌فه‌ی میژوودا، به‌تاییه‌ت له‌ دۆزانه‌ی تاییه‌تن به‌
په‌ره‌سه‌ندنی بازنه‌یسی دروستبوون و پروخانی ده‌وله‌ت
و شارستانیه‌کاندا و تیگه‌یشتن له‌ دیارده‌ی ئاوه‌دانکاری
مرویی و دینامیکه‌ته‌که‌ی و چه‌ندین ته‌وه‌ری دیکه، که‌ له‌
تیروانینی خه‌لدوونیدا سه‌رنجی وه‌ردییان به‌لای خۆیاندا
راکیشاوه.

مېتودىكى نوي:

ھەرچونىك بېت، پەبېردىنى وەردى بە لۇژىكى ئىبن خەلدوون، ئەو ھۆكارە مەزنىە بوو، وای كورد لەرووى ھزرىيەو ھەنگاوىكى گەورە بنىت و لە دواتردا تىزە زانكويىيەكەى بەجىن بېئىت. بە لايەنى كەمەو، مېتودگە رايىيەكەى نوي و رەسەنى پىن بەخشى و بە شىوہەيەكى ھۆشيارانە و پىداگرانە ئەم مېتودەى لە تويزىنەوہى كۆمە لايەتيدا بەكار ھىنا، ھەروہا لەو بەئەنجامگە پىشتانە شىدا بەكارى ھىنا، كە لە لايەنى تىوريدا داي رىشتن. ئەم مېتودە ديالىكتىكىيە، وزەيەكى وىرانكەر بۇ بوونىادە دۇگمايىيەكان، لە لۇژىكى فەلسەفەيىيەو ھەر دەگرىت، بەلام بەبى ياسا بەرھەمپەنرەكانى ھاوناھەنگىيە نويكان، پاشانىش بۇ پەرەسەندن لە مېژوودا (ياخود لە كۆمەلگەدا).

بايەخى پەبېردىنى بە لۇژىكى خاوەنى //مقدمە/ - دەبى ئەوہش بزانىن، بايەخدانى وەردى پىي، نوي نىيە، بەلكوو دەگرەيتەو ھە بۇ رۇژانى خويىندىن بالا - لە لايەكەو بەشىكى گەورەى لە نامەى دكتوراكەى لە زانكوى تەكساس سالى ۱۹۵۰، بۇ تەرخان كوردو، لە لايەكى دىكەشەو، ماوہى زياتر لە دە سال بەو و بە تەواوى ئەو كىتب و وتارانەى لەو بارەيەو ھە بلاودەكرانەو، كارىگەر بوو، ھەر وەك خۇشى ئەمەى پىشتراست كوردتەو، بەلام تەنھا دواتر دركى بەو كوردو، كە (لە رووى لۇژىكىيەو) بىئاگا بوو، بەر لەوہى پىرسىت: "ئايا ئىبن خەلدوون لە بىر كوردنەو ھىدا لەسەر

میتۆدی لۆژیکى ئەرسىتو رۆيشىتووه، كه فهيله سووفانى ئىسلام له سەرى رۆيشىتون، ياخود لۆژىكىكى نوى و تايبەت به خۆى داهىتاوه؟

به راي ئيمه، ئەم پرسىاره يه كه مين بناغەى ميتۆدى تايبەتییى عەلى وەردییه له كۆمه لئاسیدا. ئەویش میتۆدىكه، هەر له سەرەتاوه له سەر گەيشتنه ئەنجامى چه مكى تیۆرییه وه، كه له سەر بنەمای هەلینجان دامەزراوه، نەك بەرەهە مهینانى توێژینه وه گەلى پراكىكى يان پەروەردەیی يان میژوویى، ئەمەش وای كرد، رشتە گەلىكى نویتەر و ئالۆزتر دروست بكات. ئەم خەمە له زیاتر له بواریكى هزرى كۆمه لایەتییى عەلى وەردیدا ئاشكرا و زالە، سەربارى ئەوهى سەر كەوتنى تايپا نادياره.

روون و ئاشكرايه، ئاگادار بوونى له كىبىكى بىرىارى فەلسەفیی عىراقى، موحسىن مەهدى، دەربارهى فەلسەفەى میژوو لای ئىبن خەلدوون، كه سالى ۱۹۵۷ به زمانى ئىنگلىزى چاپ كراوه، هوكارى راسته وخۆ بووه له پەبىردنى به قوولایبیه كانى لۆژىكى ئىبن خەلدوون. ئەم كىبیه يه كه مين توێژینه وه يه له رووى فەلسەفەى و لۆژىكیه وه له تیۆرىى خەلدوونى كۆلیوه ته وه دەربارهى ئاوه دانكارى مرویى، له كاتىكدا توێژره كانى پىش موحسىن مەهدى، تەنها ئاماژه يان به لایەنه كۆمه لایەتیه كەى داوه. وەردییش بايه خدانى بهم كىبیه و سەرسامبوونى به موحسىن مەهدى ئاشارىتە وه و دەنووسیت: "ئەو كەسەى له ولاتە كەى خۆیدا نه ئاسراوه، وهلى له جیهاندا وهك دیارترین میژوونووسى فەلسەفەى ئىسلامى، كه له ژياندا ماون، ئاسراوه." هەروها له گەل

زۆرىنەى بېروراكانىدا ھاورا بوو، بەلام لە بنچىنەدا لىى جىاواز بوو، لەوۋدا كە ئىبن خەلدوون لە تىۋرىيە كۆمەلايەتتە كەيدا ھەمان ئەو پرنسىيە لۇژىكىيانەى پىادە كىردوۋە، كە ئەفلاتوون و ئەرسىتو و فەيلەسووفە ئىسلامىيە شۆيىنگە وتوۋەكانىيان پىادەيان كىردوۋە.

بەم شىۋەيە، لەكاتىكدا موھسىن مەھدى پىى واىە ئىبن خەلدوون جگە لە خۆيىندكارىكى بەۋەفائى فەيلەسووفانى پىشىن، چىى دىكە نەبوۋە، بەتايىيەت ھىى ئىبن روشد، ھەرۋەھا زانستە نوپكەى لەسەر ھەمان ئەو بنچىنانە بوونىاد ناۋە، كە ئەوان بىر كىردنەۋە فەلسەفەيەكانى خۇيان لەسەر بوونىاد ناۋە، بە جۆرىك، پىۋىستى بەۋە نەبوۋە كۆرانكارى لەو بنچىنانەدا بىكات، ياخود گومان لە دروستىيان بىكات. وەردى پىى واىە، ئىبن خەلدوون تۆلەسىن بوۋە لە فەلسەفەى دىرىن بە شىۋەيەكى گىشتى و لۇژىكى ئەرسىتۆيى بە شىۋەيەكى تايىيەتى، بەلگەش بۇ ئەمە، ئەۋەيە ئەگەر ئەۋ، ھەمان مېتودى فەيلەسووفانى پىش خۇى پىادە كىردىت، "ئەۋا نەيدەتوانى سەر كە وتوۋ بىت لەۋەى زانستىكى نويمان بۇ بەرھەم بەيىتت. " بە بۇچوونى وەردى، "ئەۋ داھىنانە مەزنەى ئىبن خەلدوون كىردى، لەۋەۋە سەرچاۋەى كىرتوۋە، كە ئەم پىاۋە تۋانىۋىەتى لە لۇژىكە كۆنەكە خۇى ئازاد بىكات و لۇژىكىكى نوى بگىرتتە بەر. " لىرەۋە، بەرۋالەت پىۋىستى كىتتەكەى دىت بە ناۋى "لۇژىكى ئىبن خەلدوون" بەۋ پىيەى گىنگىرىن كارە لەم بواردە.

ۋەلى زوۋ درك بەۋە دەكەين وەردى ئەم كىتتە بۇ خىستەنەروۋى مېتودە دىالىكتىكىيەكەى بەكار دەھىتت.

به واتاي ئه وهى وهردى له ميانه يه وه په نا ده باته بهر
سه ريار كردنى لوزيكى ئيبين خه لدوون له بهر ژه وه ندى
خوى. هه ر وهك چو ن په نا بردنى خوى بۇ كايه ي فله سه فه،
وهك خسته بى سه ر نه كه وتنى ديت له وهى نه يتوانيه
ئيبين خه لدوون په لكيش بكاته نيو كايه ي كومه لئاسيه وه.
به م شيوه يه، بايه خى ئيبين خه لدوون له سه ر ده مى نويدا،
زياتر ده ر ده كه ويت له وهى ره خنه له پرنسيپه كانى لوزيكى
كو ن بگريت، له رووى پراكتيزه كردنى به سه ر ديار ده
كومه لايه تى و مادديه كانى ژياندا به ته نها، نهك به سه ر
ديار ده رو حى يان ميتافيزيكيه كاندا. ئه م ديار دانه ش
ملمانى و هاودزى و گو ران له خودى ژيانى كومه لايه تى
واقعي دا. هه ر ئه مه ش وا ده كات تيكشكاندى لوزيكى كو ن
پيوست بيت.

به دلئاييه وه عه لى وهردى كتبه كه ي، لوزيكى ئيبين
خه لدوون، به ته نها ته رخا ن ده كات بۇ تيورى لوزيك لاي ئيبين
خه لدوون، دواى ئه وهى وهك "مه زنترين بيرياره كانى جيهان"
هه ژمارى ده كات و "زوريش له فه يله سووفانى هاوچه رخ
ده چيت" له بهر دوو هوكار، يه كه ميان ئه وه يه، ئه و يه كه مين
كه س بووه به ريگه يه كى واقعي له كومه لگه ي مرو يى
كوليوه ته وه، دووه ميشيان، به هوى ئه وهى ره خنه گرتنى
له لوزيكى وينه يى يان ئه رستويى، "ره خنه يه ك نه بووه به
هوى ده مار گيرييه وه، به لكوو به هوى بانگه شه كردنى بۇ
لوزيكى نوى و هه ماهه نگ له گه ل ميتودى كومه لايه تى
واقعي و راستيه ميژووييه كاندا."

به بۇ چوونى وهردى، بيري ار تا زياتر له كو ته كانى لوزيكى

کۆن خۆی دهرباز بکات، زیاتر داهینان له بیرکردنهوه کانیدا دهکات، ئهوهی ئهم قسهیهش دهسهلمینیت، ئهوهیه تهواوی زانسته نوێکان، به سروشتی و کومه لایه تیهوه، "تا فرانسسیس بیکۆن شوێشه ناسراوه کهی به سهه لۆژیکی ئه رستویی و که له پووری فهلسه فیی کۆندا ئه انجام نه دا، نه یان توانی به م شیوه سه رسوور هینه ره گه شه بکات." له بهر ئه وه، ئهم جاره شه و شوێش له دژی چه مکی لۆژیکی ته قلیدی له تیروانینی کومه لایه تی وه رگی راودا راده گه یه نیت، له وانه شه هه ر ئه مه شه و ره هه نده ره خنه بییه و نه نانه ت مشتمم بییه شه رافه بکات، که به سهه زمان و شروقه کردنه کانی وه ردی دا زاله، به تایبه ت له هه مبه ر هه ندیک له توێژه ره هاوسه رده مه کانیه وه، یان شه بانگه شه که رانه ی به پشت به ستن به و "بیوانه کارییه لۆژیکییه کۆنانه ی بیانه وه ده هاتن و ده چوون، وه ک چۆن جه نگاوه ری به شمشیره که یه وه دیت و ده چیت،" بی ئه وه ی درک به وه بکه ن، که کومه لگه، وه ک ئیبن خه لدوون به ناشکرا ده لیت، "لۆژیکیکی دیکه ی بۆ ده گیزیته وه، جیاواز له و لۆژیکیه کۆتایی."

به لام کومه لگه ی به رجه سته، شه و (گه ر دوون) به یه، که به لای وه ردی و تیۆره کومه لایه تیه که یه وه بایه خداره. ئهم گه ر دوونه، "گوزارشته له سیستمگه لیکه کارلنکردوو، له په یوه ندی و به رژه وه ندی، که له گۆرانیکه ی به رده و امدا یه." -به مانا تیرومانتیه که ی وشه که- هیچ به رنه انجام و راستیه کی فهلسه فی بوونیا ن نییه، به لکو و "هه لو یستگه لیک" یان "ته رزگه لیکه بیرکردنه وه" ی ژیا نین، که شه و گۆرانه له میانه ی مملانیی په یوه ندیه کان و به رژه وه ندیه

راسته‌قىنه‌كانى كۆمه‌لگه‌وه، ده‌ريان ده‌دات، ليره‌وه، شه‌وه
ره‌خنه‌ تونده‌ له‌ فه‌يله‌سووفه‌ يۇنانىيه‌كان ده‌گىرئيت، به‌وه‌ى
شه‌وه‌يله‌سووفانه‌ى "به‌ته‌واو له‌ ژيان دابرا‌بوون" چونكه
شه‌وان "زور جار سه‌ر به‌ چىنى خانه‌دانه‌ خاوه‌ن كۆيله‌كان
بوون، شه‌مش به‌تاييه‌ت به‌سه‌ر شه‌فلاتوون و شه‌رستوى
خويندكاريدا ده‌چه‌سپيت، كه‌ له‌سه‌ر ده‌ستى شه‌وه، لؤژىك
هاته‌ ئارا،" سه‌ره‌راى شه‌وه‌ى وه‌ردى نكولى له‌ مه‌زنىى
شه‌وه‌يله‌سووفانه‌ ناكات له‌ ميژووى هزرى مروبيدا، چونكه
شه‌وان يه‌كه‌م كه‌س بوون هزرى مروبييان له‌ قۇناغى
"شه‌فسانه‌يى جادووييه‌وه‌ برد به‌ره‌و قۇناغى لؤژىك‌گه‌ رايبى
ريكخراو،" به‌لام له‌گه‌ل شه‌وه‌شدا ئيدانه‌يان ده‌كات، له‌ميانه‌ى
شه‌وانىشه‌وه‌ ئيدانه‌ى هاوشيوه‌ مسولمانه‌كانىشيان ده‌كات،
له‌سه‌ر شه‌وه‌ بنچينه‌يه‌ى "ريكخستنيان بو‌ هزر، زياتر
ئايدىاليستى بووه‌ وه‌ك له‌وه‌ى واقيعى بيت، شه‌وان له‌
روويه‌كه‌وه‌ سووديان به‌ هزر گه‌ياندووه‌ و له‌ روويه‌كى
ديكه‌شه‌وه‌ زيانيان پى گه‌ياندووه‌."

سوفىسته‌كان، شه‌وه‌ واقيعه‌را ئازادانه‌ بوون، كه‌ وه‌ردى
په‌سه‌نديان ده‌كات و له‌ شه‌فلاتوون و شه‌رستو به‌لايه‌وه
باشترن، به‌ دۇراندنى جه‌نگه‌كه‌شيان دژى فه‌يله‌سووفه
خانه‌دانه‌كان، ئازار ده‌چىژئيت. شه‌وه‌ دۇراندنه‌ى "بووه‌ يه‌كىك
له‌ وه‌كارانه‌ى وايان كرد بيركردنه‌وه‌ى كۆمه‌لايه‌تىى
واقيعى له‌ كه‌له‌پوورى فه‌لسه‌فه‌ى دىريندا شتىكى ده‌گمه‌ن
بيت، فه‌لسه‌فه‌ى دىرين به‌ هزره‌ ره‌هاكانى شه‌وه‌يو
كۆمه‌لگه‌ و ژيانه‌وه‌، سه‌رقال بووه‌. خو شه‌گه‌ر يه‌كىك
له‌ فه‌يله‌سووفه‌كان دابه‌زيبايه‌ و سه‌يرىكى كاروبارى

کومه لگه ی بگردایه، ئەوا له مه دا لایه نیکى نایدیالیستی و اعیزی دهگرته بهر، و اتا سهیری ئەوهی دهکرد، که (دهبیت چون بیت) نهک (ئینستا چونه)، وهک چون ئەفلاتون له کومه ره کهیدا، یاخود فارابی له شاری چاک دا کردیان. "هه نووکه ئیمه له بهردهم بهر بهستی پاکتاو کردنی حیسابداین له گهل خودی فهلسه فهی تیزامان (یاخود نایدیالی)، که بیریری کومه لایه تی له هه موو کات و شوینیکدا له ژیر بیانوی "مرؤف پیوه ری حه قیقه ته" دا ده یشاریته وه، له روویه کی دیکه وه، خوی له خویدا به واتای که مکردنه وهی پیویستی وونی وهک چالاکیهک، دیت. بهم شیوهیه، فارابی له شاری چاکدا مه رجیکی پیویست بؤ بهر ژه وه ندیی شار و بهخته وه ربوونی داده نیت، ئەو مه رجش، وهک وه ردی ده لیت، ئەوهیه "سه رکرده یه کی هه بیت، له تایه تمه ندیهه جیا وازه کانیدا کامل بیت،" هه ر بویه به تووره ییه وه ده پرسیت: "فارابی ئەم مه رجیه ی له کویوه هیناوه؟ سه ره تا ئەم مه رجیه ی ئەفراندووه و دواتر بیرى خوی پیوه شه تهک داوه، هه ر بویه نه ی توانیوه لینی ده رباز بیت. فارابی ده لیت: شاری چاک وهک جهسته ی ته ندروست وایه، ئەندامی سه ره کی له جهسته دا، دله، ئەگه ر ئەو ته ندروست بیت، ئەوا ئەندامه کانی دیکه ش ته ندروست ده بن، هه ر بویه پیویسته له شاری چاکیشدا، سه رۆکیکی چاکه کار هه بیت، ئەگه ر نا، ئەوا شار به ره و له ناوچوون ده چیت."

وه ردی به پیچه وانیه ی فارابییه وه چوواندنی شار به جهسته رهت ده کاته وه، هه روه ها ئەوه ش رهت ده کاته وه.

که له ږيى پاروډوخه دپاره کانه وه ده لاله له ناکارى ناووه بکات، وهک لای فخره دین نه لرازی هیه، هر وهک چوڼ به ته واوه تیبش لوژیکى وینه ییى نه رستویى رت ده کانه وه، به لام سه باره ت به لوژیکى دیالیکتیکى، شتیکی دیکه ده لیت: "هه ندیک جار لوژیکى دیرین به وه وه سف ده کریت، که (لوژیکى که یفوننه) یه، نه مهش به به راورد به لوژیکى زانستی نوى، به (لوژیکى بزوت) وه سف ده کریت. ته واوى گهر دوون، به دیارده جیاوازه کانه وه، وا سهیر ده کریت که له بزوتیکى به رده و امدایه. ئیسهش ناتوانین به شیوه یه کی واقعی له شته کان تیپکه یین، نه گهر له روانگه یه کی بزوت و گوراننه وه سه یریان نه که یین.

وهلى پیویست بوو چاوه ږيى نیین خه لدوون بکه یین، تا بگه یینه (لوژیکى بزوت)، که بو دارشتنی پیویستی به ریگوزه ریکی نالوز و دوورودریژ هه بوو له ملعلانی و به لکوو له جهنگان له نیو میژووی فلسفه یی ئیسلامی شدا، به گومانگه را مسولمانه کان دهستی پی کرد، نه وانه یی کالته یان به لوژیکى نه رستویى ده کرد، به و پییه یی نامرازیکه بو خاوبوونه وه یی موژده به ره کان، به وه یی "هه رشتیکی به دیالوگ بچه سپیت، هر به دیالوگیش رت ده کریت وه." پاشان جاحیزه ات، به تیوره که یه وه ده رباره یی سنوورداریی عه قل له تیهرزینی حه قیقه ته ده ره کییه کان و بینینان به شیوه یه کی ته واو دروست، له وه نزیکی بووه بلیت: "مه عرفه کومه لایه تییه." پاشان غه زالی ده ر کهوت و ده یوت، به لگه یی لوژیکى له پرسه خودایى و روهییه کانه، ناتوانیت مروث بگه یه نیته یه قین، به مهش، نکولیی له پرنسیپی عه قلانییه ت

و ھۆكۈمەندى دەکرد. لە كۆتايىشدا، ئىبن تەيمىيە ھات بە رەوتەكەپەرە، كە ھەلۋەشاندىنە ۋەي لۇژىك، واتا ھەلۋەشاندىنە ۋەي ئەو بىنەچەپەي ھەلېنجانى لۇژىكى و پىوانەكارى لەسەر دادەمەزىت، پاشانىش گومانكردن لە دروستى ھەموۋەكپىيە غەلبىيە گىشتىيەكان، لەسەر بىنەماي ئەو ۋەي پىويست نىن و بوونىكى دەرەكى بەدېھىيان نىيە، بەلكو تەنھا لە زېھن دان و زانستىش ھەقە، پاشانىش ھەر ئەو راستىيەكانى لە شتە بەشەكپىيە ديارىكراۋەكانە ۋە دەرگىت، ئەك لە گىشتە زېھنىيەكانە ۋە، ئەمەش وا لە ئىبن تەيمىيە دەكات، لە روانگەي ۋەردىيە ۋە لەمەدا لە فرانسىس بېكۇن و جۇن سىيوارد مېل بچىت، چونكە ئەويش شوينگەلە زېھنىيەكان و شوينگەلە دەرەكپىيەكان لىكدى جودا دەكاتە ۋە. لە كۆتايىدا، ئەم چوار بەدەستەنراۋە دىالېكتىكىيانە، بەرە ۋە رۇيشتن مەعرفەي مەزۇبى دابەش بگەن بۆ: رۇحى و سروشتى، كە ھىچكاميان پىويستيان بە لۇژىك و پىوانەكارى لۇژىكى نىيە، چونكە ئەو ۋەي يەكەمىيان ئايىن سەرچاۋەيەتى و ئەو ۋەي دوۋەمىشيان ئەزمونىيە و پەيوەستە بە واقىعى بەشەكپىيە ۋە، زياتر لە ۋەي پىوانەيى ياخود ھەلېنجانى بىت. بەم لىكجياكردنە ۋەيە، مېتۇدى ھەلېنجانى واقىعىي دامەزرا، كە بە شىۋەيەكى پەرەسەندووتر لاي ئىبن خەلدوون بەدى دەكرىت، بەمەش لە دامەزراندنى مېتۇدى پۇزەتقىزمى ھەلېنجانى لە كۆمەلناسىدا، پىش ئۇگست كۆنت كەوتوۋە.

له فلسفه فوه بۇ كۆمه لناسى:

پروكرندە مالى فلسفه له لايەن وەردىيە وە، دواى ناشنا بوونى به ئىبن خەلدوون، دوودايسى پىوھ ديار بوو و دەرەكى بوو و زور بىرى نەكرد. ئەمەش پاشەكشە و ھەلدانى رالە دەكات بۇ پەلكىشكردنى ئىبن خەلدوون بۇ نىو كاپەى كۆمە لناسى، تەنەت لەگە ليدا ھەرىكە لە شيكو و مونتسكيو و ھىگل و ماركسەش پەلكىش دەكات و بە (پاپەرانى كۆمە لناسى لە سەردەمى نويدا)، كە دواى ئىبن خەلدوون دىن، وەسفيان دەكات. بە راي وەردى، پىويستە لە كۆمە لناسى خەلدوونى بۆلینە وە، نەك لە رووى مېتودىي قولە وە، وەك لە زانستە دېرىنەكانى وەك پزىشكى رازى و ئەستېرەناسى توسى و كىمىيائى جابىرى كورپى ھىيان دەكۆلینە وە، "بەلكوو لە رووى پراكتىكىيە وە، لەم سەردەمەدا سوودمان پى دەگە يە نىت، بە تايبەت لە لىكۆلینە وەى ئەم كۆمە لگە يەى ئىستاماندا. ئەگەر ئىمە دۇخى كۆمە لگەى ە رەبى لە سەردەمى ئىبن خەلدووندا بەراورد بگەين بە دۇخى ئەمرومان، لە يەكچوونىكى گەرە بەدى دەكەين." بە و پىيەى ئەو مملانى بەردە وامەى لە نىوان سارانشىنى (كۆمە لگەى جوولاو) و شارستانىت (كۆمە لگەى وەستاو) دا ھىيە، تە وەرى سەرەكى تىورىي خەلدوونىيە.

گرفتەكە لىرەدا، تەنھا پەلكىشكردنى ئىبن خەلدوون نىيە لە فلسفه فوه بۇ كۆمە لناسى، بەلكوو ديارىكردنى ئەركىكى سوودگە راي بەرچەستە بۇ مېتودەكەى، ئەمەش

به شیوه‌یه‌کی ناچاره‌کی بووه هژی خاموشکردنی پشکوی
مشقومری خهلدوننی، که نه‌مه‌ش له هزری کومه‌لایه‌تی
علی وهردیدا ره‌نگی دایه‌وه. به‌لای ئیمه‌وه، چه‌مکی مملانی
سارانشینی و شارستانیته لای وهردی، زوریک له‌و وزه
کراوه‌یه‌ی له‌دهست داوه به‌رامبه‌ر شه‌و داها‌تووه‌ی له‌ خودی
ره‌سانایه‌تی خهلدونیدا به‌دی ده‌کین. به‌ه‌رحال، ناییت
پیمان واییت ئیین خهلدون (هه‌روه‌ها فیکو و مونتسکیو و
هیگل و مارکس)، ته‌نها له‌ کومه‌لناسیدا پیشه‌وایه، له‌ کاتیکدا
شه‌و زیاتر له‌وه نزیکه‌ فله‌سووفی میژوو بیت وه‌ک له
هه‌رشتیکی دیکه. شه‌و یه‌که‌م که‌س بووه بانگه‌شه‌ی شه‌و
کرد، وه‌ک لقینک له‌ لقه‌کانی فله‌سه‌فه له‌ میژوو بکولریته‌وه،
پاشانیش دامه‌زرینه‌ری (فله‌سه‌فه‌ی میژوو)ه، که‌ هوشیاری
چییه‌تی شارستانیته‌ی مرؤیییه وه‌ک گشت و وه‌ک یه‌ک
یه‌که، که‌ له‌ گورانه زه‌مه‌نییه به‌رجه‌سته‌که‌یه‌وه وه‌ر گیراوه
و له‌ دهره‌وه‌ی ویستی راسته‌وخوی تاکه‌کان و گروه‌کانه‌وه
ها‌توته‌ ئارا. بابه‌ته‌که‌ش دیاری ده‌کین به‌وه‌ی هوشیاری،
جه‌وه‌ری گورانه و مه‌به‌سته‌که‌شیه‌تی، نه‌ ته‌نها له‌ بواری
کومه‌لناسیدا، به‌لکو له‌ ته‌واوی بواره‌کانی دیکه‌شدا.

به‌کورتی، هزری تیوری خهلدوننی، به‌لای ئیمه‌وه،
هزریکی میژووویییه له‌ ناواخن و روانگه‌وه، سه‌ره‌رای شه‌و
پیدراوه ده‌وله‌مه‌ند و ره‌سه‌نانه‌ی له‌خویان ده‌گریت له
کایه‌کانی تاییه‌ت به‌ زانسته کومه‌لایه‌تییه‌کان و سیاسی
و ئابووری. ئیین خهلدون، به‌ر له‌ هه‌رشتیکی دیکه،
میژوونوسه، بی‌ری له‌ رابردوو کردوته‌وه، به‌تاییه‌تییش
رابردوی میژوویی. شه‌م بیرکردنه‌وه‌یه‌ش له‌ میژوو، له‌سه‌ر

زەمىنە يەككى لاهووتى دانەمەزراو، وەك لاي قەشە ئۆگىستىن بە نموونە بەدىيى دەكەين، ھەرودھا لەسەر زەمىنە يەككى سىياسى-ئايدىيۇلۇزىيىش دانەمەزراو، وەك لاي مۇنتسكىيۇ بەدىيى دەكەين، ھەرودھا لەسەر زەمىنە يەككى كۆمەلايەتتىيى پروتىش دانەمەزراو، وەك لاي عەلى وەردى بەدىيى دەكەين، بەلكو لەسەر بئەماگەلىكى فەلسەفىي دىئالېكتىكى دامەزراو، وەك لاي ئەرستو يان ئىين روشد ياخود ھىگل و چەندكەسىكى دىكە بەدىيى دەكەين. راستە ئىين خەلدوون وەك ئەوانى دىكە فەيلەسووفىكى (پىشەگەر) - ئەگەر گونجاو بىت وا بلىين - نەبوو، بەلكو ئەو تەنھا مېژوونووسىكى فەلسەفەنەر بوو. لەگەل ئەو ھەشدا، كورتەي ھزرە تايبەتتەكەنى دەربارەي مېژوو، بە شىئوہ يەككى پىويست خۇي دەسەپىننىت، بەوہى بەتەواوى وەك تىۋرىك لە مېژووى فەلسەفەدا وەرى دەگرىت، ئەك لە كۆمەلناسىدا، بەتايبەت كە ھەول دەدات لە مامەلەكردنى لەگەل مېژوو، بەئاشكرا وەك لىكىك لە لقەكانى فەلسەفە دىيارى بىكات.

گومانى تىدا نىيە، ھزرەكانى ئىين خەلدوون لە //مقدمە دا تايبەتن، گەلىك لەو بەئەنجامگەيشتن و ويناكردنانه دەگرە خۇيان، كە رىگە بەو دەدەن وەك دامەزرىنەرى كۆمەلناسىي ھاوچەرخ ھەژمار بىكرىت، وەك جەختكردنەوہ يەككىش لەسەر ئەم بابەتە لە //مقدمە دا ھاتووہ: "حەقىقەتى مېژوو، كرۇكى كۆبوونەوہى مرزىيىيە، كە ئەوئىش ئاوەدانكارىيى جىھانە، ئەو دۇخانەشى سروسشتى ئەم ئاوەدانكارىيە دەخەنە روو، پىكىدىن لە: دىندەيى، ھۆگرى، دەمارگىرى و چۆرەكانى زالبوونى ھەندىك خەلك بەسەر ھەندىكى دىكەدا، لەمەشەوہ

پادشا و دەولەت و پلە و پۇستەكانى دىكە دروست دەبن، خەلكىش كار دەكەن و ھەول دەدەن گوزەرانىان دابىن بكەن و سەرقالى زانستەكان و پىشەكان دەبن، تەواوى ئەۋەى لەم ئاۋەدانكارىيەدا روو دەدات. "چەند تويژەر و خۆرھەلاتناسىك دوودل تەبوون لەۋەى دان بەمەدا بنىن، ھەندىكىان بەرەو ئەۋە ملىان ناۋە، خاۋەنى //مقدمە، ۋەك دامەزىنەرى راستەقىنەى قوتابخانەى پۈزەتيفىزم لە كۆمەلناسىدا ھەژمار بكەن، كە زور جار ئوگست كۆنت بە دامەزىنەرى ھەژمار دەكرىت، ياخود دەيكەن بە رابەرى مەكياڧىلىزم بەر لە مەكياڧىلى. لە كاتىكدا ھەندىكى دىكەيان ئىبن خەلدوون ۋەك دامەزىنەرى تىۋرىى ماترىالىزمى مېژوووى ھەژمار دەكەن، بەۋپىيەى لەپىش ماركسەۋە بوۋە. بەلام ئەم بىروايانە، سەرەراى پتەۋىيان و ئەو زەمىنە زانستىيانەى لەسەرى دامەزراون و پىشتيان پى دەبەستن، بە بۆچوونى ئىمە، چەند گومانىكى ئالوز دەورووژىنن، كە ناتوانرىت بەتەۋاۋەتى و بە شىۋەيەكى بنەبىر چارەسەر بكرىن. ھەر ۋەك چۆن مامەلەكردى ھەلېژىردراوى تايىت بە ۋەردى لەگەل ئىبن خەلدووندا، لە تەۋاوى ئەو تىروانىنانەيدا كە باسكران، روون نىيە و تىگەپىشتى زەحمەتە، ھەر لە ئەنجامە راستەوخۇكانىەۋە، تا ئەۋەى لۆژىكى ۋەردى لە روۋالەتدا جىتى مشتومرە، نە تەنھا ئەمە، بەلكو بە ھۆى دوورىى گەردوونى و رۇحىيەۋە لىنى، ئاسۆكانى داخراون و خاۋەن ھىچ دىنامىكىەتىكى خۇكردى نىيە.

وهردی و دیالیکتیکی هیگلی:

هاوشان له گهل گرفتلی لوژیکی دیالیکتیکی بنبهست، میتودی دیالیکتیکی لای عهلی وهردی کیشه یه کی دیکهش دهخاته روو، نهویش وهستانیته تی له سر پیدراوی خه لدوونی به ته نها. نه مه جیگه ی سر سوورمانه - له کاتیکدا نه و خاوه ن هزریکی نازاده - له رووی پراکتیکی وه، بایه خی به هزری دیالیکتیکی نه داوه لای مارکس به نمونه، هر چه نده سرسام بووه به هزری چه پ، یا خود به تاییه ت لای هیگل، وه ک ناماژه مان پی دا، به مه زنترین فه یله سووفی لوژیکی بزواتی داده نیت.

به هر حال، به رای ئیمه بایه خدانیکی قولی ره خه یی به فه لسه فه ی هیگل، به تاییه ت به هر دوو چه مکی فه لسه فه ی میژوو و دیالیکتیکیه که ی، دهسته به ری نه وه ی ده کرد، تیوری وهردی دهوله مه ندر بکات، ته نانه ت له و به شه شیدا که تاییه ت به کومه لگه ی عیراقی، به لکوو هه ندیک له لایه نه چه قبه ستوو هکانی دیالیکتیکیه که شی باشتر ده کرد، به لام نه وه ی له هه موو نه مانه گرنگتره، نه گهر وهردی بایه خی به هیگل بدایه، نه و هزری وهردی سه باره ت به بلیمه تی بیوننه ی ئیین خه لدوون و هزره که ی، دهوله مه ندر ده کرد، وه ک له چه ند لیکولینه وه یه کی فه لسه فه ی چاپکروماندا روونمان کردوته وه به ناوی میژووی ده ولت له نیوان ئیین خه لدوون و هیگلی. چه ندین لیکتریکی سه یر له نیوان (وانه کان) میژووی هیگلیم و (پهنده کان) ی خه لدوونیزمدا هه یه، ته نها له بریاردانی عه قل له خویندندنه وه ی گورانی فیعلی میژووی مروثایه تی و له به ره به سستی گشتگیری و بابه تگه ری ره خه یی له

مامە لەکردن لەگەڵ دیاردەکانیدا و لەو ناوەندیتییە گەورەییە
چەمکی بازەنەیی لە رافەکردنی میژوودا لای هەریەکەیاندا کورت
نابیتەو، بەلکوو پیمان وایە ئەم لیکنزیکییە تەنانت لە بنەماکانی
میتۆدی دیالیکتیکی و لەو بزاونی ناوخیییەشدا بەدی دەکەین،
کە لای ئەوان کاری تی دەکەن.

پیناسە هیگل بۆ (فەلسەفەی میژوو) لەرووی
ناوەرۆکەو، دوور نییە لە پیناسەیی ئیبن خەلدوون، کە بە
(زانستە نوێکە) ناوی دەبات، تەنانت لە یەکیش دەچن. ئەم
لەیه کچوونە، یەکەمیان لەو هەدا رەنگ دەداتەو، کە مانای
میژوو ناوەدانکاری مروییە، لە تەواوی لایەنەکانیەو و لە
چوارچێوەی زەمەنە زەمینییەکی شیهو، بەو مانا گشتییە
چەمکی (کاری بوونەوهران)ی خەلدوونی دەیدا بەدەستەو.
دووهمیشیان لەو هەدا رەنگ دەداتەو، کە میژوو لەگەڵ
پەیداوونی مروؤف لە سروشتدا دەست پی ناکات، بەلکوو
تەنها ئەو کاتە دەست پی دەکات، کە مروؤف لەگەڵ
هاورەگەزەکانیدا پەيوەندی دەبەستیت، ئەم پەيوەندییەش
لەسەر بنەمای پیوستی هاوبەش بۆ ریکخستنی کۆبوونەو
مرویی (ناوەدانکاری مرویی) دادەمەزریت، ئەک تەنها لەسەر
بنەمای پەيوەستی خوینی، یان دووبارە بەرەمپێنانەو
چەشن لە بیابان و چەنگەلەکاندا، سینیەمیش ئەو پرۆزەیی
بەلای فەلسەفەی میژووی هیگلییەو بایەخدارە، دۆزینەو
ئەو چییەتیە قوول و شاراوەو، کە ئەو شارستانیەتە
لەسەر دادەمەزریت، واتا دۆزینەو ئەو ئیبن خەلدوون
بە (باوکی میژوو) ناوی دەبات، لە کاتیکدا هیگل بە (ناواخنی
میژوو) ناوی دەبات.

سه‌بارت به دیالکتیکی هیگلی، له زور بواره‌وه دیالکتیکی خلدوونی تیده‌پرینیت، سه‌ره‌رای شه و بایه‌خه گه‌وره‌یه‌ی ناوه‌ندگیریی بابه‌تی ململانی یاخود هاودژی له هزری ئیین خلدووندا و بایه‌خی شه‌وه‌ی له‌م بزواته‌وه به‌ره‌م دیت، له پذیراوی نوی له میژوودا، له‌سه‌ر ه‌ردوو ئاستی ده‌ولت و معریفه و ته‌واوی لایه‌نه‌کانی دیکه‌ی ناوه‌دانکاریی مرویی. راسته "بابه‌تی دیالکتیکی ژیان و مردن، به‌یه‌کبون و هاودژیانه‌وه، ه‌روه‌ها په‌یوه‌ستی به‌هیزیان به‌په‌سه‌ندنی بوونه‌وه‌روه، ه‌ر له له‌دایکبوونییه‌وه تا کوتاییه‌که‌ی، پیگه‌یه‌کی گه‌وره‌ی له‌چه‌مکه‌کانی ئیین خلدووندا گرتووه، به‌پله‌یه‌ک، مرق ناتوانیت جگه له‌مورکیکی دیالکتیکی لای شه، چیی دیکه‌ی پی ببه‌خشیت." وه‌ک تویره‌ری فه‌رنسی، ئیف لاکوست ده‌لیت. شه‌وه نه‌بیت میتودی دیالکتیکی خلدوونی زور سنوورداره، ه‌روه‌ها مه‌حکومه به‌پرنسیپی ه‌وکارمندی له‌لایه‌ک و سه‌رپییی و ده‌ره‌کی - نه‌گه‌ر ده‌ربرینه‌که شیاو بیت - له‌لایه‌کی دیکه‌وه. به‌لکوو شه‌وه به‌شه‌ی له //مقدمه‌دا بو‌چه‌مکی دیالکتیک ته‌رخان کراوه، به‌به‌راورد به‌مورکی قولی به‌شه تیورییه‌کانی دیکه، زور ساکار ده‌ر ده‌که‌ویت. وه‌لی لای هیگل، میتودی دیالکتیکی وه‌ک بربره و دلی زیندووی ته‌واوی سیستمه فه‌لسه‌قییه‌که‌ی ده‌رده‌که‌ویت، له ته‌واوی لایه‌نه‌کانییه‌وه، میژوویی و نامیژوویییه‌کان. له‌گه‌ل شه‌وه‌شدا، له‌وه‌یه هیگل له‌بابه‌تی میژوودا، دیالکتیکی خلدوونی وه‌رگرتبیت، چونکه ئیین له‌دوون په‌که‌م که‌س بووه هاودژی و نیگه‌تیفی کردووه به‌سه‌رچاوه‌ی پیشکه‌وتن و ناوه‌دانکاری.

يەككىكى دېكە لەو چەمكەنى بە شىۋەيەكى تايبەتى
بۇ وەردى پىرپايەخە، بە ھۆى پەيۋەندىسى بە مېتۆدە
كۆمەلايەتتەيەكەيە، سەربارى لەيەكچۈنى لەگەل ھىزىرەكانى
ئىبىن خەلدووندا، لىزەدا بە شىۋەيەكى تايبەتى ئامازە بە رۆلى
دەمارگىرى دەكەين لە ئاۋەدانكارى مەيۋىدا، لەگەل پىرنىسىپى
مەملانىنى ساراننىنى و شارستانىت لە كۆمەلگەدا، ھەروەھا
ھۆكارەكانى دروستبۈنى دەولەت و قۇناغە سىروشتىيەكانى
دەولەت و... تا دوايى.

سەبارەت بە دەمارگىرى، ئاشكرايە كۆرپەلەي دەولەت لاي
ئىبىن خەلدوون، زۆر بەرونى لە چوارچىۋە ئاۋەدانكارى
ساراننىنىدا دىيارە، بەرەبەرەش لەناۋ مەملانىنى خىلەكان
و يەكدىكۈشتىيان لەپىناۋ مانەۋەدا گەشە دەكات، بەلام
دەمارگىرى لەدايك نايىت، تاكوۋ خىلىكى گەورە، ياخۇد چەند
خىلىكى ھاۋپەيمان ھىرش نەكەنە سەر ناۋەندىكى شارستانى
و بەزۆر و لە رىنى جەنگەۋە دەستى بەسەردا نەگىرن. ئەم
يەككىتتەش بە شىۋەيەكى سىروشتى و بە ھۆى پەيۋەندىسى
خوين و رەچەلەكەۋە بۈۈنى ھەيە، بەلام لە مېتۆدەدا دەر
نەكەۋتوۋە، تەنھا ئەۋ كاتە نەيىت، كە دەگۆرئىت بۇ وزەيەك
و ھەلپە دەكاتە دەرەۋەي كىانەكەي خۇي. ئەمەيە ئىبىن
خەلدوون بە (دەمارگىرى) ناۋى دەبات، ئەۋىش حالەتتەكە،
لە گىانى بەكۆمەل و ھىزىكى ئاكارى نىيە، ۋەك (چاكەكارى)
لاي مەكياقلىلى، ھەروەك چۈن پەيۋەستىيەكى ئىتتىش نىيە،
ۋەك (خوينى پاك) لاي گۆبىنۇ، لە كۆتايىشدا، پەيۋەستىي
بەرژەۋەندىسى كۆمەلايەتى يان ئابوورى، خودى راستەۋخۇ
نىيە، ۋەك (دانەپالى چىنايەتى) لاي ماركس، بەلكوۋ پەيۋەستىي

رهچه له که به مانا فراوان و تهنانت مه جازیه که شیه وه، چونکه رهچه لهک لای ئیین خلدوون، له راستیدا تهنه له دانه پالی نه ته وه بییه وه سه رچاوه ناگریت، به لکوو له وه په یوه ندییه راسته و خویانه شه وه سه رچاوه دهگریت، که پیداویستی و پیدراوه کانی کۆبوونه وهی مرویی دهیسه پینن، واتا به وه په یوه ندییه ی بهر ژه وه ندییه گشتی به سه ر گرو پیدا دهسه پینت، له ساتی هه لپه کردنیان بو دهستگرتن به سه ر دهستگه وتی مه ده نیدا.

خودی ئه م ره گه زانه ش لای هیگل، فاکته ری سه ره کین بو ده رکه وتنی ده ولت، چونکه یه که مین ده رکه وتنی ده ولت لای هیگل له وه ساته دا کورت ده بیته وه، که هاودژییه کانی (بوونیدی خیزان) ده گه نه خالیک، ته قنه وهی شتیکی حه تمییه، له ری هه لپه کردنییه وه بو ده ره وه، گوزارشت له خوی ده کات، ئه مه ش به شیوه یه کی سه رنجراکیش له وه هه لپه خپله کییه سارانشینییه ده چیت، که لای ئیین خلدوون هه یه بو ده ستخستنی شارستانییه ت. ئه وهی ئه م سه رنجراکیشییه ش زیاتر ده کات، ده شی ئه وه بیت که هیگل خپله کی سارانشینی عه ره بی، به دیاریکراوی، وه ک گروپی مرویی سه ره تایی هه ژمار ده کات، که ده بنه بلاچه ی بزووتنه وهی له دایکبوونی ده ولت، هه ر به راستییه خپله سارانشینه عه ره بییه کان و ته ره کان، لای هیگل، له بنه رته تدا نه ته وه گه لی سه رلیشیواو و ناجیگری سروشتین و پرنسیپیکی رۆحیی سه ره پینی به ریوه یان ده بات، که ده یانخاته ده ره وهی میژووه وه، چونکه به و ژیانه ساده وساکاره ی بیابان رازین، به لام بی ئه وهی په ره به خویان بدن بو ئه وهی بگه نه پله ی میژوو. ئه م

گه لانه هیزیکلی هه لپه کارییان هه یه، که به هویه وه ده توانن پروکاری خویان بگورن: "ئه وهی تایبه ته به وان، ژیانه سرلیشیواوه ناواقعییه که یانه، کاتیکیش به دلنیا بییه وه به رنوه ناچیت، ده توانریت بگوردریت بۆ کاری تالانکاری، هه ندیک جاریش له شیوهی گروهی گه وردها کو ده بنه وه و هیرش ده که نه سه ر ده سته کان."

وهلی زور جار شه هیرشانه، له شیوه یه کی سه ره تاییی دهوله تدا به رجه سته ده بن و به خیرایی په ره ده ستینیت، پاشان سیماکانی هه مان شه دهوله ته شارستانییه وه ده گریت، که داگیرکه ران ویرانیان کرد. هیگل پینی وایه بوونیادی شه به کومه لبوونه جوولاه، دوی بوونیادی پاتریارکی دیت، "به لام خۆی به ره و جهنگ و داگیرکاری نیوخۆیی ده بات، هه روه ها هیرشی دوژمنکارانه ش ده کاته سه ر گه لانی دیکه، له سه ره تادا سه رکه و تووان، ژیرکه و تووان ملکه چی خویان ده که ن، دواتریش له گه لیاندا تیکه ل ده بن." وهلی شه کومه لانه، ناگه نه قوناغی په ره سه ندن و به شارستانی بوونی کرده یی، چونکه "تا له وه ده ستانه دا سه قامگیر نه بن که داگیریان کردوون، به مه ش مۆرکه تایبه تییه که یان له ده ست ده دن، شارستانییه ته به ده ست ناهینن، به لام داگیرکارییه کان شه وکات چند بزواتیکی به رفراوانیان هیناوه ته ئارا و بوونه ته هۆی ویرانکاری و هه لگه رانه وه له شیوهی دهره کیی جیهاندا."

به م شیوه یه، چه مکی (ده مارگیری) له هزری هیگندا (بوونیادی پاتریارکی) ده گریته خۆی، که تایبه ته به و پیکهاته خپه کییه سارانشینییه عه ره بی یان مه غولانه ی شارستانی تییه کان داگیر ده که ن." به لام خودی شه و بوونیاده،

به شیوه‌ی یکی به‌هیزتر و دوله‌سندتر له چه‌مکی (روحی گهل-Volksgeist) دا جه‌ختی لی ده‌کاته‌وه، که به یه‌کینک له بنه‌ما جه‌وه‌ریه‌کانی فلسفه‌ی هیگلی هه‌ژمار ده‌گریت، ده‌رباره‌ی دوله‌ت و ته‌واوی میژووی گه‌ردوونی. (روحی گهل) خوی له‌وه‌دا ده‌بینته‌وه له‌وه‌ی له‌نیوان تا‌که‌کاندا هه‌یه، هه‌مان له‌وه‌ی په‌یوه‌ندییه‌یه که له‌نیوان به‌شه‌کان و گشتدا هه‌یه، له‌ویش جه‌وه‌ره‌که‌یانه، که‌واته روحی کومه‌ل، به‌پیی پرنسیپه‌ تاییه‌تییه‌که‌ی خوی و له‌وه‌ی نه‌رکه‌ میژووییه‌ی له‌لایه‌ن روحی ره‌هاوه‌ خراوته‌ نه‌ستوی، ته‌واوی دیارده‌کانی ژیان و چالاکیی له‌وه‌گه‌له‌ ده‌گریته‌ خو.

له‌سه‌ر ناستی میژووی راسته‌قینه‌ی دوله‌تیش، له‌یه‌کچووونکی سه‌رسوو‌ره‌یته‌ر له‌نیوان تیروانینی هیگل و ئیین خه‌لدووندا هه‌یه، به‌تاییه‌ت له‌ رووی به‌دواییه‌کداهاتنی قوناغه‌ سررشتییه‌کانی ژیانی دوله‌تان. هه‌ردووکیان بییان وایه دوله‌ت هاوشیوه‌ی بوونه‌وه‌ری زیندوو، له‌دایک ده‌بیت و گه‌شه‌ ده‌کات، پاشانیش پیر ده‌بیت و ده‌مریت، میژووش زنجیره‌یه‌کی یه‌کله‌دواییه‌کی دوله‌تانه، هه‌ریه‌که‌یان به‌بازنه‌یه‌کی په‌ره‌سه‌ندندا ده‌روات، که‌چهند قوناغیکی یه‌کله‌دواییه‌کی حه‌تمی له‌خو ده‌گریت. که‌واته قوناغه‌کانی ژیانی دوله‌ت له‌ روانگه‌ی هیگله‌وه، له‌م چوار قوناغه‌دا کورت ده‌بنه‌وه: قوناغی له‌دایکبوونی دوله‌ت و ده‌ستبه‌کاربوونی. قوناغی گه‌نجیتی و پیاوه‌تی، تیایدا دوله‌ت هه‌ژموون و گه‌شه‌کردن و ته‌واوی سه‌رکه‌وتنه‌کانی دیکه‌ به‌ده‌ست ده‌هینیت. قوناغی په‌ککه‌وته‌یی و پیری، له‌م قوناغه‌دا دوله‌ت له‌وه‌چالاکییه‌ی پیشووتر هه‌یبوو له‌ده‌ستی ده‌دات، هه‌روه‌ها

کۆتایی هیزه میژووییه کهشی دهست پی دهکات، وهک پیوستیهک بۆ سه ره له دانی دهوله تیکی نوی، که هه لگری پرنسیپیکی بالاتره و له ژیر سه رکردایه تیه کی نه ته وه یی میژووییه نویشدایه. له کۆتاییدا قوناغی چاره نووسی کاره ساتبار، مردن و له ناوچوونی دهوله ته.

له لایه کی دیکه وه، به دوا ییه کداهاتنی قوناغه سروشتیه کانی دهوله ت لای هیکل، تا راده یه ک هه مان ئه وه ی ئیبن خه لدوونه، په یوه ست نییه به به دوا ییه کداهاتنی زنجیره یه ک قوناغی کومه لایه تی، یان سیاسی، یا خود ته رزی شارستانی، به لکوو به دوا ییه کداهاتنی ناستگه لیکه له هینزی په یوه ستی به کۆمه ل، که به هۆیه وه دهوله ت دروست ده بیت. هه ر وه ک چون په یوه ستیشه به پله ی به هینزی (ده مارگیری) یه وه لای ئیبن خه لدوون، به لام لای هیکل، په یوه ست به دۆخی (رۆخی گه ل) یه وه، هه روه ها هه ردووکیان ها ورا ن له سه ر ئه وه ی دارمانی دهوله تیک، به دلنیا ییه وه ده بیته هۆی دروستبوونی دهوله تیکی نوی، هه روه ها دارمانی دهوله ت و ئیمپراتۆرییه کان، سه ریپی نییه، به لکوو به رنه نجامیکی هه تمیی خودی لۆژیکی په ره سه ندنه.

له کۆتاییدا، گرنگترین لایه نی په یوه ندیی نیوان هیکل و ئیبن خه لدوون له چه مکی درندایه تیی ساران شینی دایه، مشتومریکی فراوان ده رباره ی جه ختکردنه وه کانی ئیبن خه لدوون هاتنه ئارا، له سه ر ئه وه ی ده یوت، "نه گه ر عه ره به کان هه رشوینیک داگیر بکه ن، به زووی ویرانکاری روو له و شوینه دهکات، هۆکاری ئه مه ش، ده گه ریته وه بۆ ئه وه ی عه ره به کان نه ته وه یه کی درنده ن... سروشتی بوونیشیان

دژی بوونیداننه، که بنه‌مای ناوه‌دانکارییه. "یاخود، "نه‌وان به‌و سروشته درنده‌یه‌ی تایاندایه، خه‌لکیکی تالانچی و خراپه‌کارن." هه‌ندیک جاریش ئه‌م بۆچوونه‌ی گشتگیرتر ده‌کات، تا تورک و ته‌ته‌ر و ته‌واوی ئه‌و گروه خپله‌کییه گه‌وران‌ه‌ش بگریته‌وه، که خاوه‌ن (ئاوه‌دانکاری سارانشین)ن. هه‌مان ئه‌م بۆچوونانه لای هیگلیش به‌دی ده‌که‌ین، لای هیگل، عه‌ره‌ب و تورک و ته‌ته‌ر "به‌هوی داگیرکارییه‌کانه‌وه توانیویانه هه‌ژموون و سه‌روه‌ت و سامان، هه‌روه‌ها مافی خیزانی خاوه‌ندار له‌هه‌ژموون و په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان تا‌که‌کاندا به‌ده‌ست به‌ینن، به‌لام هه‌موو ئه‌مانه‌تییه‌ر بوون و له‌سه‌ر لم بوونیا‌د نرابوون، چونکه‌ ئه‌مرو بوونیا‌د ده‌نریت و سه‌به‌ینی ده‌رمیت." ئه‌م گه‌له سارانشینانه گوی به‌بوونیدانانی ده‌وله‌ت، یان شارستانیته‌ ناده‌ن، سه‌ره‌رای ئه‌و هه‌موو هه‌لچوون و هیزه‌ی هه‌یانه، ئه‌وه‌ی له‌بنه‌ره‌تدا بایه‌خی یی ده‌ده‌ن، تالانکاری و ملکه‌چکردنی گه‌له شارستانییه‌کانه، له‌دوای خۆشیانه‌وه، جگه له‌ (ویرانکاری و کاولکاری)، چیی دیکه جی ناهیلن.

ئاشکرایه ته‌واوی ئه‌م چه‌مکانه له‌ تیوره‌که‌ی عه‌لی وه‌ردیدا ده‌رباره‌ی کومه‌لگه‌ی عیراقیی نوئ، به‌دی ده‌که‌ین، وه‌لی به‌ دارشته‌یه‌کی خه‌لدوونی، یان نزیک لیه‌وه، به‌لام ئه‌و پیداکارییه میتویدییه‌ی له‌ دیالکتیکی هیگل و ته‌نانه‌ت ئه‌و میتویدگه‌راییه‌ی له‌ ده‌ستپیککی لۆژیککی خه‌لدوونیدا هه‌یه، لای وه‌ردی بوونیا‌ن نییه.

بۆ نموونه، چه‌مکی ده‌مارگیری خه‌لدوونی لای عه‌لی وه‌ردی به‌دی ده‌که‌ین، به‌لام به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌رپینی، له‌ کتیه‌که‌یدا، لیکولینه‌وه‌یه‌ک له‌ سروشته‌ی کومه‌لگه‌ی عیراق،

کە سالی ۲۰۰۷ چاپ کراوەتەو، وەردی بۆچوونی خۆی لەمەر یەکیەک لە رووکارەکانی (دەمارگیری) دەخاتە روو، لەمیانهی گێرانەو،ی ئەم رووداوە، "سالی ۱۹۳۹، لە کاتیکیدا لەگەڵ ھاوڕیکاندا سەفەرم دەکرد بۆ بابل، لە شەمەندەفەرەدا یەکیەک لە ھاوڕیکانم لەگەڵ سەربازیکدا بەگژ یەکیدا چوون و ھاوڕیکەم زلە یەکی لە سەربازەکی دا، لە بەدبەختی ئیمەش، شەمەندەفەرەکی پر بوو لە سەرباز، ھەوالەکی لەنیویاندا بلاو بزوو و ئەوانیش کو بوونەو و دەیانویست تۆلە ی ھاوڕیکەیان بکەنەو، ھەموو سەربازیک، بی جیاوازی، بەدوای خۆیندکاریکیدا دەگەرا، تا لینی بدات، بەلام لە دواسادا بەخت یاوەرمان بوو و رزگارمان بوو. سەربازەکان لە خێلی جیاواز بوون، بەلام (دەمارگیری سەربازی) لەو ساتەدا بەسەریاندا زال ببوو و وەک یەک خێل دەر دەکوێتن بەرامبەر بە خێلیکی دیکە ی دوژمنیان، کە ئەویش خێلەکی ئیمە ی خۆیندکاری داماو بوو!"

ئەم ویناکردنە لە ئیبن خەلدوونەو وەر گیراوە، کە پنی وایە، "دەمارگیری لە رەچەلەکی وە دیت، پەیوەندی خزمایەتی، لە مرقدا سروشتییە، لە بەشیکی کەمیاندا نەبیت، کاتیک خزمە نزیکەکانی تووشی تەنگژەیک یان ناخۆشییەکی دین، خزمەکانی دەخوازن ئەو ناخۆشی و تەنگژانە ی لەگەلدا بەش بکەن، ئەمەش ھەر لە زوووەو شتیکی سروشتی بوو لەنیو مرقەکاندا." رەچەلەکی لای ئیبن خەلدوون، "شتیکی وەھمیە و بوونی نییە،" بەلام لەم دۆخەدا سوودبەخشە، بە ھۆی ئەووە کە دەگۆریت بۆ جوریک لە دانەپال و ھاو پەیمانیتی، ئەمەش خۆی لەو ھاوخمییەدا دەبینیتەو، کە دەمارگیری

دەرخاتە ئەستۆی، واتا، "ھاوخەمی ھەرتاکنیک بەرامبەر خەلکی ھاوپەیمانییەکی و خزمانی، بۆ ئەو نزیکییەکی وای لێ دەکات ھاوسی، یان خزمەکانی بگریته خۆی." وەک باسمان کرد، وەردی بایەخی پێویستی بە هزرە فەلسەفییەکان، لەنیویشیاندا هزرە خەلدوونییەکان ئەداوە، بەلکوو بە تێپەڕینی کات، وازی لێ هیناون پاشەکشە بکەن، لەوانەیە ھۆکاری ئەمە بگەریتەووە بۆ نقومبوونی لە توێژینەو لە رووداو و دیاردەکانی کۆمەلگەکی عێراقیدا و تۆمارکردنیان و شروۆفەکردنیان لە چەند کتیبیکدا، کە زیاتر و زیاتر بەناوبانگ بوون و بوونەتە جینی مشتومر، بە ھۆی ئەوەی لێوانلیون لە چەمکگەلی مەملانی و پەرەسەندن و ئازادی.

د. حسەین ئەلەھەنداوی

بەغداد ۲۰۱۳

لَيْتَوَلِّينَهُ وَهِيَ كَلِمَةٌ
مَوْسِيَّةٌ لِقَوْلِ تَارِيخِ الْإِسْلَامِ

سەرھتا

لېنگۈلېنەۋە لە مېژوۋى ئىسلامى لە بەر رۇشنايىي تېۋرىيە نوپكانى كۆمەلناسىدا، بە كايە يەكى بە پىتى كايەكانى توۋزىنەۋە ھەژمار دەكرىت، چەندىن كىتېب دەربارەي سىما ھەمەچەشەنەكانى ئىسلام نووسراون، بەلام دەتوانىن بلىين، ھىچكام لەو كىتبانە ھەۋلىان نەداۋە بە شىۋە يەكى جىددى لەو كارلىكە بكونەۋە، كە لەنىۋان ئايىنى ئىسلام و ئەو كۆمەلگە يەي تيايدا گەشەي كردوۋە، دروست بوۋە. لە سالى ۱۹۳۱دا، لە ئىنگلەتەرا كىتېبىك بە ناۋى *سۆسۈلۈۋزىي ئىسلام بلاۋ كرايەۋە*، ۋەك لە پىشەككەيدا ھاتوۋە، لەسەر داۋاكارىي ھىزبەرت سېنسەر نووسراۋە، ۋەك تەۋاكارىيەك بۇ كىتېبەكەي بە ناۋى *كۆمەلناسى* رەسقى. لە راستىشدا ئەم كىتېبە زور لەو كىتبانەي دەربارەي ئىسلام نووسراون، جىاۋاز نىيە. كىتېبەكە باس لەو تېۋرىبانە دەكات، كە پەيوەستىن بەو قوناغە جىاۋازانەي كۆمەلگەي ئىسلاميان پىدا تىپەر بوۋە، ھەروەھا ھەۋلىكە بۇ "پەيىردن بەۋەي ئەو خەلكەي باۋەشيان بۇ ئىسلام كردۋتەۋە، تاچەند

له زمانه برداري دهكهن! " ولى ئه مه مه به ستي جه وهه ربي سوسيو لوجياي نايين نيه، وهك كومه لناسه هاوچه رخه كان باسي ليوه دهكهن، مه به ست له كومه لناسي نايين، وهك واك رووني دهكاته وه، "ليكولينه وهيه له په يوه نديي نالوگزي نيوان كومه لگه و شه كارليكانه ي له نيوانياندا روو ددهن!" هه موو نايينيك، له سه ره تادا بو ره تگردنه وه يان وهك په رچه كرداريك دژي ديارده يه كي دياريكراوي كومه لگه سه ره له دهات، له رووي تيوري و پراكتيكي شه وه، به پني گورانكاريه كان، شه ويش دهگوريت، له گه شه كردني دونيايي و سه ركه وتن و شكسته كاني و سروشي شه و خه لكه ي باوه ريان بييه تي... هتد.

چه ندين نووسه ره له ميژووي ناييني مه سيحي و ته نانه ت په هوديبان كوليوه ته وه، له كاتيكا كه مو كورتيه كي گوره له ليكولينه وه كاني ئيسلامدا به دي ده كريت.

به م دواييانه له ميسر، كه به چه قى جيهاني ئيسلامي هه ژمار ده كريت، زنجيره كتبيتيك بلاو كرانه وه، له نووسيني دكتور نه حمه د نه مين، ماموستاي زانكوي ميسرن و باه تي ميژووي كومه لايه تي ئيسلام تاوتوي دهكهن. ناوه نده روشنيرييه عه ره بييه كان به هه لپه و ريزه وه پيشوازيان كردن، نه مه په كه مين هه ولي راسته قينه بوو بو رافه كردني ميژووي كومه لايه تي و تايه فيي ئيسلام، له روانگه يه كي هاوچه رخه وه، بيگومان شه كاره سه رچاوه يه كي گرنگه بو ليكولينه وه له ئيسلام، ليكولينه وه يه كي كومه لايه تي، به لام به هيج شيوه يه ك

۱. روبن ليفي، سوسيو لوجيا الاسلام: ص ۶.

۲. ج. واك، سوسيو لوجيا الدين: ص ۱۱.

۳. بو نمونه، بروانه كتبيي (س. فينكلشتاين، الفرنسيز: الخلقية السوسيو لوجية لعقائهم).

كارىكى سؤسيولوزى نىيه. پىده چىت ئەحمەد ئەمىن سەر بەو قوتابخانە كۆنە بيت، كە بە شىوہ يەكى روون و ئاشكرا ھەلە و دروست لىكىدە جودا دەكاتەوہ. تا ھەنووكەش، بەپىي رىكفستىكى بەھايىي چىگىر و ھەقىقەتگەلىكى رەھا، بىر لە پرسە كۆمەلايەتتەكان دەكاتەوہ، بە جۆرىك، بەشىكى گەورەي كارەكەي تەرخان كىردووە بۇ لىدان لە چەندىن ھزر و بەرزراگرتنى چەند ھزرىكى دىكە، بى ئەوہى لە خۇي بېرسىت، كاتىك ئەم ھزرە، يان ئەوئى دىكەي تەبەنى كىردووە، ئاخۇ خەلكى لە ھەلبىزاردەكانياندا سەربەست بوون، ياخود لەلايەن بارودوخە كۆمەلايەتتەكانيانەوہ ناچار كراون، ئەو لە روانگەپەكى خالى لە تىزوانىنى واقىعەيەوہ بىريار لەسەر ھەر كىردەپەكى كۆمەلايەتى دەدات. دەتوانىن بلىين، ئەحمەد ئەمىن پاشخانىكى فەلسەفەي ھەيە، نەك پاشخانىكى كۆمەلايەتى، لەبەر ئەوہ، دەبىين لۆژىكى ئەرستوىي بەسەر پرسە كۆمەلايەتتەكاندا پراكتىزە دەكات.

ئەم لينكولينه وهيه، جىاواز لەو كارانەي باس كران، ھەول دەدات لە چەند تىۆرىيەكى كۆمەلايەتى ئىسلام بىكۆلئەوہ، نەك وەك ھزرگەلىكى لۆژىكى، كە لە فەراغدا بوونيان ھەيە، بەلكو وەك ئايديولوزياگەلىك، كە لە كارلىكى بەردەوامدان لەگەل ئەو بارودوخە كۆمەلايەتتەكانەي تىاياندا دەر دەكەون.

پىويستە ئەوہش باس بكەين، ئەم لينكولينه وهيه تويژىنەوہ يەكى گشتگىر نىيه بۇ تەواوى كايەكانى سؤسيولوزىائى ئىسلام، چونكە ئەم كارە زۆر لەوہ گەورەترە تاكە تويژەرىك تواناي بەسەرىدا بشكىت. ئەم كارە بايەخ بە لينكولينه وهيه لايەنىك لە لايەنەكانى ئەو كايەيە دەدات، ئەويش

گرفتگی نیسلامه، یان به گوزارشتیکی دیکه، مملانی نیوان نایدیالیزم و ریالیزمه له میژووی نیسلامدا.

مملانی نیوان نایدیالیزم و ریالیزم، وهک دواتر دهیبینین، له تهواوی قوناغهکانی کومه لگه می مروییدا بوونی هه بووه، زیده رویی نییه نه گه ر بلینن، ئەم مملانییه به شیوه به کی توند له میژووی نیسلامدا خوی دهر خستوووه. له می لیکولینه وه په دا، هه ول ددهین هوکاره کان و په ره سه ندنی ئەم لایه نه جیاوازه می نیسلام بخهینه روو.

لیردها و بهر له وه می بچینه نیو لیکولینه وه که وه، پتویسته خالیک روون بگهینه وه، له م باسه دا هه ردوو چه مکی (نایدیالی) و (واقعی) به مانا باوه که یان به کار هاتوون، نهک به مانا فهلسه فیه که یان.

دکتور تایتوس ده لیت:

عه قلبه تی گشتی، تیگه یشتنکی زور جیاوازی هه یه بو چه مکی (نایدیالی) وهک له به کارهینانه فهلسه فیه که می ئەم چه مکه، دهشی وشه می نایدیالی له تیگه یشتنی باودا به م مانایانه بیت:

۱. ئەو که سه می به پیوه رگه لیک می ئاکاری و نیستاتیکی و نایینی بالا رازییه و دهژی، به م جوړه مروقه ده گوتریت، که سیک می نمونه می یان نایدیالی.

۲. ئەو که سه می ده توانیت له سه ر پلانیک می دیاریکراوی دوور له جیهانی واقعی بروت، به م واتایه بیت، هه موو چاکسازیک می کومه لایه می و په یام به ریک، که سیک می نایدیالییه، چونکه بانگه شه بو شتگه لیک ده که ن، که تا هه نوو که بوونیا ن نییه...

لیکولینه و مبهک له سۆسیپولوزیای ئیسلام

مانای فلسفه‌یی چه‌مکی ئایدیالی به هه‌ردوو چه‌مکی (هزر-Idea) و (عقل-Mind) دیاری ده‌کرت، زیاتر له چه‌مکی (ئایدیالیست-Idealist)، له رووی واتاوه، چه‌مکی (Idea-ism) زیاتر گوزارشت ده‌کات وهک له چه‌مکی (Idealism)، ئەم چه‌مکی دوایی جه‌خت له‌سه‌ر نه‌وه ده‌کاته‌وه، که واقعی زیاتر له بیروکه و هزر و عقله‌وه نزیکه وهک له‌وهی له هیزه مادیه‌کانه‌وه نزیک بیت...

هه‌روه‌ها تایتوس له دریزه‌ی قسه‌کانیدا ده‌رباره‌ی واقعی، جیاوازی ده‌کات له‌نیوان مانای باو و مانای فلسفه‌یی ئەم چه‌مکه‌دا و ده‌لینت، "ده‌شی واقعی به مانا باوه‌که‌ی، به‌ئاگابوونی حه‌قیقه‌ت و ورده‌کارییه‌کانینت له‌هه‌مبه‌ر خه‌یالدا".

له‌میانه‌ی ئەم باسه‌مانه‌وه ده‌رباره‌ی جیاوازی نیوان به‌کاره‌ینانی باو و به‌کاره‌ینانی فلسفه‌ی ئەم چه‌مکه‌، ده‌چینه نیو لیکولینه‌وه له‌گرفت و رۆلی له‌پیکه‌ینانی میژووی کۆمه‌لایه‌تی و مه‌زه‌به‌ی ئیسلامدا.

١ هه‌ تایتوس، قضايا حية نبي الفلسفة: ص ٢٢٦.

٢ هه‌مان سه‌رچاوه: ص ٢٦٨.

پيشه‌کي

مه‌به‌ست له‌م توپژينه‌وه‌يه، ليكولينه‌وه‌يه له ميژووي
كومه‌لايه‌تيسي نيسلام، له‌ژير روشنايي شه‌و چه‌مكه‌ي له
كومه‌لناسيي ناييندا پني ده‌وتريت (گرفتي كليسا).
چهند كومه‌لناسيك له شوينه‌واره كومه‌لايه‌تيه‌كاني
گرفتي تايبه‌ت به ناييني مه‌سيحيان كوليوته‌وه، به‌لام
به‌پني زانباريي ئيمه، تا ئيستا هيجكس له‌م شوينه‌وارانه و
په‌يوه‌نديان به نيسلامه‌وه‌ي نه‌كوليوته‌وه.

پيمان وايه شه‌م گرفته روليكی گه‌وره‌ي له ميژووي
نيسلامدا گيراوه، وه‌ك له ميژووي مه‌سيحيه‌ت. له راستيدا
نيسلام وه‌ك شتروتمان باسي لينوه ده‌كات، ديارده‌يه‌كي
سياسي-نايينيه^۱. له راستيه‌كيشدا، له ناييني مه‌سيحي
جياوازه، "نيسلام به‌رجه‌سته‌كاري سيستميكی كاملي

۱ فون وايس هاورد بيكر، *الدين في الصراع على السلطة*، الفصل الثاني.
ماكس فيبر، *المجتمع و الاقتصاد*، الجزء الثاني، الفصل الرابع، ريتشارد
نايهر، *المنابع الاجتماعية للطائفية*.

۲ ر. شتروتمان "الشيعه" *موسوعة الاسلام*: المجلد الرابع، ص ۳۵۰.

ژيانه^۱، "نالیت" نه وهی هیی قهیسره بیده به قهیسر و نه وهشی هیی خودایه، بیده به خودا، "به لکوو نه و پروای به وهیه، که قهیسر^۲ بریکاری خودایه له سهر زهوی و هر دو و کیشیان (قهیسر و خودا) به یه که وه کار ده که ن بؤ یه که مه به ست، له بهر نه وه جینی سه رسوورمان نییه، له قوناغه زور سه ره تاییه کانی میژووی ئیسلامدا، ململانیه کی قبول به دی ده که یین، له نیوان رینماییه کانی خودا و رینماییه کانی قهیسردا، واتا له نیوان پرنسیپه ئاینیه کان و بهرژه وهندییه کاندا، یا خود له نیوان (ئایدیالی) و (واقیعی) دا، هر وهک پینشان وایه باشتره له م لیکولینه وهیه دا نه م چه مکانه به کار بهینین.

یه که مین ناکوکی تاییه فی که له کومه لگهی سه ره تایی مه سیحیه تدا پهیدا بووه، له دهوری چیه تیی مه سیح و خودا ده سووریتته وه^۲، نه م ناکوکیه ش له بیرکردنه وه یه کی غه ییی میتافیزیکی رووته وه سه رچاوه ی گرتووه. له هه مبهر نه مه شدا، کومه لگهی مسولمانان شله ژا و خهریک بوو دوا ی کوچی دوا ییی پیغه مبهر، له بنه ماکان لا بدات، به هوی ململانیه کی سیاسی و کومه لایه تیه وه، که له نیو نه و خه لکه ئایدیالیستانه ی، به شیوه یه کی به هینز، به به ها

۱ ماجد خضوری، قانون الحرب و السلم فی الإسلام: ص ۳.
 ۲ لیره دا وشه ی قهیسر به مانا مه جازیه که ی به کار هینراوه، نه مه ش بؤ به راوردکردنی نیوان ئیسلام و مه سیحیه ت، له وه دا که په یوه سته به فرماندهای دونیایی، لیره دا پیوسته ناماژه به وهش بکه یین، ئیسلام دان به هیج حاکمیککی نامسولماندا نالیت.
 ۳ ر. فی. د. ماغوفین و ف. دانکاف، التأریخ القدیم و الوسیط: ص ۳۹۴.

ئىنگولىتەرىپكە لە سۇسىپۇلۇزىيە ئىسلام

ئايىنىيەكانەۋە پەيۋەست بوون، بە چاۋپۇشەين لەۋەدى لە
كۆمەلگەدا پوو دەدات لە لايەك و لەنىۋان ئەۋانەدا كە بە
شېۋەپەكى سەرەكى كارىگەر بوون بە مەيلى واقىعى و
بەرژەۋەندى دونيايىي كۆمەلگەى مسولمانانەۋە، لە لايەكى
دىكەۋە.

پىمان وايە ئەم مەملانىيە لەنىۋان ئايدىيالى و واقىعيدا، -
يان ۋەك كۆمەلناسەكان بە (گرفتى كلىسا) ناۋى دەبەن -
تەنھا لە كايەى ئايىندا كورت نەبۇتەۋە، بەلكوو دەتوانىن لە
چەندىن كايەى دىكەى كۆمەلگەى مروپىشدا بەدىي بگەين؟
بروامان وايە ئەم گرفته لە ھەرچىگەيەك بە جۇرىك لە
جۇرەكانى ئايدىيالى لە عەقلى خەلكىدا بوونى ھەبىت، ھەر
پوو دەدات.

پروفىسۇر فۇن وايس واى دەبىنىت، ئەم داپرانەى
نىۋان ئايدىيالى و واقىعى بەتەنھا لە بوونىيادى كۆمەلايەتيدا
دەبىنىت، كۆبوونەۋە مروپىيەكانى ۋەك خىزان و عەشىرەت،
بەرئەنجامى جۇرىكى دىكەى داپرانە، مەرج نىيە ئەم
كۆبوونەۋانە ھەلگىرى مەيلى بەكۆمەل بن، بەلكوو ئەۋەدى
جىيە دەكاتەۋە ئەۋ ھارىكارىيە توندوتۇلەيە، كە لەنىۋان

۱ لەۋەيە سوۋدبەخش بىت لىرەدا دووبارە چەخت لەۋە بگەپنەۋە، كە
ھەردوۋ چەمكى (ئايدىيالى) و (واقىعى) بە مانا بارەكانىيان بەكار ھاتوون،
ئەك مانا فەلسەفەيەكانىيان.

۲ مىلتون بىغر منقول فى المصدر نفسه اعلاه، ص ۲۳۰-۲۳۱.

هیزه بایولوژی و کومه لایه تیبه کانداهیه^۱.
بروامان وایه تهنانهت لهم کویوونه وه زینده گیبه
کومه لایه تیپانه شدا، که وایس باسیان لیوه دهکات، دهکری
تا راده یهک گرفت هه بیته. تهنانهت له نیوان دوو برای
یهک خیزانیشدا، هه ندیک جار ده توانین جورینگ له کیشه
به دی بکهین، که له و ناکوکییه ی نیوان نمونه ی نایدیالی
په یوه ندی برایانه وه سه رچاوه ده گریته، که کومه لگه دایان
ده نیت، له گهل شه و به رژه وه ندییه واقعیانه دا برایهک ده که ن
به دژی براکه ی دیکه ی.

به شیوه یه کی گشتی، یه کینک له جیاوازیه کانی نیوان
مروفت و نازل شه وهیه، که مروفت به رده وام جورینگ له
نمونه ی بالای هیه و چاوی له سه زیه تی و به رده وام
هه ول ده دات پی پی بگات، به لام پیویسته لیره دا ناماژه به
خالیکیش بکهین، شه ویش شه وهیه ته وای مروفته کان له ره وته
نایدیولوژییه که یاندا یه کسان نین، هه ندیکیان زیاتر له وانی
دیکه نایدیالین، له بهر چند هؤکارینگ، که بوار نییه لیره دا
ناماژه یان پی بدهین. لیره دا - پیمان وایه - سه رچاوه ی
سه ره کی گرفته که شه وهیه: زور جار مملانی له نیوان شه و
که سانه دا دیته ئارا، که به شیوه یه کی سه ره کی پیداگری
له سه ره کاملی رووت ده که ن، به پیویستی ده زانن کومه لگه ی
مرویی له سه ره ی دابمه زریته و شه و که سه پراکتیکیان هه به
شوین ره وته واقعییه کانه وهن له کومه لگه دا.

۱ لیوبولد فون وایس، علم الاجتماع النظامی، صححه و زاد علیه هاورد
بیکر: ص ۶۲۰.

لیکولیندو دیک له سوسیولوژیای نیسلام

کویدو دو روگیرو، دهلیت:

چهمکی نایدیالی به مانا فراوانه که ی، وانا بوونی مهیل بو به ربه رکانی کردنی وینه عه قلییه کان (هزر و نمونه کان) له بهر ژه وهندیی واقعیی نه زمونی و پیگه و رولیکیشی له ترازووی بهها مرویییه کاندای پی به خشریت. هزر و نمونه کان به شیوه یه کی سروشتی به پیی توانا سه ربه خون له سنوورداری و له نگییه کانی واقعیی نه زمونی و به لایه نی که میسه ره، خواستیان هیه بگنه که مال و ره های، نایدیالی له تیگه یشتنه باوه که یدا، مروف به ره و ژیانیک ده بات، له جیهانی نایدیالی و دور له وهی خه لکی به واقعیی باو هه ژماری ده که ن و گویش به و جیهانه نزمه نادات، تهنانه له مانا فله سه فییه که شیدا، هه مان نه م میلانه ده درینه پال نایدیالی، تا وینا کردنیکی روحی به سروشتی مروف و نه زمونی مروییی به خشریت^۱.

ناتوانین نکولی له وه بکه ین، که به شیکی گه وره ی نه و پیشکه وتنه ی مرو قایه تی له میانه ی میژووه دور و دریتزه که یدا به دهستی هیناوه، ده گه ریته وه بو نه و هه ولانه ی له رووکاردا به هه ده ر چوون، له گه ل جیهانی نایدیالی خه یالیی خه لکی نایدیالی، راسته نه م خه لکه له پینا و نامانجه لیک ی نه سته م، یان ناپراکتیکیدا خه بات ده که ن، به لام سه رباری هه موو

۱ غ، دو روغیرو، (المثالیة) مرسرعة العلوم / اجتماعیة، المجلد السابع: ص ۵۶۸.

شتىك، ئەو ئامانچە بالاينەى بانگەشەى بۇ دەكەن، ئامانچەلىكى بەكەلگن، ئەو ئامانچانە ئەوئى بىر دەخەنەو، كە بەردەوام ئامانچەلىكى ديارىكراو لە بەردەم مروشدا هەن و پىويستە بەدەستيان بېئىت، بەم رىنگەيە، زورنىك لەو بەهاينەى ئىمەى بروادار شانازىيان پىوئە دەكەين، پەرەيان سەندوو، وەك دىموكراسى و دادپەرەرىسى كۆمەلايەتى و چەندىن بەهاى بالاى دىكە.

راستە تا جياوازىيى نىوان ئايدىيالى و واقىعى زىاد بىكات، قەبارەى كىشەكانىش گەورەتر دەبن، بەلام لە هەمان كاتدا پىشكەوتنىش زىاد دەكات، پىدەچىت كىشە و پىشكەوتن هاوشانى يەكدى برون، كۆمەلگە جىگىرەكان ئەگەر كىشەيان نەبىت، ئەوا كىشەيان زور كەمە، ئايدىيالى و واقىعى لەم كۆمەلگەيانەدا، پەيوەندىيەكى بەهيز بەيەكەنەو دەبەستىت، هەموو پىغەمبەر، يان چاكسازىكى كۆمەلايەتى، هەول دەدات ئەم كۆمەلگەيە ھۇشيار بىت بەرامبەر ئايدىيالى، ئەمەش بەر لە هەموو شتىك گرفتىك بۇ ئەو كۆمەلگەيە دەخولقنىت، كە مەترسىدار و سوودبەخشە لە يەك كاتدا.

وا دەر دەكەوئىت ئەمە ھەلوئىستىكى جەوھەرى بىت و لەپشت كىشە گەورەكەى مىژووى ئىسلامەو دەستابىت، ئەو سارانئىشيانەى پىغەمبەر (مەمەد) لەنىوياندا دەر كەوت - وەك ئەحمەد ئەمىن، مامۇستاي ئەدەبى عەرەبى لە زانكوى مىسر ئامازەى پى دەدات - زور شانازىيى بە كۆلتوورىيانەو دەكەن و قەناعەتىكى گەورەشيان بە شىوازى ژيانيان ھەيە، بە پەيەك، ھەرگىز بە خەيالىاندا نايەت شتىكى باشتەر

ليکۆلینهوه بهک له سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

له وهی ئهوان بوونی هه بیته. ئهوان به هۆی سنوورداریی بیرکردنه وه یانه وه، به (ئایدیالیزم) ئاشنا نه بوون، له بهر ئه وه هیج وشه یهک له زمانه که یاندا نییه گوزارشت له م چه مکه بکات...)

لیره دا ئاماژه به شتیگ ده که یه، که په یوه سه ته به بابته که مانه وه، توینی به شیوه یه کی گشتی سارانشینان ده خاته ده سه ته یه کی شارستانی په کشیوه وه، "له ژياندا ماون، به لام نه یان توانیوه گه شه بکه ن؟"

له م جوړه کومه لگه یه دا، محمه د به نمونه بالا کانیه وه ده ر ده که ویت، له سه ره تاشدا ئه و که سانه شوینی که وتن، که زور کاریگر نه بوون به کولتووری چیژی ههستی سارانشینه کان، وهک دواتر ده بیینین. له کۆتاییدا، کاتیک ئیسلام بوو به سیستمیکی سیاسی زال، سارانشینه عه ره به کان هاتنه نیو ئیسلامه وه، له بهر ئه وه، دروستبوونی گرفت شتیکی هه تمی بوو، وهک ئه حمه د ئه مین ده لیت:

ئیسلام عه ره به کانی به یهک رهنگ بویه نه کرد، به لکوو باشترینیان ئه و که سانه بوون له کۆچکردووان و پشتیوانان، که سه ره تا ئیسلام ببوون، ئه و که سانه ئایین گه یشتبووه ناخیان، دلسۆز بوون بووی و فه رمایشته کانیشیان به جی دهینا، وهلی ئه وانه ی رۆژی فهتخ، یان دواتر مسولمان بوون و له سه ر بیتاوه ری و به ره له ستیی

۱ احمد امین، *مخبر الإسلام*: ص ۳۷.

۲ آرنولد توینی، *دراسة للتاریخ*، لخصها دي. سي. سومرفیل: ص ۱۶۴.

خۇيان بەردەۋام بوون تا پىنغەمبەر و ھاۋەلانىيان
بىنى سەر دەكەون، ھىچ شتىك بەفرىيان
نەگەيشت، ئىسلام نەبىت، ھەر بۇيە ئايىنى
زۆرىنەيان ناسك بوو.

لەبەر ئەۋە، ئەو مەملانىيەى لەنتوان بەھاكانى ئىسلام و
رەۋتى سارانشىنىدا ھاتە ئارا - بەپىنى ئەحمەد ئەمىن - توند
و درىزخايەن بوو.

بہشے یہ کہم
فانکویے سونناہ و شیچہ

ئىسلامى ئەمىر، دوو لىقى سەرەكى لەخۇ دەگىت - سوننە و شىعە - لە راستىدا لە رووى پىرسە ئايىنى و جەوھەرىيەكانەو، هېچ جياوازييەك لەنىوان سوننە و شىعەدا نىيە وەك جەمالى گوزارشىتى لىنود دەكات. هەردوو مەزھەبەكە بە هەمان قوناغەكانى پەرسەندىن و هەمان كارلىكى كۆمەلايەتيدا گوزەريان كىردوو، لەبەر ئەو، ئەمىر لە زور تايەتمەندىي سەرەككياندا لىكدى دەچن. ئەو جياوازييەى كەسىكى بىلايەن دەتوانىت بەروونى تىيىنى بىكات، ئەو گوشە نىگايەى كە هەرىك لە مەزھەبەكان لەمىيانەىو لە مەنژوووى سەرەتاي ئىسلام دەروانن، هەروەها ئەو رىگەى پىي راقە دەكەن. سوننە و سەبرى ئىسلام دەكەن، وەك ئەو پىرۆزەىكى سىياسى پىرۆزە بىت، لە سەدەكانى ناوہ راستدا بە ناوى خوداوە زۆرىك لە ولاتان فەتخ كران و لەگەل خوشىدا سىستم و مەرىفە و ئايىنى بۆ جىهان هىنا. لە لايەكى دىكەشەو، شىعە وای دەبىنن كە فتوحاتەكانى ئىسلام گىرنگ نىن، ئەوان وەك سوننەكان دان بەو ئىمپىراتورىيەتە پەلهاویشتووہ ئىسلامىيەدا نانىن، كە خەلىفە و سەركردە سەربازىيەكان بوونىاديان ناوہ. ئەوان جەخت لەسەر ئەو

شيوه مامه ليه دهكه نه وه، كه فه تحكه ره كان له گه ل خه لكيدا دهيانكرد، ههروهه له سهه پلهى دلسوزييان بؤ ئاييى خودا. له بهر نه وه، پيويسته ئاروپيك له ميژووى سهههتاي ئيسلام بدهينه وه، تا له بنه چهى ناكوكيى سوننه و شيعه و په يوه ندى به گرفتى ئيسلام وه تيگه ين. له راستيدا، ناكوكيى نيوان سوننه و شيعه، كه راسته وخو دواى كوچى دوايى پيغه مبهه رى هه لدا، گرنگيه كى كه وه رى بؤ باب ته كه مان هه يه.

به برواى ئيمه، دووانه ي سوننه-شيعه هاوشيوه ي هه مان نه و دووانه يه يه، كه په نگر به دووانه ي كلنسا -مهزهه ب ناوى ده بات. واتا ململانئى نيوان رى اليزم و ئايدى اليزم.

تا ئيستاش چه ندين بيرىار هه ن، به تاييه ت له ولاته ئيسلاميه كاندا، كه مشتومر له سهه پرسىاره ته قليديه كه ده كه ن؛ كام له م دوو گروه له سهه چه قن؟

له رووى سؤسيؤلوزيه وه، نه چه قى ره ها بوونى هه يه، نه ناحه قى ره ها، هه ردوو لايه نه كه راستن و له هه مان كاتيشدا هه لهن، هه ريه كه يان لايه نيك له لايه نه كانى چه قيه تيان لايه.

ئيسلام - وهك پيشتر روونمان كرده وه - سيستمىكى سياسى-كومه لايه تيه، بؤ نه وهى هيزى سياسيش به ده ست به نيئت، پيويسته ئه م سيستمه له گه ل به رژه وه نديه دونياييه جو ربه جو ره كاندا خوى بكونجينيئت. به لام له لايه كى ديكه وه، هه نديك بنه ماى ئاييى و ئايدى اليى رووت هه ن، كه پيغه مبهه ران هه وليان بؤ به ديه نيانيان داوه و به هه رنرخيك بووه، ده بيت

١ ميلتون ينغر، الدين في الصراع على السلطة: ص ٢٢٠.

لینکولین ۱۹۰۷-۱۹۰۸ لے سو سیولوزیای نیسلام

لہ پەرچاؤ بگیریڻ، ئەمەش بۆ ھەردوو لایەنی گرافتە کە یەکلایی بۆتەوہ.

لە راستیدا ئەم بابەتە بە شیوہیەکی گشتی کیشە ی مرقفە. مرقف کاتیک دەکەوێتە نێوان دوو ھیزەوہ، کە ھەریەکەیان بە ئاراستە ی پیچەوانە ی ئەوی دیکەدا پەلکیشی دەکەن، ریالیزم و ئایدیالیزم، ئەوا دەستەوہستان دەوہستیت.

یەنگر وای دادەنیت، کە ھەریەک لەم دوو میتۆدە خالی بەھیز و لاوازی خۆیان ھەبە، ئەگەر مەیلی ریالیستی بە شیوہیەکی تەواو بلاو بییتەوہ، ئەوا گونجان بەرەو چەقبەستن دەروات، خۆ ئەگەر مەیلی ئایدیالیستی بلاو بییتەوہ، ئەوا وزە ی گروپ لە ھیرشی بیئەنجامی دژ بە ھیزگەلی مەزن بەفیرق دەچیت.^۱

لە راستیدا سوننەکان لە پەرەدانی فیعلی بە نیسلام، زور دوور رویشتوون، بە جۆریک، شەریعتیان بۆ زور کاروبار سەربار کردوہ، کە ھاوژن لەگەل ئەوہی پیغەمبەر ھیناویەتی^۲. فەقیھەکانیان - وەک گۆلدتسیھەر و ماکدونالد پرونی دەکەنەوہ - "مرقفەلیکی شوینکەوتە ی حکومەتن^۳". لە لایەکی دیکەوہ، ژبانی شیعە ژبانیکی شۆرشگیرانە بوو و لای ئەوان خەلیفەکان جگە لە ستەمکاری بەزۆرسەپاؤ، چیی دیکە نەبوون. شیعەکان لە رافەکردنە لۆژیکی غەیبییەکانی

۱ ھەمان سەرچاوە: ص ۲۳۰.

۲ د. ب. ماکدونالد، بند (الإجماع)، مرسوئە الإسلام، المجلد الثاني: ص ۴۴۸. رینولد نیکولسن، تاریخ الأدب العربی: ص ۱۷۹. أحمد أمين، صھی الإسلام، المجلد الأول: ص ۳۸۶.

۳ د. ب. ماکدونالد، بند (اجتهاد) مرسوئە الإسلام، المجلد الثاني: ص ۴۴۸.

ثابتي ئىسلامدا هينده قول بونته وه، گيشتونته رادهي پيرگيري، له بهر شه وه، شهوان چيندين بيروباوه ري هزري ناهراكتيكيان سه بارهت به پرسى خيلافهت سه ريار كرده وه. سوننه كان واي ده بينن، شيعه خه لكيكي بيدعه كارن، له سه ر شه و به مائهي ئىسلاميان دوو كه رت كرده وه و شه و په مانه شيان شكاندو وه، كه دابويان بو دلسوزيان بو حكومهت. له بهرام به ريشدا، شيعه كان واي ده بينن سوننه سته مكارن، چونكه فه رمان به رداريي شه و خه ليفانه يان كرده وه، كه له ري هيزه وه خيلافه تيان داگير كرده وه و له پرسى و نمونه بالاكانى پيغه مبه ر لايان دا وه و شيواندويانن.^۱

به راي ئيمه، حه قيقهت ده كه ويته ناوه ندى هه ر دوو گروه كه وه و هه ريه كه شيان له روانگه يه كي پيچه وانه ي لايه نه كه ي ديكه وه لتي ده روائيت. ده توانيت شه و ناكوكيه ي له نتيوان شه دوو لايه نه دا هه يه، به و جمو و جوله سياسي به راورد بكرت، كه له روژگاري شه مرزماندا هه يه. ماكس قيه ر كليسا و مه زه به كان به شيوه يه كي گشتي، وه ك جورگه لي (پارت) ده بينت؛ وانا ده سته گه ليكن، تاكه خه ميان ملامتتبه له سه ر ده سه لات.^۲

له راستيدا ده توانين بي دوودلي سوننه و شيعه به پارتى سياسي به راورد بگه ين، چونكه بابته ي خيلافهت شه و پرسه سه ره كيه يه، كه له سه ره تا دا بو وه ته هوى دروستبوني شه

۱ دوايت دونالسون، المنه ب الشيعي، الفصول ۲۹-۳۰. احمد أمين، مخرج الإسلام، الجزء الثاني، الفصل الرابع.

۲ دوايت دونالسون، المنه ب الشيعي: ص ۲۲۸.

۳ ميلتون ينغر، الدين في الصراع على السلطة: ص ۲۳۰.

نيكولينا ۋە يەك لە سۇسپولۇزىيە ئىسلام

دوۋ گروپى، ۋەك دواترىش دەيىنىن. لە ئەنجامدا، دەشى
دروست بىت بلىن، مەزھەبى سۈننە ۋەك پارتى فەرمانىرە ۋا
ۋايە، لە كاتىڭدا مەزھەبى شىعە پارتى ئۇپۇزسىۋنە. لە ۋانەيە
ئەم بەراۋردە لە رافە كىردى ھەندىك لە ۋا كۆكىنەدا
ھاۋكارىمان بىكات، كە لە مېژۋى سەرەتاي ئىسلامدا ئەم
دوۋ گروپى لىكدىيى چودا كىردەۋە، كە ئەۋكاتە خىلافت لە
تروپىكدا بوۋ.

ئەخمەد ئەمىن ۋ چەند مېژۋونوۋسىكى دىكە ئامازە بەۋە
دەكەن، مەزھەبى شىعە، لە سۈننە زىاتىر گىرنگى بە قەلسەفە
ۋ بىر كىردەۋە روت دەدات. شىعەكان زۇر زىرەك بوۋن لە
ئاشكرا كىردى لادانى پەرسەندى فىعلى ئىسلام لە پىرسىيە
پەرسەنەكانى ۋ لە دۇزىنەۋە زۇر ھاۋدۇ ئابروۋبەر، كە
حكۈمەت دۋاي مردنى پىغەمبەر ئەنجامى دان، بەردەۋام
چۆرىكى دىيارىكراۋ لە نمونەي بالا بە زىھنى شىعەكاندا
دەھاتن ۋ دەچوون، كە لە قورئان ۋ فەرمۇدەي پىغەمبەرەۋە
ۋەرىان گىرتىۋون ۋ ھەلىيان دەدا مسولمانان لە ۋ جىۋاۋزىيە
گەرەپە ئاگادار بىكەنەۋە، كە لەنتوان ئەۋ نمونە بالاينە ۋ
ئەۋەدا ھەيە، كە لە واقىعدا ھەن.

ئەۋ ھۆكارەي لەپىشت مەيلە ئايدىيالىيەكانى شىعەۋە
ئامادەيى ھەيە، پىمان ۋايە ئەۋەيە، كە ئەۋان بەردەۋام
لەلايەن حكۈمەتەكانەۋە چەۋسىنراۋنەتەۋە، زۇر بەكەمى
نەبىت لە ۋەرگرتنى فەرمانرەۋايدى بە شىۋەيەكى فىعلى،

۱ أحمد أمين، صحى «ئىسلام»، المجلد الأول: ص ۱۹۰. أمير علي، روح
«ئىسلام»: ص ۵۲۷.

بەخت يادەريان نەبوۋە. دانكن كالدويل دەلىت: "باشترين ريگە بۇ دەركردنى مروڧ لە خەۋەبىدارى و قاچەكانى بخرىتە سەر زەۋى، ئەۋەيە بەرپرسىيارىتپىيەكى گەۋرەى بخەيتە ئەستۋا."

لە لايەكى دىكەۋە، سوننە زۆرىنەى كۆمەلگەى مسولمان پىنك دىنن، ئەۋانەى بە بايەخىكى زۆرەۋە بەدواداچوونيان ھەپە بۇ ھەلگەرانەۋەكانى دەسەلاتە سىياسىيەكانى نىسلام، بە ريگەيەك لە ريگەكانىش ھەۋلىيان داۋە بەرگرى لە ھەلسوكەۋتەكانى حكومت بكن، بەدۋاى بيانوۋگەلىكىشدا گەراون، تا بانگەشەكانيان بۇ شەرعىبوون لەسەرى دابمەزىنن، بە چاۋپۇشەن لەۋەى ئەۋ شەرعىيەتە بەرامبەر ئەۋانى دىكە درندە و ستەمكارە. شتروتمان دەلىت:

سوننەكان بەرەنگارى ئەۋ داۋاكارىيە زىرەكانەيە بوۋنەۋە، كە دەبىت فەرمانبەۋاكان، ئەۋانەى نوينەرايەتىنى دەۋلەتى ئايىنى دەكەن، خاۋەن كەسىتپىيەكى ئايىنى بن، ھەروەھا كىشەى دۆزىنەۋەى ھاۋكىشەيەك كە ۋاجبىۋونى ئايىنى روون بكاتەۋە بۇ فەرمانبەردارى خەلىفە كەمبايەخەكان، تەنانت ھىي سولتانە بيانىيەكانش، چونكە ئەۋان پارىزگارى لە بوۋنى ئايىن و سىستم دەكەن^۲."

جىنى بايەخە بەدۋاى ئەۋ ريگە جۇراۋجۇرانە بكەۋىن، كە

۱ مجلة كەرىمىيە، عدد مارس/آذار ۱۹۴۸: ص ۷۷.

۲ ر. شتروتمان بند "الشيعه" موسوعة الإسلام: المجلد الرابع، ص ۳۵.

ليکولینە وەیک لە سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

سوننە لەمیانەیانە وە هەولیان داوێ بیانوو بۆ فەرمانبەردارییان بۆ حکومەت بەیننە وە، سەرەرای ئەوەی حکومەتییکی نائابوونیش بێت، بە لای ئێمە وە، چەند پلە یەکی جیاوازی مەیلگەلی واقیعی لە نیویاندا - سوننەکان - هەیه لەم بارە یە وە، وا دەر دەکە ویت هەندیکیان لەوانی دیکە یان واقیعیتر بن. دەتوانین دوو بال لەوانە ی پەرگیریان کردو وە بە دوو ئاراستە ی پیچە وانە ی پرسە کە و گروپییکی دیکە ش، کە دەکە ونە ناو هندی ئەوانە وە دیاری بکە ی ن. ئەم هەلوێستە ش لە و پیکهاتە یە دەچیت، کە لە نیو زۆرینە ی پارتە سیاسییە کانی ئە مرۆدا هەیه. دەبینین ئەوانە ی خاوەن رەوتییکی واقیعی ن، لە نیو سوننە کاند کە مینە ن، ئەوانە شی خواپەرست و سو فین، هەول دەدە ن پارێزگاری لە حکومە تە بیباو رەکان بکە ن لە سەر بنچینە ی پێو یستی. دەتوانین غە زالی ئە و فەقیهە سو فییە ناسراو ه ی سوننە کان بە بە لگە ی ئیسلام ناوی دە بن،^۱ وە ک نمونە ی ئە م جۆرە هەلوێستە بە رامبەر حکومە ت وەر بگرین، غە زالی دە لیت:

ئە مە سنگفراوانی نییە لە هە مبەر سەرپشکیی هە لبژاردن، وە لی ناچار ییە کان رێگە بە قە دەغە کان دەدە ن، دە زانین خواردنی ئاژە لی مردار وە بوو قە دەغە یە، بە لام مردن لە و بە هیز ترە. خۆزکا دە مزانی ئە و کە سە ی ئە مە پە سە ند ناکات و بە بیانووی ئە بوونی مەر جی تە واو، بە پێو یستی دە زانیت لە ئیستادا پیشە وایە تی هە لیو ه شی تە وە، لە کاتیکدا خۆ ی دە ستە وە ستانە لە وە ی ئە و پیشە وایە

۱ ت. ج. دیبور، تاریخ الفلسفة فی الإسلام، الفصل الخامس.

بگوریت، چونکہ خودی خوشی ناتوانیت مہرجہکان
 بہ جی بہینیت، نایا کام بارودوخہیان باشترہ: بلیت
 قازیبہکان کہ نار بخرین و ہریمہکان ہلبوہشینہوہ
 و ژنمارہبرین بوہستینریت و تہواوی فرمانہکانی
 ہریمہکانی جیہان کاریان پی نہکریت، تہنانت
 تہواوی بوونہوہرانیش قہدہغہشکینن، یان بلیت
 پیشہوایہتی دروستہ و فرمانی ہریمہکان
 کاریان پی دہکریت، بہ ہوی ناچاری و دؤخی
 نیستاوہ، نہوا سی بژاردہی لہ بہرہمہ: یا نہوہتا
 ری لہ ژنمارہبرینی خہلکی و کاروباری قازیبہکان
 بگریت، کہ نہمہش مہحالہ و دہبیتہ ہوی و ہستانی
 تہواوی ژیان و گوزہران و فرہبیرورایی، ہرہوہا
 گہل و کہسہ عاقلہکانیش بہرہو لہناوچوون
 دہبات، یاخود بلیت با قازیبہکان ژن مارہ بپرن و
 فرمان دہرپکہن، بہلام قہدہغہشکینن و بہ ہوی
 پیویستی دؤخہکہشہوہ، کار بہ لہریدہرچوون
 و بیناوہرپیان ناکریت، یاخود بلین ہرچہندہ
 پیشہوایہتی مہرجہکانی لہدہست داوہ، بہلام کار
 بہ فرمانہکانی دہکہین، بہ ہوی پیویستی دؤخی
 نیستاوہ، ناشکرایہ دوور لہ دوورترین نزیکترہ،
 خراپیش لہ خراپترین باشترہ، بویہ پیویستہ
 کہسی عاقل خوی سہرپشک بیت لہ ہلبژاردندا!
 بہکورتی، پروفیسور دہیقد دو سہنتیلانا دہلیت: سوننہکان

له ده‌مارگیر، هیزی رووت، له کومه‌لگه‌ی سارانشینیدا، که ئیین خەلدوون تەواوی داتاکانی لێوه کۆ کردۆتەوه، رووچی خیل یان ده‌مارگیری، جگه له هیزی کومه‌لایه‌تی که چەند که‌سیگی وه‌ک سه‌روکی خیل (شیخ) هه‌ژموونیان به‌سه‌ریدا کردووه بۆ گه‌یشتن به‌ ده‌سه‌لات، چیی دیکه‌ نییه. به‌ بۆچوونی ئیین خەلدوون، ئایین بی ده‌مارگیری مه‌حاله، هه‌روه‌ها لای ئیین خەلدوون، ئەو که‌سه باوه‌رداران‌ه‌ی به‌ به‌های رووت نامۆزگاریی خەلکی ده‌که‌ن، بی ئەوه‌ی خاوه‌ن ئەو ده‌مارگیرییه‌ بن که پالێشتیان ده‌کات، ئەوانه‌ شیتن!

له‌مه‌وه که باس‌مان کرد، هیچ شتیک بی ده‌مارگیری ناییت، له‌ فه‌رمووده‌ی سه‌حیحیشدا هاتووه: "خودا هیچ پینغه‌مبه‌ریکی نه‌ناردووه، بی هیز و شکۆ له‌ناو نه‌ته‌وه‌که‌یدا." ئەگه‌ر پینغه‌مبه‌ران ئاوا بووبن که له‌ پینشیلکردنی سوود و ده‌ستگه‌وته‌کاندا له‌پیش هه‌موو خەلکییه‌وه‌ن، ئەی سه‌باره‌ت به‌ خەلکی دیکه‌ چی!

ئیین خەلدوون تاکه‌ بیرباری سوونه‌ نییه، که پارێزگاریی له‌ حکومه‌تی زۆردار کردووه له‌سه‌ر بنچینه‌ی هیزی رووت! پینویسته‌ لێره‌دا ئەوه‌ روون بکه‌ینه‌وه، که ئیین خەلدوون تاکه‌ که‌س بووه‌ هه‌ولی داوه‌ له‌سه‌ر بنه‌مای سۆسیۆلۆژی و میژوویی، تیۆرییه‌که‌ی روون بکاته‌وه، بی ئەوه‌ی پایه‌خیکی زۆر به‌ نموونه‌ بالاکانی ئایین بدات.

١. این خلدون، المقدمة: ص ١٥٩-١٦٦.

٢. این خلدون، المقدمة: ص ١٥٩، طبعة إحياء التراث العربي بيروت.

٣. دوايت دونالدسون، المصدر السابق: ص ٣٢٨. أ. ت. أرنولد، بند (الخليفة).

موسوعة الإسلام، المجلد الثاني، ص ٨٨٥.

لینکۆلینە و دیکە لە سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

بە ھەرحال، ئیبن خەلدوون و شوینکە و تووھکانی، لەنیو شوینکە و تووانی سوننە مەزھەبدا زۆر دەستڕۆیشتوو نەبوون. لە واقیعیبوونیاندا زیندەرق بوون و بایەخی ئایدیالییان لە ژبانی کۆمەلایەتیدا بە پلەیک پشستگویی خستوو، لەوانە یە پروادارە سوننەکانیان لە خۆیان کردبیتە دوژمن. وەک ماتئوس روونی دەکاتەو، ئایدیالیزم نزیکییەکی لەگەڵ پرواداری ئاینییەو ھەیە.^۱ لەبەر ئەو، جینی سەرسوورمان نییە کە بالی واقیعی پەرگیری سوننە، ژمارەیکە کەم شوینکە و تووی ھەیە و لە راستیشدا کاریگەرییەکی زۆر کەمیشی ھەیە.

کاتیک بەوردی سەرنج لە زۆرینە سوننە دەدەین، ئەوانە دەکەوێ ناوەندی ئەم دوو بالە پەرگیرەو، دەبینین واقیعیبوونی خۆیان لەسەر چەند بانگەشەیکە ئاینی بوونیا ناو.

شاخ، لەسەر ئەم ھەلوێستە میتۆدیکی باشمان پی دەبەخشیت، کاتیک جیاوازی ئەو یاسا فیعلیانە تاوتوی دەکات، کە لە ولاتە ئیسلامییەکاندا لە شەریعەتەو ھەر گیراوان و دەلیت:

فەقیھەکان لە ژیر فشاری راستییەکاندا، دەیانزانن پراکتیزەکردنی شەریعەت لە تەواوی بارودۆخەکاندا ئەستەم، ئەنانەت ئاگر بەستیشیان لەگەڵ دەسلاتی ھەمانیدا، لەسەر ئەم بنەمایە بوو. شتیکی دروست نییە تەواوی مسولمانان

۱ سایلر ماتئوس و جیرالد بیرنی سمیت، معجم الدین و الاخلاق: ص ۲۱۶.

۲ ج. شاخ، بند (الشريعة)، موسوعة الإسلام، المجلد الرابع: ص ۲۲۳.

به خراپه کار و بیدعه کار ناوزهد بکهین، به هوی نه وه وه که به رده وام ریساکان پینشیل دهکن، نه گهر ناماده نهین به شیوهیه کی ته واوه تی پاشه کشه له جیهان بکهن، به لکوو به پیچه وانه وه، پیویسته نه م کاروباران وه ک ریککاریه کی خودا و ویستی نه وهر بگرین^۱.

له راستیدا چه ندین شت هه لبه ستراون، ته نانه ت هه ندیک جار خراونه ته پال خودی پیغه مبه ریش، به زاندنی سنووری خودا رۆژ به رۆژ له زیاد بووندایه^۲ و خیلافه تیش دوا ی مردنی پیغه مبه ر، ده که ویته ده ست پادشایه کی سته مکاره وه^۳. به مه ش، ره وتی دونیایی بو حکومت ریپیدراو ده بیت بو نه هلی سوننه، چونکه له گه ل وته ی پیغه مبه ردا ده گونجیت، که ده فهرمویت: "نه و که سه ی فهرمانبه رداریی من بکات، فهرمانبه رداریی خوا ی کردوه، نه وه شی فهرمانبه رداریی پیشه واکان بکات، فهرمانبه رداریی منی کردوه، نه وه شی لیم یاخی بییت، له خوا یاخی بووه، نه وه شی له پیشه واکان یاخی بییت، له من یاخی بووه^۴."

لیره دا پیویستمان به وهیه باس له خالیکی گرنگ بکهین، که پیمان وایه په یوه ندییه کی به هیزی به واقیعه گه راییی سوننه وه ههیه، نه ویش باوه ری کۆده نگیه لای نه هلی سوننه^۵. ماکدونالد ده لیت:

۱ هه مان سه رچاوه.

۲ ا. ت. ارنولد، بند (الخلافة)، موسوعة الإسلام، المجلد الثاني، ص ۸۸۴

۳ یحیی أبو یوسف، کتاب الخراج، المقدمة.

۴ هه مان سه رچاوه، المقدمة، ط ۱، المطبعة الميرية بولا، ۱۳۰۲هـ

۵ روبین لیفی، سوسیولوجیا الإسلام، المجلد الأول: ص ۲۵۴.

ليکولپنه و هيك له سؤسيؤلؤزياي ئيسلام

له بهر ئه وهى ئهم كۆدهنگيه له كۆبوونه وهيك،
ياخود (سنه و دهس) هوه نه بووه، بهلكوو به
شيوه يهكى ره مەكى و خۆكردييه وه پنى گه شتوون،
بۆيه كۆدهنگيان له سه ره هه خاليك، له ميانه ي
گه رانه وه وه ده بيت بۆ دواوه، تا بزانه ريككه وتنى
له و شيوه يه رووى داوه؛ له بهر ئه وه به شيوه يهكى
هوشيارانه په سنده و به كۆدهنگى ناوى ده بن...
دهشتوانریت له ميانه ي قسه و كرده وه وه يان له
ميانه ي بيدهنگيه وه، كه يه كيكه له شيوه كانى
قايلبوون، گوزارشتى لى بكریت^۱...

پيمان وايه ئهم بروايه ده لالهت له ره وتى واقيعى ئه هلى
سوننه دهكات. به راستى ئه و زه وييه به پيته يان بۆ فه راهم
دينيت، كه ده توانن له ميانه ي وه بيانوو بۆ فه رمانبه ردارى
ته وايان بۆ حكومه ته جياوازه كانى ئيسلام به يتنه وه. سوننه كان
واى ده بينن، هه موو خه ليفه يهك جيگره وه ي شه رعى پيغه مبه ره،
جا خراپه كار بيت يان سه مكار، به پيچه وانه ي ئه مه شه وه،
شورشان دژى ئهم جوړه خه ليفانه به رپا كردوو. به پيى
بۆچوونى ئه هلى سوننه، پيغه مبه ر ده فه رمويت: "ئومه ته كه م
له سه ر گومرايى كۆدهنگ نابن^۲". له بهر ئه وه، هه رشتيك
له ميژووى ئيسلامدا رووى دابيت - جا سياسى بوويت

۱ سنه و دهس: كۆدهنگى كليسا يان ئه وه ي مسولمانان به دهسته ي زانايان
يان فه قيهه كان ناوى ده بن. (ماجيد شبر)

۲ د. ب. ماكدونالد، بندا (الإجماع)، مرسومة الإسلام، المجلد الثاني: ص
۴۴۸.

۳ المصدر نفسه، عبدالقادر المغربي، الأخلاتى والواجبات، ص ۱۲۴.

يان ٿاينِي - به راى ٺه مان دروسته، واتا هه وليان نه داوه
ريڙهه ره سه نه كهى ميڙوو بگورن. به لام شيعه ٿايد يالبييه كان
له رووى هزرى و جهسته ييه وه هه وليكى زورىان داوه تا
ميڙوو به ٺا راسته ٿه و نمونه بالا يانه دا بهرن، كه خويان
بروايان پييان هه يه. به لام شكستيان هيناوه، له بهر ٺه وه،
ٺيستا به ٺا رامگرييه كهى زور و ٺاوا ٺيكي روونه وه چاوه رواني
ريڙگار كه ره كه يان (پيشه وا مه هدى) ده كهن، تا زهوى پربكات
له دانگه ري، دواى ٺه وهى ليوان ٺيو بووه له سته م و زوردارى!

١ محمد مهدي الكاظمي، خصائص الشيعه: ص ٤٩٦-٤٩٧. احمد امين،
(المصدر السابق)، المجلد الثالث: ص ٢٣٥ و دواتر.

بہشے دوووم
پرسے خیلافات

تا ئه و کاته ی پیغه مبه ر له ژياندا مابوو، پرسی کوکردنه وه ی ههردوو دهسه لاتی ئایینی و سیاسی، هیچ کیشه یه کی مه تر سیداری نه ورووژاند، به لام هه ر که کوچی دوا یی پیغه مبه ر راگه یه نرا، ئه م پرسیا ره سه ری هه لدا: کی رابه رایه تیی ئایینی و سه روکایه تیی دهوله تی ئیسلامی له جیگه ی ئه و دهگریته دهست؟

زورینه ی ئه و میژوونووسانه ی له پرسی سه ره له دانی مه زه به کانی ئیسلامیان کولیه ته وه، کوکن له سه ر ئه وه ی خالی سه ره کیی ناکوکیی سوئنه -شیعه بریتیه له بابه تی خیلافه ت دوا ی پیغه مبه ر محمه د!

له وانه یه لی ره دا جیی بایه خ نه بیته ناوی ئه و که سانه به نین، که شایانی خیلافه ت بوون، به رای هه ریه ک له شیعه و سوئنه. ئه وه ی گرنگه، ئه و ریگه یه که هه ریه که له م دوو گروه ده یگر نه به ر بق دیاریکردنی جینیشینی راسته قینه ی په یامبه ر.

به رای ئه هلی سوئنه - وه ک ئه میر عه لی ئامازه ی پی

۱. ر. نیکولسن، *تاریخ الأدب العربی*: ص ۱. أحمد أمين، *مجد الإسلام*: ص ۲۷۱. أمير علي، *روح الإسلام*: ص ۴۶۴. درویش مقدادی، *تاریخ الأمة العربیة*: ص ۲. م. ف. الجمالی، *العراق الجدید*: ص ۸۸. دوایت دونالسون، *المنه ب الشیعی*: ص ۱۹.

دهکات - هه لېزاردنې خليفه له ريگه ي هه لېزاردنې ميللى (کوډهنگي) يه وه ده بيت^۱. له کاتيکدا شيعه پيى وايه خليفه هاوشيوه ي په يامبه ر له ربي سروشه وه ديارى ده کريت. ښين خه لدوون ده لیت:

به راي شيعه، خيلافهت به رژه وه ندييه کي گشتي نييه، تا گه ل برياري له سه ر بدات و نه وان خليفه ديارى بگه ن، به لگوو پايه يه کي ناييني و ريسايه کي ښيسلاسه و ناگرئ په يامبه ر پشتگوئي بخت و بدريته ده ست گه ل، به لگوو پيوسته پيشه وايه کيان بؤ ديارى بکريت، که تاواني گه وره و بچووکي نه نجام نه داييت و بيتاوان بيت^۲.

ده توانين له وه وه که باس کرا، بگه ينه نه و ده رنه نجامه ي ناکوکي نيوان نه م دوو گروهه، هاوشيوه ي نه و ناکوکيه يه که له نيوان ديموکراسيه ت و برواي مافي خوداييدا هه يه، زوریک له خوړه له تناسه کاني وه ک دوزي و براون و گوښنو، ښامزه يان پي داوه^۳. سه رباري نه مه ش، نه مانه هه وليان داوه ديموکراسيه تي سوخته بگيرنه وه بؤ سروشتي عره بي سارانشين، که مه زه بي سوخته له نيوياندا سه ري هه لداوه، له کاتيکدا مافي خودايييان لاي شيعه گيراوه ته وه بؤ پابه ندبوونيان به فارسه وه، دوزي ده لیت:

سه ره راي نه وه ي زور جار شيعه خو يان له ژير

۱ أمير علي، روح الإسلام، ص ۴۶۴.

۲ ابن خلدون، المقدمة: ص ۱۹۶. أحمد أمين، المصدر السابق: ص ۲۶۷.

۳ إدوارد ج. براون، تاريخ الأديب الفارسي، المجلد الأول: ص ۱۳۰. أ. أ. نیکولسن، سه رچاوه ي پيشوو: ص ۲۱۴. أحمد أمين، سه رچاوه ي پيشوو: ص ۲۷۷. س. هيورات، بند (علي)، موسوعة الإسلام، المجلد الأول: ص ۲۱۴.

لیکۆلینه و مویهک له سۆسیۆلۆژیای نیسلام

فهرمانی ئه و سه رکرده عه ره بانهدا بینوه ته وه که به کاریان هه تاوان تا به مه به سه ته که سه یه کانی خویان بگهن، به لام سه ره رای شه وه ش، شه وان له به چه دا مه زه به یکی فارسی بوون، به دیاریکراو ییش لیره دا ناکۆکی نیوان ره گه زی عه ره بی ئازاد و ره گه زی فارسی راهاتوو له سه ر کۆیلا به ته تی، به پروونی دهر ده که ویت^۱.

به رای ئیسه، ناکۆکی نیوان سو ننه و شیعه، ناکۆکی نییه له نیوان دیموکراسیه ت و به وای مافی خوداییدا، وه ک به پرو که ش دهر ده که ویت، به لکو و ناکۆکییه له نیوان ریالیزم و ئایدیالیزمدا. سو ننه کان پرنسیپی دیموکراسیان وه ک داپۆ شه ریک بق هه لو یسته واقیعییه که یان به کار هه تاوه به رام به ر پرسی فه رمانه وایه، له راستیدا شه وان به درێژایی میژووی دوورودرێژی خیلافه ت، چاریک یان دوو چار نه بیته، په نایان نه بردووه ته به ر ده نگدانی ئازاد، بق هه لپژاردنی خه لیفه، زۆرینه ی هه ره زۆری خه لیفه کانیان له لایه ن پێشینه کانیانه وه دانراون، یا خود له ریگه ی هه زه وه به ده سه لات که یشتوون. شه رتۆلد ده لیت:

له ریی وه رگرتنی به یعه ت له پیاوماقوول و قازییه کان و دواتریش خه لکی دیاری نیو که له وه، پارێزگاری له ئالیه ته ی هه لپژاردنی خه لیفه کراوه^۲. ئاشکرایه سو ننه کان پێیان وایه ته نه ا دانیشتنی خه لیفه له سه ر عه رش، ده لاله ت له هه لپژاردنی ئازادانه ی ده کات

۱ رینولد نیکولسن، *تاریخ الأدب العربی*: ص ۲۱۴.

۲ ت. و. آرنولد، *بند (الخلیفة) موسوعة الإسلام*، المجلد الثاني: ص ۸۸۴.

له لایهن خه لکه وه، خو نه گه ر دژی بوونایه، نه و له بهرام بهری دوه سستانه وه. نا نه مه یه که پرنسیپی کۆدهنگی لای نه هلی سوننه پالهیستی دهکات، له راستیدا چهنده قیههیکسی سوننه راشکاوانه باسیان له وه کردوه، که ده توانیت خیلافهت له ریسی هیز و تووریهیی وه به دهست بهیتریت^۱.

له لایهکی دیکه وه شیعهکان گالته بهم لۆژیکه واقعییه دهگهن. شیعهکان وای دهبینن، که پیوسته خلیفه بیتاوان بیت و له نیو نه هلی نیسلامدا باشترین بیت، له بهر نه وه، هه ر ده بیت له لایهن خودا وه دیاری بکریت، چونکه ته نها خودا ده زانیت کی بیتاوانه و باشترینه له نیو مسولماناندا. له بهر نه وه شی خودا خاوه ن به زه بییه بهرام بهر خه لکی و له خودی خوشیان باشتر ده یانناسیت، هه ر بویه له هه مووان له پیشتره تا خلیفه یان بو دیاری بکات، هه مان نه و پیوستییه ی له پیتاویدا خودا په یام به ره کانی نار دوه تا مژده به خه لکی بدن و ناگاداریشیان بکه نه وه، بو خلیفه ییش دروسته. نه گه ر هه لپژاردنی خلیفه بو خه لکی جی بهیتریت، ده شی باشترین بخه نه پشتگویی و په سه ندکرا و به سه ریاندا سه پیتریت^۲.

شیعه نایدیالییه کان له م روانگه نایدیالییه وه مشتومر له گه ل برا سوننه کانیاندا دهگهن، زورینه ی مشتومره که شیان ده باره ی پرسی خیلافهت، له سه ر هیلگه لیک لۆژیک و غه یی ده روات، ته نها بایه خیک کی که م به وه ده دن، که به فیعلی له سه ر نه رزی واقع رووی داوه. شیعهکان پینان وایه هه ر ده بیت

۱ سه رچاوه ی پیشوو، دوایت دونالسون، *المذهب الشیعی*: ص ۳۲۸.

۲ محمد باقر المجلسی، *حیاه القلوب*، المجلد الثالث، ص ۳۹ و دوات.

۳ هه مان سه رچاوه.

لیکۆلینه و دهیهک له سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

خهلیفه له تهواوی وردەکارییهکانی که سیتییه که یدا، که سیکێ کامل بیت. ١. نهوان گفتوگو له سهه له سهه و پرسه ناکهن، که تا چهند دهکری ئه مه له ژيانی واقیعییدا روو بدات، تهواوی گفتوگو که بیان له سهه به مهی ئه و لۆژیکه روونه دامه زراوه، که له قورشان و سوننه تدا دهریان هیناون.

ئه مه ش تراویله که ی (فه یله سووفی-پادشا) مان بیر ده خاته وه، که هه ریهک له ئەفلاتوون و کونفوشیۆس و فارابی و چه ندین فه یله سووفی دیکه، به درێژایی مینژوو، باسیان لیه کردووه.

کتیبی کرماری ئەفلاتوون، که تیایدا به روونی باس له پرسی فه یله سووفی-پادشا دهکات، له سه دهی دووه می کوچیدا کراوه ته عه ره بی، ٢. بنگومان کاریگه ری هه بووه له سهه بیرکردنه وهی مسولمانان. فه یله سووفی گه وهی ئیسلامی، فارابی، که له سه دهی سیه می کوچیدا ژیاوه، وهک فوکس ئاساژهی پی دهات، به ئەفلاتوون کاریگه ر بووه، ٣. فارابی کتیبیکی نووسیه، تیایدا باس له ریکه ستنی شاری چاک دهکات و ده لیت، پیویسته پادشای شار فه یله سووف بیت و تهواوی تاییه تمه ندیه مرۆبی و داناییهکانی تیدا بیت، پادشا لای فارابی (ئهفلاتوونه له بهرگی پیغه مبهه ر مه ده دا)!

ئه م لیکچوونهی نێوان خهلیفه لای شیعه و فه یله سووفی- پادشا لای ئەفلاتوون و فارابی، یارمه تیمان دهات بلین، هه ردوو نمونه که به ره مه می بیرکردنه وه یهکی رووتی دوور

١ محمد عبده، نهج البلاغه، المجلد الثاني، ص ١٩.

٢ ج. دو بور، تاریخ الفلسفة فی الإسلام، ص ٢٨. أحمد أمين، ضحی الإسلام، المجلد الأول، ص ٢٧٨.

٣ دو فوکس، بند (الفارابی)، موسوعة الإسلام، المجلد الثاني، ص ٥٤.

٤ ج. دو بور، تاریخ الفلسفة فی الإسلام، ص ١٥١.

له سياسي تهگلي واقيعين.

ماموستا نه حمده نه مين برواي بيتاواني پيشهوا لاي
شيعه دهگيرتتهوه بو دور هوکار، نه وانيش:
يهگم: پيشهواياني شيعه^۱ بو ماوهيهكي كه نه بيت،
به شيويهكي کردهي فرمانره وايبيان نه کردوه، به لکوه
به ردهوام چه وسينراونه تهوه، به لام سوننه کان هميشه له
فرمانره واييدا بوون، هر بويهش هله و له ريلادانه کانيان
لاي خه لکي ناشکرا بوون.

دوهوم: خهليفه کاني سوننه، له سه رتهاي ميژووياندا، به
شيويهكي سه رهي به عه رب دهوره دراون، که له هه مبه ر
سه رکرده کانياندا خاوهن هه لويسي ديموکراسي بوون، له
کاتيکدا زورينه ي شيعه کان له و کاته دا فارس بوون، که
راهاترون پادشاکانيان له و که سانه بن، که خاوهن که سيثي
خواه ندي بنه چه يهكي نه رستوکراتي بن.^۲

له وانه يه نه حمده نه مين، له خسته پرووي خالي دووه مدا،
به دوزي خوره لاتناس، کاريگر بوويت، چونکه دوزي
پني وايه شيعه له بنه رته دا مه زه بيكي فارسيه، زوريک له
خوره لاتناسه کان ناکو کي سوننه و شيعه له سه ر بنه ماي
جياوازي ني تي يان نه ته وه يي وه سف دهکن. ده شي به
جوريک له جوره کان نه وه راست بيت، به لام خالي گرنک

۱ ليره دا پويسته نمازه به وه بکين، که شيعه به خهليفه کانيان ده لين
پيشهوا (الإمام)، له ويه نه ناوانه دلالت له وه بکات، شيعه کان له
سوننه کان که متر واقيعين، سوننه کان وشه ي خهليفه (خليفة) به کار
دينن بو نه و که سه ي جيگه ي پنه مبه ر دهگيرتتهوه. سه يري (ج. والش،
سوسيولوجيا الدين: ص ۳۰۵) بکه.

۲ أحمد أمين، ضمنی الإسلام، المجلد الثالث، ص ۲۲۱ و دواتر.

لېنگۈلدىنە ۋە يەككە لە سۇسپۇلۇۋىيە ئىسلام

كە لىنى بېشاگا بوون و ئىمەش دەمانە ۋە ئىت لەم توپۇنە ۋە يەدا
جەختى لى بگە يە ۋە، ئە ۋە يە ناكۆكىسى سوننە و شىعە،
بەرئەنجامىكى كۆمە لايەتتە، نەك ئىتنى. راستە زۆرىنەى
فارس شىعەن، ۋەك خۇرە لاتتاسەكان جەختى لەسەر
دەكەنە ۋە، بەلام ئە ۋە پرسە گرنگەى پىۋىستە لىرەدا باسى
لىۋە بگەين، ئە ۋە يە فارسەكان ئەنھا لەبەر ئە ۋەى فارسىن،
بەمەى ئىستا نەگە پىشتوون، ھەسرو نەتە ۋە يەك، جا فارس بن
يان عەرەب، ئەگەر لە ژىر ھەمان ئە ۋە دۇخە كۆمە لايەتتەدا
بن كە شىعەكان ۋەك گروپپىكى كۆمە لايەتى پىايدا كۆزەرىيان
كردوۋە، ھەول دەدەن ھەمان شت بگەن، ۋەك دواتر
دەبىينىن. ئە ۋە راقە كرنە ئىتنىيە مېژوۋىيەى زۆرىك لەمیانەى
سەدەى نۆزدەدا جەختيان لەسەر كردۆتە ۋە، ھەنوۋكە راست
نىن، پىدەچىت دوزى و شوپنكە ۋە تۆۋەكانى بە ھەمان تىۋرى
كارىگەر بووبن، لەبەر ئە ۋە، زۆر جار دەبىينىن زۆر روۋداۋى
مېژوۋى ئىسلام لە روانگە يەكى ئىتنىيە ۋە راقە دەكەن!

بە راي ئىمە، سوننە بوون خەسلەتتىكى تايبەت نىيە
بە رەگەزى عەرەبى، بەلكوۋ يەككە لە خەسلەتەكانى
كولتۇرى سارانشىنى، تەۋاۋى ئە ۋە سارانشىنەى
ھاتوونەتە نىۋ ئىسلامە ۋە، جا عەرەب بووبن يان تورك
يان بەربەر، سوننەن. ۋا ديارە ئە ۋە سارانشىنەى -
ئارەزوۋىيان لە درندەى و پالەۋاننىيە - ناتوانن بەرگەى
مەىلى خۇبەدەستە ۋە دان و ملکہ چى شىعە بگرن. شىعەگەرى

۱ رىۋلۇد ئىكولسەن، *تارىخ الأديب العربى*: ص ۲۱۴. ي. براون، *تارىخ الأديب
الفارسى، المجلد الأول*: ص ۱۳۰ و دواتر. أحمد أمين، *مخبر الإسلام*: ص

تھنھا لھ ولاتھ ڪشتوڪالبيھ ڪاندا ھئيھ، وھڪ عئراق، فارس،
ئھحسا^۱ و ھندستان، سھرنجئ ئھوھشمان داوھ، ئھو ولاتھ
ڪشتوڪالبيھئئ نھچوونھتھ ژئير باري شيعھوھ، ھوڪاريڪئ
خئيرائئ لھ پشئتھوھئيھ، ئھوئش ڪاريگھربوونئانھ بھ سؤفيگھري،
ڪھ لھ روي ڪؤمھلايھتئيھوھ زؤر لھ شيعھگھري دھچئت،
وھڪ دواتريش دھبيئئئ.

تھواوي سارانشينھ ڪان لھ ولاتھ عھربئيھ ڪاندا، وھڪ
چھمالي دھلئت، سھر بھ مھزھبئ سونئھن، ئھگھر سھيري
عئراق بڪھئئ، دھبيئئ زؤرينھئ خئلھ ڪان باوھشيان بؤ شيعھ
ڪردؤتھوھ، تھنانت زؤرينھئ خئلھ ڪانئ ئھمؤوي فوراتئ
ناوھند و خوارووش، ھھروھھا خئلھ ڪانئ سھر ڪھناري
رووباري دچلھ لھ باشووري بھغداد بھ ناراستھئ ڪھنداو،
ھھر شيعھن^۲.

ژئھ توئژھري بھناوبانگ لھ ڪاروباري ڪولتوورئي عھربئ،
خاتو وچئرتروود بئئل، ئامائھ بھ ھھمان خال دھڪات و دھلئت:
سارانشينھ ڪان زئاتر لھ چووتيارھ چئگئره ڪان، مھيلئان لھوھئ
بھ پرنسئي سونئھوھ پھيوھست بن^۳.

ئھو دھرئھنجامھئ دھمانھوئئت لئرھدا بھخئيرائئ و بھڪورتي
باسئ لئوھ بڪھئئ و دواتر بھدوورودريژئ دھگھزئئئھوھ
سھري، خھسلھتئ ئئتئئ فارس نئيھ، بھلڪوو بھرئھنجامئ
پھرچھڪرداري ڪردھئ ڪؤمھلايھتئئ خھلڪئ ناو ئئمپراتورئھتئ

۱ ئھحسا (الأحساء): ھنووڪھ پھڪئڪھ لھ شارھ ڪانئ سعوديه و دھڪوئئ
باشووري خؤرھلالتئ ئھو ولاتھوھ و بھ دھروازھئ دھولھتائئ ڪھنداوي
عھربئ ھھژماردھ ڪرئئ. (و. ڪ.)

۲ محمد فاضل الجمالي، *العراق الجديدي*: ص ۸۸

۳ *بريطانيا العظمى*، تقرير الإدارة المدنية لبلاد ما بين النهرين: ص ۲۷.

لیکولین و هیک له سوسیولوژیای نیسلام

نیسلامییه بهرامبهر فرمانره واکانیان. دهتوانین مملانیسی سوننه-شیعه وهک قوناغیک له قوناغه کانی مملانیسی هه ژمار بکهین، له نیوان بیابان و زهویسی کشتوکالیدا، شه و هوته ئایدیالیسی له نیو شیعه کانداهیه، دهتوانین له نیو چینه سته ملیکراوه کانی هه کومه لگه یه کی دیکه شدا به دیسی بکهین، به تاییهت له نیو شه و جووتیارانه دا، که چند گروپیک درنده دهیانچه وسیننه وه. کارل برینکمان دهلیت: "خاوه ندریتیسی زهوی، په یوه سته به نزمترین پیگه ی که سیتییه وه له نازادسی مرؤفایه تی و بالاترین ئایدیاله کانی مرؤف و ناواته کومه لایه تییه کانی!"

بروامان وایه دهتوانین تیوریسی یاخیوون لای شیعه کان له ده رچه گه لی کومه لایه تییه وه راقه بکهین، کومه لناسی شورشه کان، ئیدواردز، ئامازه به وه دهکات، چینه سته ملیکراوه کان هه ندیک جار سته می کومه لایه تیسی و ده رده سهری ده گیزنه وه بؤ شه و راستییه ی خراپه کاره کان فرمانره وایسی دهکن، خو نه گه ر ته نها شه فرمانره وایانه بگوردرین به کهسانی چاکه کار، شه و هه موو شتیک باش ده بیت^۱. شه مه رای زوریک له بیریاره مسولمانه کان و ته نانهت خودی پیغه مبه ریشه، و تراوه شه ویش گوزارشتی له هه مان شه هزرانه کردوه^۲.

وا ده ر ده که ویت شه و شیعه انه ی نوینه رایه تیسی چینه سته ملیکراوه کان دهکن، له نیو ئمپراتوریه تی نیسلامیدا،

۱ کارل برینکمان، بند (حیازة الأرض)، موسوعة العلوم الاجتماعية، المجلد الرابع: ص ۷۵.

۲ ل. ب. أدواردز، التاريخ الطبيعي للثورات: ص ۴۴-۴۵.

۳ روبین لیفی، سوسیولوجیا الإسلام، المجلد الثاني: ص ۱۶۸.

تهنھا بۇ ئەوھ تېۋرىسى ياخيپوونى مىللەتپان ھىناۋە، ۋەك پەرچەكردارىك دژى ئەو ستەمەى لەلاپەن خەلىفە سونئەكانەۋە بەسەرياندا سەپىتراۋە، پىدەچىت مامۇستا ئەحمەد ئەمىنىش بىرپار لەسەر ئەمە بدات و دەلىت: ياخيپوونى مىللەت، يەككىكە لەو رېگەيانەى شىعە بوونىيادى ناۋە تاكوو تا رادەيەك خەلكى بەرەو شۇرېش ھان بدات دژى ئەو ستەمەى ھەندىك لە خەلىفەكانى سەرەتا بەسەرياندا سەپاندوون^۱.

راستە بەشىك لە شىعەكان پىيان ۋاپە مىللەتەكەپان نە ئەنھا بىتاۋانن، بەلگوو خاۋەن سروسشتىكى خودايىشن، بە برواى ئىمە، دەتوانرىت ھەمان ئەم ھەلوئىستە لای تەۋاۋى ئەو چىنە ستەملىكراۋانەش بەدى بىكرىت، كە لە ھەمان ئەو دۇخەدان، كە شىعەكان تىيدا دەژىن.

لە بەشى شەشەمدا بەدرىژى باس لەم دياردەيە دەكەين، ھەروھە ئەو فاكتەرە كۆمەلايەتپانەش دەخەينە روو، كە لەپشتىەۋە ئامادەبىيان ھەيە، ئەو خالەى لىرەدا لەسەرى دەۋەستىن، تىۋرىى دوزىيە دەربارەى پرنسىپى مافى خودايى لە مەزھەبى شىعەدا و دروستى بنەچە فارسىيەكەى.

بەپتى زانىارىى ئىمە، بەلگەپەكى بەھىز لە بەردەستدا نىيە پالپشتى لە تىۋرىيەكەى دوزى و شىۋىنكەوتوۋەكانى بىكات. تاكە بەلگەپەك كە بۇ پالپشتى تىۋرىيەكەپان دەيخەنە روو، ئەۋەيە رەچەلەكى ساسانى ولاتى فارس، بەر لە داگىركارى عەرەبى، ۋەك بوونەۋەرى خودايى خۇيان ھەژمار كردوۋە^۲. لە راستىشدا ئەمە خەسلەتتەكە، تەنھا پادشا ساسانىيەكان

۱ أحمد أمين، *صحة الإسلام*، المجلد الثالث: ص ۲۲۴.

۲ ي. براون، *تاريخ الأدب الفارسي*، المجلد الأول: ص ۱۲۸.

لیکۆلینه وه بهک له سۆسیۆلۆژیای نیسلام

خۆیان پێ جیا کردۆتهوه. ئیچ. جی. ویلز دهلیت، پادشا ساسانییهکان "له سهه ته رزی کۆن" نه مه یان کردووه.^۱ براون وای ده بینیت، که "له وانه یه هیچ ولاتیک نه بیت، هینده ی ولاتی فارس، بروای به مافی خودایی پادشاکان به هیزتر و به ربلاوتر بیت، له سه رده می ساسانییهکاندا؟" له وانه یه که سانیک لیره دا بپرسن: "براون له سه ر چ بنه مایه ک شه م لیدوانه به هیزه ده دات؟" شه و چیروکه ی براون ده ی کاته بنه مایه ک بو لیدوانه که ی، جگه له رووداو یکه، که ده کری له هه ر ولاتیک، یان هه ر ئیتنیکدا روو بدات، چیی دیکه نییه. به کورتی، چیروکه که شه مه یه: خانه دانیکی فارس به ناوی به هرام چوبین، که سه ر به خانه واده ی پادشایه تی نه بووه، له پادشایه کی ساسانی یاخی ده بیت. دواتر چوبین پاشه کشه ده کات و دوا جاریش راده کات، له کاتی راکردنیشیدا، له مالی پیره ژنیک پشوو ده دات، بی شه و ی خۆی به پیره ژنه که بنا سیتیت. له کاتی قسه کردنیاندا، چوبین له باره ی به هرام چوبینه وه پرسیار له پیره ژنه که ده کات، شه ویش له وه لامدا ده لیت، که سیکه گه مژه ی هیچو پووچه، له گه ل شه و شه دا که سه ر به خانه واده ی پادشایی نییه، به لام داوای پادشایه تی ده کات.^۲

پیمان وایه خۆینه ر هاو رایه له گه لماندا، که شه م چیروکه به لگه یه ک نییه له سه ر بیرو رای زۆرینه ی فارسه کان ده رباره ی مافی خودایی پادشاکانیان، وه ک براون ده لیت. ته نانه ت

۱ ه. ج. ویلز، مختصر التاريخ: ص ۵۷۵.

۲ ی. براون، تاریخ الأدب الفارسی، المجلد الأول: ص ۱۲۹.

۳ هه مان سه رچاوه.

نه حمه نه مينيش، كه حهز دهكات پالپشتي راکه ي براون
 بکات، برواي وا نييه نه م چيروکه به تاييه تي قه ناعه تپيگه ر
 بيت، نه مين ده ليت: "مه سوو ره چه له کيک له هر نه ته وه يه ک
 بيت، نه گه ر چهند نه وه يه کي يه ک له دواي يه ک به رده وام بيت
 له حوکمراني، له تيروانيني خه لکيدا نه م جوره مافه له لايه ن
 گه له وه به ده ست ده هينيت". جني سه رنجه ده بينين نه حمه ر
 نه مين له پيناو نه وه دا پالپشتي بؤچوونه که ي براون بکات -
 وه ک به لگه، چيروکيکي لاواز تر له وه ي براون ده خاته روو،
 له ربي ليکولينه وه مان له فرمانره وايي ساسانيه کان
 له ولاتي فارسدا، نه وه مان بو دهر ده که ويت، که پادشا
 ساسانيه کان ناييني زهرده شتيان کردووه به ناييني فهرمي
 خويان، پياوه نايينيه کاني زهرده شتيش له دواي پاشا، که سي
 دووه م بوون له ده ولته ي ساسانيدا. - وه ک کومه لناسه
 نايينييه کان نامازه ي پي دهن - نه مه ده بيته هوي
 دهرکه وتني بيده و ههرته قه ي جياواز له نيو چينه هه ژاره کاني
 کومه لگه دا، له سه رده مي ساسانيه کانيشدا هر نه مه رووي
 داوه، له ژير چهند ناويکي وه ک مانيزم، مه زده کي، مه سيحيه ت
 و چهنداني ديکه دا. پادشا ساسانيه کان به شيوه يه کي زور
 درندانه روويه روويان بوونه وه، به دلنياييشه وه نه يانتوانيوه به
 شيوه يه کي ته واوه تي بنه بريان بکه ن. مانيزم له مه سيحيه ت
 ده چوو و مه زده کيش له دهره به گايه تي ده چوو و وه ک
 په رچه کرداريکي حه تمبي چينه هه ژاره کان بوو دژي ناييني

١ احمد أمين، *مخبر الإسلام*: ص ١١١.

٢ احمد أمين، *مخبر الإسلام*: ص ١١٢.

٣ ه. ج. ويلز، *مختصر التاريخ*: ص ٥٧٥.

که شیبینی دهولت، که زهردهشتی بوو.

پروفیسور نرنولد نهوه روون دهکاتوه، که نالیبووردهیی پیاوانی نایینی زهردهشتی بهرامبهر خاوهن نایینهکانی دیکه و تهناخت بهرامبهر نهوه مهزهبانهشی له زهردهشتیهوه وهر گیرابوون، وک مانیزم و مهزدهکی، وای کرد به شیوهیهکی بهرفراوان و گهوره ناپهسهند بن و خوشهویست نهبن، لهبهر نهوه، ستهمکاری بووه هوی سهرهلدانی هستی رفیکی تال لهنیو تاکهکانی دهولتی ساسانیدا، دژی نایینی فهرمی و نهوه رهچلهکه فهراوره وایه پالپشتی له سهرکوئکردهکانیان دهکرد، هه نه مهش وای کرد، فتوحاتی عهربهکان وک رزگاریوون سهیر بکن.

بهلگهیهکی دیکهش هیه پالپشتی نهوه تیورییه دهکات، که خهلکی ناسایی فارس، پادشا ساسانییهکانیان به خواوهند نهکردوه. یهکیک لهوه جهنگانهی لهنیوان سوپای ساسانییهکان و سوپای عهربهیدا له عیراق رووی دا، به (جهنگی خاوهن زنجیرهکان) ناو دهبریت، چونکه سهربازانی فارس به زنجیر به یهکدییهوه بهسترابوون، تا ریگری له راکردنیان بکن له شههکهدا.

دوو زانیاری میژوویی هه، که دهتوانن دیاردهیهکی جیاواز له چیرۆکی بههرام چوبین بخهنه روو، براون وای دهبنیت، که رهنگدانهوهی ریزلینانی فارسهکانه له پادشا ساسانییهکانیان، نهوه زانیاریانهش نهمانه:

یهکهه: بههرام چوبین بهسهه (هورمزی چوارهه)ی

پادشای ساسانییه کاندای سهر که وتووه^۱، بهلام پادشا به سوپایه کی یونانییه وه گهراوه ته وه و شهری له گهل به هرامدا کردووه و دووباره پادشایی لی سه ندوته وه، پیمان وایه به هرام هه واداری زیاتر بووه له و پادشایی له ری پیارمه تیی کاسه لیتی ده ره کییه وه توانی عرشه که ی به دست بهینتیه وه^۲.

دووهم: به کیگ له و ره چه له کانه ی له میانه ی هه ردوو سه ده ی سنیهم و چواره می کوچیدا فه زمانه وایه تیی فارسی کردووه، سهر به ره چه له کی به هرام چوبینه^۳، ده کری ئه م راستیه نامه بۆ نه وه بکات، به هرام که له پادشای ساسانی یاخی بوو، له نیو خه لکی ولاتی فارسدا خاوه ن هه واداریکی زور بوو بیت، نه گه ر وا نه بیت، نه و کس بانگه شه ی نه وه ناکات که له ره چه له کی نه وه.

سه رباری نه وه ی باس کرا، دیارده یه کی دیکه ش له کومه لگه ی فارسی نه و کاته دا هه بووه، نامه به وه ده کات، ره چه له کی ساسانی هه واداریان نه بووه، کرامه رز ده لیت، ته وای چینه قولبره کان به (کورانی ساسانی) ناو ده بران، له مه شدا له گهل نولدکه دا ها ورایه، که نه م ناوه له بنه چه دا ده گه ریتیه وه بۆ نه و زنجیره راپه رینانه ی له ولاتی فارسدا

۱ ی. براون، *تاریخ الأدب الفارسی*، المجلد الأول: ص ۱۲۹. أحمد أمين، *عبر الإسلام*: ص ۱۱۱.

۲ *آرنولد و التبشیر الإسلامی*، لندن، ۱۸۹۶: ص ۱۷۷-۱۸۴. ههروه ها له لایه ن براونیشه وه له بهرگی یه که می کتییی (*تاریخ الأدب الفارسی*) نامه ی پی دراوه.

۳ ی. براون، *تاریخ الأدب الفارسی*: ص ۳۵۲.

دەئوانىن سەرنجى ئەو بەدەن، ئەو بزووتنەو بەتەو بەبىيەنە بەم دوايىيەنە لە ئىتالىا و ولاتى فارس و ولاتە بەرەبىيەكاندا گەشەيان كرددو، بە شكۆ و رىزەو بەبىرئى ئىمپراتورىيەتە كۆنەكانى وەك رۇمانى، ساسانى و ئىسلامى دەكەن و ھىزىيان لى وەر دەگرن بۇ بوونىادنانى سەركەوتنە ئىستىعمارىيە نوئكەى لەسەر ھەمان رىرەو.

دوزى و شوئىكەوتووەكانى لە سەردەمىكدا ژىاون، كە لىوانلىو بوو لە رۇخى ژىاندنەو بەتەو بەبىرئى و ھۇشيارىيى رەگەز بەرستى، بىگومان ئەوانىش بەم ژىنگە بە كارىگەر بوون، لە بوونىادنانى ھزرەكانىيان سەبارەت بە ناكۆكى سوتنە-شىعە بەتايبەت و مىژووى ئىسلام بە شىو بەكە گشتى. ئەوان - وەك بىشتر ئاساژەسان پى دا - ھەوليان داو بەتەو بەبىرئى مىژووى ئىسلام، لە روانگە بەكە ئىتنى يان رەگەزىيەو، شروڤە بەكەن. زۆرىك لە مىژوونووس و نووسەرە بەرەبىيەكان، لەم بواردەدا شوئىپى ئەوانىيان ھەلگرتووە. لەم لىكۆلەنەو بەبىرئى ھەول دەدەن بەرپەرچى ئەم جۆرە بىر كرنەو بەدەنەو بەبىرئى و مىژووى ئىسلامىش لەبىرئى پرنسىپى رەگەز بەرستى، بەبىرئى پرنسىپەكانى كۆمەلناسى، رافە بەكەن.

پہلے سیدہ
سروشہ فیصلہ

ئەگەر بمانە ویت بە شیوەیەکی تەواو لە گرتنی ئیسلام و
پەيوەندیی بە چینه‌کانی کۆمەلگەى مسوولمانەوه تینگەین،
پێویستە لە سروشتی سەرەتای ئیسلام بکۆلینەوه.

وهک پیشتر باسمان کرد، ئیسلام سیستمیکی سیاسی-
نایینییه، بەلام پێویستە لێره‌دا ئەوه روون بکەینه‌وه، که ئیسلام
لەسەر ئەمە دروست نەبوو. لە راستیدا سەرەتا ئیسلام
وهک نایینیکی رووت هات و بەدریژایی ئەوه ماوه‌یه‌ش که
پنجه‌مبەر لە مەککە‌دا بە ریگەى ئاشتییانە بانگە‌شەى دەکرد،
لەسەر ئەمە بە‌رده‌وام بوو. دواى ئەوه‌ى پەيامبەر لەگەل
شوینکە‌وتوو‌ه‌کانیدا کۆچی کرد بۆ مەدینە، گۆرانکاری لە
سروشتی ئیسلامدا دروست بوو، بە‌وه‌ى یە‌که‌مین دەولەتی
ئیسلامی لەسەر گۆی زه‌وی دامە‌زراند. نیکۆلسن دە‌لێت:

محە‌مەد لە قوناغە سەرە‌تاییه‌کانی
بانگە‌وازه‌که‌یدا نمونە‌یه‌که‌مان لەوه‌ مە‌زنییه
پیشکە‌ش ده‌کات، که وا ده‌کات هاوسۆز بین
لەگە‌لیدا و پیشی سەر‌سام بین، وه‌لى لە مە‌دینە
بە مە‌زنییه‌کی که‌متره‌وه‌ دەر ده‌که‌ویت، رۆژانی
هە‌لچوونی نایینی بیگە‌رد تیپه‌رین و ناگە‌رینه‌وه
و که‌سیتی پیاوی دە‌ولەت، سیپه‌ری به‌سەر

که سستی محمه دی پیغه مبهردا کردا.
 زوریک له میژوونوس و خوره لاتناسان، کوکن
 له سهه شهوهی له یه کچوونیکی گه وره له نیوان مه سیحیهت و
 نیسلامی مه ککه دا شهیه، که ده توانریت وهک په رچه کرداریکی
 نایدیالیانسهی چینه سته ملیکراوه کان هه ژمار بکریت، دژی
 سته مکارانیان، یاخود وهک نتیجه به (شورش کویله کان)
 ناوی ده بات.

له چه ندین شوینی قورناندا ره خنه یه کی توند به دی ده که بین
 له خویه گه وره زانیی گا وره کان، له کاتیکدا هه ره له قورناندا
 چه ند نایه تیک هه ن، که ناماژه به جوریک له ریز کرتنی
 نه سرانییه کان ده کات: (لَعَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدُوًّا لِلَّذِينَ ءَامَنُوا
 الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَسَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَّوَدَّةَ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا الَّذِينَ
 قَالُوا إِنَّا نَضْرِيْ دَٰلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قَتِيْبِيْنَ وَرُهْبَانَا وَأَنَّهُمْ لَا
 يَسْتَكْبِرُوْنَ) ۱ وانا: (سویند به خوا ده بینیت سه سه خنترینی
 خه لک له دوژمنایه تیدا به رامبهه شه وانسه باوه ریان هیناوه،
 گا وره کان و شه وانسه که هاوه لیان بو خودا داناوه سویند
 بیت ده بینیت نزیکترینیان له سوز و خوشه ویستی بو
 شه وانسه باوه ریان هیناوه، شه وانسه که ده یانوت: به راستی
 نیمه نه سرانین، شه وهش له بهه شه وهیه به راستی هه ندیک
 له وان قه شهی دیندارن و هه ندیکشیان گوشه گیر و کهسانی
 خوا په رستن و بیگومان شه وان خو به گه وره دانانین) ۲.

۱ رینولد نیکولسن، تاریخ العرب العربی: ص ۱۶۹.

۲ سورة المائدة، الآية ۸۲

۳ بورهان محمد امین، تفسیری تاسان، له بلاو کراوه کانی کتبخانهی
 روشنبیر، سلیمانی-ههولیر، ۲۰۰۴، لا ۱۲۱، (و. ک.)

نيكولينه و هيك له سوسيلولوژياي نيسلام

زورينه ي نه وانه ي له سه ره تادا باوه شيان به نيسلامدا
کرد. له چينه هه ژاره کان بوون، ههروه ها "نه و کويلانه
بوون، که هزره بانگه شه کاره کاني نيسلام بو به کسانني نيوان
خه لکي، به کومهل به لاي خويدا به کيشي کردن".^۱ کاتيکيش
نه رستو کراته کاني مه ککه ده ستيان کرد به چه وسانده وه ي
شوينکه و تواني نيسلام، محمه د فرهاني پس کردن په نا بو
نه سرانيه کاني شان شيني چه به شه به زن، له وي مسولمانان
پيشوازيه کي گه رميان لي کرا. "ليرده دا محمه د برواي وا
بووه، بيرو باوه ري نيسلامي و مه سيحي له کروکدا به کن".^۲
کاتيکيش خه لکي دا و ايان لي کرد نزا بو له ناو چووني به شیک
له چه وسينه راني بکات، له وه لامدا وتي: "من وهک نه فرينکار
نه نيردراوم، به لکوو وهک رحمت نيردراوم بو جيهان".^۳
قورشان به م شيويه وه سفي مسولماناني چاکه کار ده کات:
(وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِيْنَ يَمْشُوْنَ عَلٰى الْاَرْضِ هَوْنًا وَاِذَا خَاطَبْتَهُمُ
الْحٰجِلُوْنَ قَالُوْا سَلٰمًا) و اتا: (به نده کاني خوي ميهره بيان نه و
که سانه ن، که زور به هيمني و سه لاري به سه ر زهويدا ده رون،
کاتيکيش نه فامان به قسه و قسه لوکي ناخوش به ره نگاريان

۱ ستانلي لاي ن - بول، / حاديث و مناظرات النبي محمد: ص ۳۳ (المقدمة)،
هنري ماس، الإسلام: ص ۳۷، روبن ليفي، سوسيلولوجيا الإسلام، المجلد
الأول: ص ۷۷، رينولد نيكولسن، تاريخ الأدب العربي: ص ۱۵۴، فليب حني،
تاريخ العرب، ص ۱۲۳.

۲ رينولد نيكولسن، سه رچاوه ي پيشوو: ص ۱۲۳.

۳ هه مان سه رچاوه.

۴ رينولد نيكولسن، تاريخ الأدب العربي: ص ۱۵۴.

۵ ستانلي لاي ن - بول، / حاديث و مناظرات النبي محمد: ص ۲۹ (المقدمة).

۶ سوره تي (الفرقان) نايه تي ۶۳.

دهبن، له وه لامياندا ده لين: سلاو^١. سه ره راى نه و مه يله ناشتيخواز و نيگه تيغانه، هاويه شدانه ره كانى قوره يش بربارى كوشتنى محمه ديان دا، به لام نه و به كاتيكي كه م پيش ده وره داني ماله خاكه پاكه ي، راى كرد بؤ مه دينه، خو نه گهر بيانكوشتايه، له وه بوو خه لكى وه ك مه سيحى دووهم له ميژوودا هه ژماريان بكردايه.

هه ر كه محمه د گه يشته مه دينه، گورانكارى له سروشتى ئيسلامدا رووى دا و نه و ئايينه ئايديالييه رووته نه ما و به شيويه كى بهرچاو سه رقال بوو به كاروباره كومه لايه تيه كانه وه^٢. له بهر نه وه، يه كتيك له به ناوبانگترين وته كانى پيغه مبه ر به دى ده كه ين، كه ده ليت:

”كار بؤ دونيات بكه، وه ك نه وه ي بؤ هه ميشه بؤيت. كاريش بؤ پاشه روژت بكه، وه ك نه وه ي سبه ينى ده مریت^٣.”
زورينه ي خوره لاتناسان لومه ي پيغه مبه ر ده كه ن له سه ر نه م وهرچه رخانه ي له ئاييندا رووى دا و رووى كرده كايه كانى ژيانى كومه لايه تى^٤! له وانه يه نه وان به شيويه كى گشتى نه وه له ئايين داوا بكه ن، كه به دوور بيت له هه ر پيسيه كى

١ بورهان محد امين، ته مسيرى ناسان، سه رچاوه ي پيشوو، لا ٣٦٥ (و. ك).

٢ ستانلي لايين - بول، سه رچاوه ي پيشوو، ص ٤٣ (المقدمه). رينولد نيكولسن، سه رچاوه ي پيشوو، ص ١٦٩-١٧٥. أحمد أمين، ضحى الإسلام، المجلد الأول: ص ٣٩٢.

٣ عبدالقادر المغربي، الأخلاق والواجبات، ص ٣٥.

٤ ج. شاخ، بند (محمد)، موسوعة العلوم الإجتماعية: ص ٥٧٠. آرئولد توينبي، دراسة في التاريخ، المجلد الثالث: ص ٤٦٨-٤٦٩. رينولد نيكولسن، تاريخ الأدب العربى: ص ١٦٩.

لیکۆلینه وه بهک له سۆسۆلۆژیای ئیسلام

دونیایی. پیمان وایه ئهوان له م لۆسه کردنه ی محه سه ددا کاریگهر بووبن به عیسا، که ئه و تاجی پادشایه تیبیه ی رهت کرده وه، که له لایه ن خه لکییه وه پیشکشی کرا. به هر حال، هه لۆیستیان له هه مبه ر پڤغه مبه ر له روانگه ی کۆمه لایه تیبیه وه ناتوانریت بیانووی بۆ بهینریته وه. هه موو بزووتنه وه به کی کۆمه لایه تی - جا نایینی بیت یان نا نایینی - پۆیستی به وه یه به قوناغی ریکخستنی شکلیدا تپه ر بیت، ئه مه ش ناچار ی دهکات بهیته نیو کایه ی کۆمه لایه تیبیه وه، وهک وارنه ر گیتیز ده لیت^۱.

که واته ده توانین بلیین، ناکۆکی نیوان ئیسلام و مه سیحیه ت، به شیوه به کی سه ره کی له وه حه قیقه ته دا خۆی ده بینته وه، که بزوتنه وه ئیسلامیه کان له سه رده می پڤغه مبه ردا، به قوناغی ریکخستنی فه رمیدا گوزه ریان کردووه، که له ژیر سه ره رشتی خودی خۆیدا بووه. له کاتیکدا عیسا بزووتنه وه که ی جی هیشته ت، تا دوای مردنی شوینکه وتووه کانی ریکی بخه ن. له راستیدا محه مه د توانی به دهستی خۆی ئایدیالیزم و ریالیزم له یه ک سیستما کۆ بکاته وه و وهک سیستمیکی ئاماده بۆ به کارهینان، رادهستی خه لیفه کانی بکات. له کاتیکدا عیسا سه رنجی خه لکی بۆ لای نمونه بالاکانی راکیشا و ته نانته خوشی کرده قوربان ی له پیناویاندا، بی ئه وه ی یه کگرتنی ئه و نمونه مان نیشان بدات له گه ل واقیعدا.

لیره دا له خالیکی گرنگ نزیک ده بینه وه، که تایبه ته به

۱ کارل دوسون و وارنر غتیز، مقدمه فی علم الاجتماع، ص ۷۲۲ و دواتر.

گرفتسی ئیسلام و پەيوەندیی بە ناخۆکیی سوننە-شیعە وە، سووریوونی عیسا لەسەر ئایدیالیزمەکەئێ تا کۆتاییە کارەساتبارەکەئێ، بوووە هۆی سەرھەلدانی دیاردەئێ (بەرچەستەبوون) لەنیو شۆینگەوتوووەکانیدا، لەو ماوەیەئێ دەکەوتتە دواي مردنیەووە، بە جۆریک بوووە شتیک، زیاتر لەوئێ تەنھا مرۆشیک بیت، بەلکوو خەلکی وەک خودا یاخود کۆری خودا سەیریان دەکرد، پیشینی ئێو نەدەکرا مەملانی نیوان ئایدیالیزم و ریالیزم لە مەسیحیەتدا ئێو شێو توندە بە خۆیەووە ببینت، کە لە میژووی ئیسلامدا بە خۆیەووە بینی. نموونە بالاکانی مەسیحیەت، لە رووی سروشتیانەووە، بە خودایی هەژمار دەکران، هەر بۆیە وا دادەنرا کە مرۆش ناتوانت پێیان بگات، لە کاتیکدا دەبینن ئێو کاتەئێ محەمەد هاتە نیو کایەئێ سیاسییەووە، نموونەئێکی واقعیئێ بە شۆینگەوتوووەکانی بەخشی، کە پێویست بوو خەلیفەکانی بە وریاییەئێ زۆرەووە پەرەویان بکەن. بروامان وایە نەینیی گرفتسی ئیسلام لێرەدایە، لەبەر ئێووە، هەر کە خەلیفەکان لە هیلێ پێغەمبەر لایان دا، نارەزاییەئێکی توند لەنیو مسوڵماناندا سەری هەلدا و داویان کرد خەلیفەکان بەتەواوی بە ژیاننامەئێ پێغەمبەرەووە پەيوەست بن و لێئێ لانیەن.

لە رووی کۆمەلایەتیەووە، نموونەئێ واقعی پێغەمبەر سوودیکی گەورەئێ هەبوو، ئاگادارکردنەووەئێکی کردەئێ و بیرخستنەووەئێکی بەرچەستە بوووە بۆ خەلیفەکانی دواي خۆئێ، تا لەژێر کاریگەریئێ بەرژەووەندیئێ تاییەتیەکانیاندا لانیەن. دەشی هەر ئەمەش لە هزری پروفیسۆر براوندا

ٺهستوي، زور قورس بيت... زور جاريش گرفته که
شيوهي مملاني کاره ساتباري راسته قينه به
خويه وه دهينيت!

ٺيسنا دهگه پرينه وه سهر سروشتي ره سهن ٺيسلام
و ليره دا پرسيسي گرنگ دهخينه روو. هر له م به شه دا
ناماژمان به وه کرد، که ٺيسلام له روژاني سهره تايدا
له رووي هه لوپستي وه به رامبه ر ژاني کومه لايه تي، له
مه سيحيهت دهچيت، دواي ٺه وه هرچه رخاوه بؤ سيستميني
سياسي-ٺاينني، ٺايا هوکاري راسته قينه ي پشت ٺه م
وهرچه رخانه چيهه؟

دوژمناني ٺيسلام، ٺه م گورانه دهگيرنه وه بؤ خواستي
که سي پيامبه ر، ٺه مهش تومه تيکه ٺه رتولد توينبي هه ول
دهدات له پينغه مبهري دوور بخاته وه و ده ليت:

به رده وام تايه تمه نديي دونيايي بووه ته هوي
خه م و په ژاره بؤ ٺه و ناوه ندانه ي دژي ٺيسلام و
پينغه مبه رکه ي بوون. به رووني زور که س دهينين
له روانگه ي خويانه وه ده لين، ٺيسلام - وه ک
دامه زراوه - به دريژايي ميژووي خوي، به ده ست
مورکه دونيايي به که يه وه نالاندوويه تي. هينده ي
ٺه وه ي ٺه م مورکه دونيايي به له نگيه ک بووه له
ميژووي ٺيسلامدا، پيوسته وه ک به دبه ختيه کيش
له ژياني محه مه ددا هه ژمار بکريت... به لام
ره خنه گراني دژه ٺيسلام و پينغه مبه ر، زور له مه

۱ فون واپس-هاورد بيكر، علم الاجتماع المنهجي: ص ۶۱۹ و دواتر.

دوورتر دەپۇن، ئەوان بەو وەرچەرخانەى محەمەد
لە پىغەمبەرەوئە بۇ فاتىح دوائى كۆچكردنى، نىگەران
دەبن و وائى دەبىنن ئەم وەرچەرخانە ئامازەيەكە
بۇ وەرچەرخاننىكى ئاكارى.

ئايما محەمەد بانگەشەى پىغەمبەرئايەتتىى دەكرد و ھەر
لە سەرەتاشەوئە چاوى لەسەر پادشايەتى بووئە؟ تۆمارى
ژيانى محەمەد لە ماوئەى سىيانزە سالدا، ھەر لە يەكەمىن
بانگەشەكردنىوئە بۇ پەيامى پىغەمبەرئايەتتىىكەى لە مەككە
و لە سالى ۶۰۹ى زايىنىدا، تا دەرچوونى لە مەككە بەرەو
مەدىنە لە سالى ۶۱۴ى زايىنىدا، بە شىوئەيەكى بنەبر ئەو
دروودەلەسانە بەرپەرچ دەداتەوئە. بانگەشەكردنى محەمەد،
شكستىكى ترسناك و روون بوو لە روانگەيەكى دونيايىيەوئە،
تا سالى سىيانزەيەمى پىغەمبەرئايەتى، كاتىك لە كۆتايىدا لە
مەككەوئە رووى كرده مەدىنە و لە ژيانى پىغەمبەرئايەتتىى
رووتەوئە بەرەو ژيانى سىياسى-ئايىنى پاشەكشەى كرد.
بەرئەنجامى سىيانزە سالى سەرەتائى بانگەوازەكەى، جگە
لە ژمارەيەكى ديارىكراوى برواداران، چىى دىكە نەبوو،
كە زۆرەبەيان ناچار بوون لە ولات رابكەن و ئەوئەش
دوژمنكارى كەللەرەقائەى ئەو ھىزانەى خستە سەر خوى،
كە لە كۆمەلگەى داىكدا بالادەست بوون. ئەو پىغەمبەرەى
بەدرىژايىى ئەو سالانە لەئىو ئەو بارودۇخەدا بەردەوام بوو
لەسەر گەياندننى پەيامەكەى، بەدلىنبايىيەوئە ئەوئەى پالى پئوئە
دەنا، تەنھا بروائەكى ئايىنى قوول و رەسەن بوو، ھەر دەبىت
برواشى بەوئە ھەبووبىت، كە قوربانى بە ئاسق دونيايىيەكانى

دهدات، شو هرگيز خاوهن وههم نه بووه، بهلكوو له سره
 پيگه ي دروستگردني شانشينه دونيايييه كه ي بووه.
 كه واته پويسته محمه د لهو تومه ته پاك بگينه وه،
 كه شو كاته ي په يامي پيغه مبه رايه تيبه كه ي له مه ككه بلاو
 ده كرده وه، نه خشه گه ليكي سياسي ده شارده وه، به لام هر
 پويسته چوني تيبه وه رچه رخانه ي بو ژيانى سياسي روون
 بگينه وه، كه دواتر تيايدا سر كه وتوو بوو، سر كه وتنيكي
 مه زن.

دهشى رافه ي نه مه له سروشتي شو ژينگه كومه لايه تيبه دا
 بدوزينه وه، كه محمه دى تندا له دا يك بووه، نه گهر بپرسين:
 "بؤچي محمه د شو وه ي هبي قهيسه ر بووه، نه دا وه به
 قهيسه ر؟" وه لاسي روون نه وه يه، - محمه د به پچه وانه ي
 عيسا وه - هرگيز له ژير فرمانره وايي قهيسه ردا
 نه ژياوه، له كاتيكدا عيسا يه كيك بووه له شوينكه وتوانى
 ئيمپراتوريه تي رومانى، له بهر شو، له ژير رحمة تي
 حكومه تي رومانيدا بووه. - له لايه كي ديكه شه وه - محمه د
 پاشكوى هيچ دهوله تيك نه بووه، ماله كه شى له دهره وه ي
 سنوورى ئيمپراتوريه تي رومانيدا بووه و دوور بووه له
 قهيسه ره وه. جياوازي گه وره ي نيوان شم دوو ژينگه يه - به
 لايه ني كه مه وه به شيك - لهو ناكوكيبه تونده ي نيوان چيژي
 دونياييى شم دوو پيغه مبه ره رافه دهكات، كه هريه كه بيان
 وا خويان به تاكه كانى كومه لگه كه ي خويان ناساندووه، كه
 نيردراوى خودان و په ياميكى نامويان هيناوه، كه ته واوى
 بيروباوه و موماره سه كانى پيشوويان هله ده وه شينيتيه وه.

لیکولیته و هیک له سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

به سادهمی خه لکیان بانگ کردوو به ئه وهی ئه وان
فرمانه وهی ره های ئه وان و فرمانی خویانیان به سه ردا
ناسه پیتن، به لکوو ئه وهی ده یسه پیتن، فرمانی خودایه.
به بۆ چوونی ئیمه، توینبی له گێرانه وهی سروشتی
ئیسلام - به لایه نی که مه وه، که مه کیک - بۆ ئه و ژینگه
کو مه لایه تیبیهی محمه مد تیایدا ژیاوه، له سه ر حه ق بووه، به لام
ئه و خاله ی پتویسته لیره دا باسی لئوه بکه ین، ئه وه یه توینبی
له نێو تاییه تمه ندیهی کانی ژینگه ی کو مه لایه تیدا، ته نها جه خت له
تاییه تمه ندیهی سیاسی ده کاته وه، ئه مه ش وه ک پتویست نییه.
بروامان وایه، هه ر ده بیت چه ند تاییه تمه ندیهی کی دیاریکراوی
دیکه ش هه بن، که وا ده که ن محمه مد له عیسا جیاواز بیت،
پاشانیش وا ده که ن ئیسلام جیاواز بیت له مه سیحیه ت.

ئه و ته رزه کولتووریانه ی له سه رده می محمه ددا
له دوورگه ی عه ره بیدا باو بوون، زۆر جیاواز بوون له
تاییه تمه ندیهی کانی فه له ستینی سه رده می مه سیح، زۆرینه ی
عه ره ب سارانشین بوون، له کاتیکدا گوره کان به شیوه یه کی
سه ره کی پیشه وه ر و جووتیار بوون. ده کری ئه مه
کاریگه ریه کی گه وه ی له سه ر رافه کردنی جیاوازی نیوان
مه سیحیه ت و ئیسلامدا هه بیت، وه ک دواتریش ده بیینین.
هه ریه ک له ماکس فیه ر و ترویلش، پێیان وایه ژینگه ی
کو مه لایه تیه ی هه ر ده سه ته یه کی ئایینی، رۆلکی گرنگ له
دیاریکردنی سیماکانی بیروباوه ریاندا ده گێریت! که واته

۱ آرنولد توینبی، *دراسة في التاريخ، المجلد الثالث*: ص ۴۶۸-۴۶۹.

۲ له کتیبی (هـ) ریتشارد نیبور، *الأصول الاجتماعية للطائفة*: ص ۱۷) وه وه رگراوه.

پنویسته له و فاکته رانه بکۆلینه وه، که کار ده که نه سه ر سروشتی ئیسلام و سروشتی شه و سارانشینانه ی ئیسلام له نیویاندا ده ر که وتوو، که واته تایبه تمه ندیه کانی عه ره بی سارانشین کامانه ن؟

به شیکی زوری نه وانسه ی له کولتووری سارانشینیان کولیوه ته وه، له سه ر نه وه کۆکن که نایین لای سارانشینه کان، پینگه یه کی لاوازی له دلیاندا هه یه، گه ریده ی عه ره بی به ناوبانگ، نه مین ره یحانی، ده لیت: "سارانشینه کان تا هه نووکه، جگه له زمانیان، قه رزاری هه چی دیکه ی پیغه مبه ر نین".^۲

قورئانیش له باره یانه وه ده لیت:

(الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ)^۳ واتا: (زوربه ی عه ره به کۆچه ری و دیهاتی و بیاباننشینه کان" له عه ره به شارنشینه کان" دلره قترن له باره ی کوفر و دوروو بییه وه، شایسته ترن شه و سنوورانه نه زانن، که خوا نار دوویه تیه خواره وه بق پیغه مبه ره که ی، خوی گه وره ش زانا و دانایه).^۴ هه چکه س هه ولی نه داوه شه و فاکته ره کومه لایه تیه ره راقه

۱ فیلیب حتی، تاریخ العرب: ص ۲۶. رینولد نیکولسن، تاریخ الأدب العربی: ص ۱۳۵-۱۷۵، ی. براون، تاریخ الأدب الفارسی، المجلد الأول: ص ۱۷۸. أحمد أمين، محمد الإسلام: ص ۸۲-۸۳، ت. ه. وایر، بند (الجاهلیة)، مرسوعة الإسلام، المجلد الأول: ص ۲۳۳.

۲ أمين الريحاني، تاریخ نجد: ص ۹۷.

۳ سورة التوبة، الآية: ۹۷.

۴ بورهان محد أمين، تفسیری ناسان، سه رچاوه ی پيشوو، لا ۲۰۲، (و. ک.)

ليکۆلينيە وەيەک لە سۆسيۆلۆژياي نيسلام

بکات، کە لە پەشت ئەم دیاردە نامۆیە وە هەستاو. ئیمە پیمان وایە ئایین، لە کۆمەلگەي دوورگەي عەرەبیدا، وەزيفەيەکی گرنکی نییە، لەوانەيە سارانئشینەکان رانەهاتبن وەک خەلکی دیکە بە ئایینە وە پەيوەست ببن.

راینهولد نیبۆر دەلێت، ئایینی قوول ئەو هەول و کوششەيە، کە بۆ رووبەروو بوونە وەي هەرهشەکانی رهشبینی دەدرین^۱. یاخود وەک نیتجە بە شیۆهەکی پەرگيرانە بە (شۆرشێ کۆیلەکان) ناوژەدی دەکات^۲. بە شیۆهەکی سەرەکی، بەلای ئەو چينانەي خەلکییە وە پەسەندە، کە بێبەش و چەوسینراو، یاخود ئیستیغلال کراون.

کەواتە لە کۆمەلگەي سارانئشینیدا، جیگەيەک نییە بۆ ئایین، چونکە زۆر بەسادهی چینی ستهملیکراویان لەنیودا نییە. پۆلینی چينایەتی لەنیو سارانئشیناندا، پۆلینکردنیکی ستوونییە نەک ئاسۆیی. ریکخستنی خیلەکی، کە بە شیۆهەکی سەرەکی لەسەر پەيوەندی خزمایەتی دامەزراو، بنچینەي کۆمەلگەي خیلەکییە^۳. کەمەکنک نەبیت، سیستمی چينایەتی ئاسۆیی بەدی ناکریت، کە زۆر جار لە کۆمەلگە کشتوکالییەکاندا بەدی دەکریت وەک نمونە، کە لە چینی دەوله مەند و هەژار، یان چینی ستهملیکراو و ستهمکار پێک

۱ راینهولد نیبۆر، *المسیحیة و سیاسات السلطه*: ص ۱۷۹.

۲ پیدەچیت ریککەوتتیک لەنیوان لیکۆلەرەوانی ئاییندا نەبیت دەربارەي ئەو پیناسەي تەواوی دیاردە ئایینیەکان لەخۆ دەگریت. ئیمە لێرەدا ئەم دوو پیناسە لەیەکچووهمان هەلبژاردوو، چونکە تاییەتمەندیی جەوهەریی ئایینان پی دەبەخشن، بە لایەنی کەمەو، لەسەر شیوازی ئایینی مەسیحی، کە ئیمە لێرەدا لە شیوازهکانی دیکە بەلامانە وە گرنکترە.

۳ فیلیب حتی، *تاریخ العرب*: ص ۲۶.

دیت، وهک ئیل. بی. ئیدواردز ده لیت. سارانشینى له روانگه ی
بیهه ر لامینزه وه، دیموکراسیه تی نمونه بیهه. فیلیپ هیتی،
ماموستای ئه ده بی سامی له زانکوی برنستن، بروای وایه
که:

عهره ب به شیوه یه کی گشتی و سارانشین
به شیوه یه کی تاییه تی، به دیموکراسی له دایک
ده بیت، ئه و و سه روکی خپله که ی هاوئاستن. له و
کومه لگه یه دا که سارانشینى ئیدا ده ژى. هه موو
شتیک به گسانه.؟

ده کری ئه مه ئه و هۆکاره رافه بکات، که وای له
مه مه د کرد "پشت به سارانشینان نه به ستیت و داوای
سه رخستنی له خه لکی مه دینه بکات.؟" خه لکی مه دینه و
گوندنشینه کان، چینگه لی لاوازیان له نیودان، که له لایه ن چینه
ده وه مه نده کانه وه ئیستیغلال ده کری ن و سووک ده کری ن،
له بهر ئه وه، ئه و ریتسا کومه لایه تی و دیموکراسیه یه
پیغه مبه ر هینانی له سه ر به گسانی، به لای خۆیدا به کیشی
کردن. وه لی سارانشینه کان پیچه وانیه ی ئه مه بوون، به
هۆی جه نگه خپله کییه به رده وامه کانیا نه وه نه یان توانیوه
تا ککه لیکی گو ئیرایه ل په روه رده بکه ن، که ئیستیغلال کردن و
سو کایه تی پیکردن قبول بکه ن. وهک مویه ر باسی لیه ده کات:
"به کورتی، شه ر هف و توله، به های سه ره کیی عهره بی

۱ (أحمد أمين، له نجر الإسلام: ص ۳۳) دا وه ریگرتووه.

۲ فیلیپ حتی، تاریخ العربیه: ص ۲۸.

۳ هنری ماس، الإسلام: ص ۲۷.

لیکولینە وەبەک لە سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

جاهیلی بوون...^۱

ئولێری برۆای وایە، عەرەبەکان تەنانت رقیان لەو
کەسانەش دەبیتەو، کە چاکەیان لەگەڵدا دەکەن، چونکە لە
روانگەیی ئەوانەو پێشکەشکردنی چاکە، واتە بەدەستپێنانی
جۆریک لە گەرەبی بەسەریاندا، جینی سەرسامی نییە کە
ئەو پێغەمبەرەیان خۆش نەوێت، کە فێری کردن، وەک لە
قورئاندا هاتووە:

(الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ
عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ)^۲ واتا: (ئەوانەیی لە خوشی و
ناخوشیدا، لە هەرزانی و گرانیدا، مال و سامانیان دەبەخشن
و بقی و کینهی خویان دەخۆنەو و خوگرن و لە خەلکی
خۆش دەبن و لیبووردەن، خوای مېهرەبانیش چاکەکار و
چاکەخووانی خۆش دەوێت).^۳

ئەگەر تیۆری داروینزم (مملانی لە پینا و مانەو دا و
مانەو ش بو باشترینە) بە شیوەیەکی گشتی نەتوانریت
بەسەر کۆمەلگەی مرویددا پراکتیزە بکرت، بەلگەیکە شیاو
هەیه - بە لایەنی کەمەو - پشنگیری لە پراکتیزەکردنی
تیۆرەکە دەکات لەسەر کۆمەلگەی سارانیشینی. جەمالی
دەلیت:

بری خۆراک لە بیاباندا زۆر کەم،

۱. براون، تاریخ الأدب الفارسی، المجلد الأول: ص ۱۲۹.

۲. أحمد أمين، نجر الإسلام: ص ۳۵. کە لە (أوليزي، الجزيرة العربية قبل الإسلام) هوه وەرگرتووه.

۳. سورة آل عمران، الآية: ۱۲۴.

۴. بورهان محد أمين، تفسیری ناسان، سەرچاوهی پینشو، لا ۶۷ (و. ک.).

سه رچاوه گاني به ره مهينانيش كه موكورتن، له نه جامدا سارانشيناني بيابان په نايان بردووه ته بهر په لاساردان، وهك شمارزيك بقو ژيان، په لاماردان خوويه كه، خيله گاني بيابان دانيان پيدا ناوه، هershتيك له ربي په لاماردانه وه به ده ست بهيريت، ده بيته مولكي ره واي كه سي په لاماردهر، به لام تا كه سي ده تواني خاوه ندريتي شو تالانيه بكات، نه مه پشت به هيز و چاو كراوه يسي خيله كه سي ده به ستيت، له بهر شه وه، خاوه ندريتي له بياباندا زور دريژه ناكيشيت، ده گمن نيه له شه و روژي كدا كه سيكي ده وله مند هه ژار بكويت، يا خود هه ژاريك ده وله مند بيت، به هوي په لاماردانه وه. به دنيا ييه وه په لاماردان ريگه يه كي ناكامه له مملاني له پيناو مانه وه دا، سه ره پاي شه وي ده شي له نه جامي له ناوبردن ناباش و مانه وه ي باشترينه وه بيته دي. له ناوبردن لايه نه بايه خداره كه يه، چونكه پاريزگاري له دوورگه ي عره بي دهكات له وه ي تووشي هه لاوساني دانيشتوان بيت و تنها ريگه ش به مانه وه ي شه ژماره يه له دانيشتوان ده دات، كه ده توانن به و بره خوراكه كه مه ي هيه، بزين^۱.

وهك خوره لاتناسي هه نگاري، دكتور گولدتسيه ر رووني ده كاته وه، مملانيه كي توند له نينوان ته رزي كولتوري سي

۱ محمد فاضل الجمالي، العراق الجديد: ص ۲۹-۳۰.

لنكولينه وهيك له سوسپولواوژياي ئىسلام

سارانشىنى و رۇخى ئىسلامدا ھەيە. سارانشىنەكان تىرپوانىنىكى سوودگەراي مادىيان ھەيە بۇ ژيان، ئەحمەد ئەمىن لەبارەي سارانشىنەو دەلەيت:

خەيالى سنووردارە و قورسە بەلايەو ژيانىكى دىكەي باشتر لەو ژيانە وينا بکات، كە ھەيەتى، لەبەر ئەو، بە نموونە بالاكان ئاشنا نەبوو، چونكە لە خەيالەو سەرچاوەي گرتوو، لە زمانەكەشيدا تاكە وشەيەكى بۇ دانەناو، كە دەلالەتى لى بکات!

مەھەد لەنيو ئەو بارودۇخەي دەورى دابوو، ناچار بوو رىگەيەكى دىكە بدۆزىتەو تا سارانشىنەكان بۇ ئايىنەكەي رابكىشىت، جياواز لەو ئايدىاليەي خۇي لە ژيانىكى كۆمەلايەتیی بالاتر و پرخۆشەويستىتر و برايەتتر دا دەبينتەو، پىويست بوو شتىكيان نیشان بدات، تىي بگەن. سالانىكى دوورودرىژى لە بانگکردنيان بۇ نموونە بالاكانى گوزەراند، بەلام ئەمە كارى تى نەکردن. لەوانەي بەلگەيەكى بەرجەستەترىان ويستىت لەسەر پەيامە پىغەمبەرايەتییەكەي، كە لەگەل بەھا سوودگەرا-ماددىيەكەياندا بگونجىت.

ئەو شتەي زياتر لە ھەرشتىكى دىكە لە بياباندا جىگەي سەرسامى و رىزە، كە تيايدا مەملانىيەكى توند لە پىناو مانەو دا ھەيە، بەدلىيايىيەو ھىزى سەربازى و سەركەوتنە.

۱ رينولد نيكولسن، *تارىخ الألب العربى*: ص ۱۷۷-۱۷۸. أحمد أمين، *مجر الإسلام*: ص ۷۶ و دواتر. ي. براون، *تارىخ الألب الفارسى*، المجلد الأول: ص ۱۹۰.

۲ أحمد أمين، *سەرچاوەي پىشوو*: ص ۳۷.

پيغهمبيريگي بيهيز، چاره نووسي شكسته له بياباني دورگه ي عمره بيدا، نيين خلدوون كه پسپوره له كاروباري سارانشينيدا، هر شهو مه به سته ي هيه، كاتيك ده لیت: "بانگه وازی نايینی بيده مارگيري، سه ركه وئوو نايیت!"

ليزهدا بايه خي گوره ي جهنگي به در له ميژووي ئيسلامدا دور ده كه ويیت، كه تيايدا محمه د سه ركه و تنيكي گوره ي به سه ر هيزيكي گوره دا به ده ست هيتا، كه له سالي يه كه سي دواي كوچكر دني بو مه دینه، له مه ككه وه كشا بوون بوي. وهك نيكولسن ده لیت، جهنگي به در يه كيكيه له مه زنترين شهو جهنگانه ي له ميژوودا له بير ناكرين، "له كو تاييدا شهو په رچوو هاته دي، كه دوژمناني محمه د ليمان ده خواست!" له كو تاييدا سارانشينه كان دركيان به وه كرد، كه به راستي محمه د پيغهمبهره و له لايهن خودا وه نيردراوه، خودا له به دردا له كه ليذا شهري كرد، هر بويه له جهنگه كه دا سه ر كه وت، نه گهر وا نه بووايه، شكستي ده هيتا.

سه ره راي شهو ي سارانشينه كان به كومه ل باوه شيان به ئيسلامدا كرد، به لام زورينه يان برويان پتي نه بوو و پيشي ناشنا نه بوون، وهك پروفيسور نيكولسن ده لیت:

زورينه يان پالنه ركه يان سوودگه راي بوو، به شيوه يه كي راشكاوانه ش برويان وا بوو ئيسلام به ختيان بو دينيت... به جوريك، شهو پياوانه ده يانتواني هه لچووني نايینی خويان ده ر بخهن،

١ ابن خلدون، المقدمة: ص ١٥٩ و دواتر.
٢ رينولد نيكولسن، تاريخ الأدب العربي: ص ١٧٤.

لېكولینه وهرهك له سوسیلوژیای نیسلام

شهو سهرکه و تنانهی به ماوهیه کی کهم دواى شهوه
به دهستیان هینان به سهر سوپای ریکخراوی دور
نیمپراتوریه تی مه زندا، شهه دهسه لمینن. وهلی
شهوهی به شیوهیه کی سهره کی هاندریان بوو -
به چاوپوشین له خزشه ویستی تالانی - بروایان
وا بوو، که له سهرکه و تنانه یانه وه سهرچاوهی
گر تپوو، که به دهستیان هینابوون، به وهی که خورا
له گه لیاندا دهجه نگیته.^۱

شاخت پتی وایه، شهه وهرچه رخانه له سروشتی نیسلامدا
بووه هوی شهوهی چند قات روحی نایینی له کومه لگه دا
زیاد بکات، له سهر شهه و بنه مایه ی شهوانه ی باوه شیان بو
نیسلام کرده وه، شهه میان بو مه به سستیکی دونیایی کرد، نهک
مه به سستیکی نایینی.^۲

پنده چیت شاخت بیشاگا بیت له و راستیه میژووییه -
کومه لایه تییه ی هیچ نایینیک ناتوانیت بو هه تاهه تابه خالی
بیت له پیسکه ره دونیاییه کان. پروفیسور گاوین ده لیت،
مه سیحیه تیش هه ره له سهرده می کوستانتینی گه وره وه،
تیکه له به سیاست و بهرژه وهندی دونیایی بووه:

دواى جهنگی پردی میلیغان، کوستانتین
سویندی خوارد، که ماوهیه کی کهم پیش
شهره که خه ونیکی بینوه، له خه ویا خاچیکی
بینوه له ژیریدا نووسراوه "به م نیشانه یه سهر

۱ رینولد نیکولسن، تاریخ الأدب العربی: ص ۱۷۹.

۲ ج. شاخت، بند (محمد)، موسوعه العلوم الإجتماعیه: ص ۵۷۰.

دهكه ویت، "سهركه و تنبشي له و چهنگه دا نه و
 پروایه ی لا پته وتر كرد، كه له ربي نایینی
 مه سیحیه وه نه بیت، ناتوانیت ئیمپراتوریه ته كه ی
 یهك بخت. نه م كارهش ده سالی خایاند تا توانی
 خوی بكاته تاكه ئیمپراتور، به لام كاتیک سالی
 ۳۲۲ی زایینی نه مه ی هینایه دی، راسته و خۆ كه وه
 جینه جیكردنی پلانه كه ی، تا نایینی مه سیحی بكاته
 نایینی فهرمی...

بو به دبه ختی، چیرۆكه كه دیوکی دیکه شی
 هیه. ئیمپراتوریه ته كه له گهل نه و هیزه
 دونیاییه شیدا كه هه بیوو، نه توانرا بگورد ریت
 بو نه سرانی، هه ر ده بوو به مه، وهك عه رشی
 مه سیحی ده جال بمینتیه وه. راسته ریگری
 له ده سه لاتی نه باتیره له خۆباییه كان كرد و
 چاودیری ئیمپراتوریه ته كه شی ده سه به ر كرد،
 به لام هه موو نه مانه باجی خویان ویست. نه گه ر
 له رابردوودا ترسیك هه بوو بیت له به هیزی شیر،
 به لام هه ره شه كردنی مار له ترسی شیره كه كه م
 ناكاته وه. نه گه ر مه سیحیه كان، نه وانیه قوربانیان
 پیشكهش به به كان ده كرد، یاخود بخوردیان
 بو ده سووتاندن، یاخود به هوی لاوازیانه وه له
 پرسى مه سیحیدا بوختانیا ن هه لیه ستیت، نه وا
 مه ترسییه کی سه د هینده گه وره تر له ئارادا بوو،
 نه ویش نه و ده ستوپیه ونده مه راییکارانه بوون، كه

تا دوينىن خەلكيان دەچەوساندهو، كەچى ئەمىرق
ببوونە چاودىرى ئايىن. گەشەكردنى رووتى
دوئايى، بوو ھۆى زىادبوونى رىاكارى، ناكىرى
كەسىك ئەنھا بە ناو مەسىحى بىت و خەزى لە
شەھىدبوون نەبىت... چىروكى كۆستانتىن، ھىچ
بەنمايەكى مېژووئىيى نىيە، بەلام وشەكانى دانتى
ئەلگىزىبىش خالى نىن لە راستىيەكى خەماوى:
ئاي كۆستانتىن، چ خراپە و بەدكارىيەكت لئ كەوتەو
بە دانىدانانى خۆت نا، بەلكوو بەو بەخششە دلفراوانىيەى
بەكەمىن پاپاي زەنگىن لىن وەر گىرق

ئاشكرايە شارى خودا بە شىئەيەكى تەواوئەتى
لەسەر زەوى بوونىاد ئەنرا - لە سەدەى چوارەمىدا،
مەزنتەر نەبوو لە سەدەى يەكەمى - ناشتوانرەت
ئەو ئىمپىراتورىيەتەى وەرچەرخا بۇ نەسرانى، بەو
وەسەف بىكرىت كە لەگەل كلىسادا گونجاو، كە
خالى بوو لە مەرقايەتى. وانەى سەرەكى ئەو
ماوئەيە، ئەوئەيە كە پىئويستە بەردەوام بىن لەسەر
ئەوئەى سەرنجى خەلكى بۇ داھاتوو رابكىتىن.
راستە درندەكە و پىغەمبەرە درۆزەكەش سەر
بىردران، بەلام خەلكى بەگشتى سىيەرەكەى
خۆيانىيان دەپەرست. ھەر دەبىت شەركردن
بەردەوام بىت، پىئويستىشە مەسىحىيەكان فىرى
ئەوئە بىن، كە شۆيىنكىيان لە جىھانى داھاتوو
ھەبىت. ھەندىك لە ئەركە قورسەكە رايان كرد و

په ناپان بو شاري قومبووي بيابان برد، ههنديكي
ديكش زور به ساناي له همبهر باقوبريقي
ژياني دونيايدا خويان دا به دهسته وه. وهلي نه و
تاوانبارانه ي له هول و كوشش نه وهستان،
بوونه شههيدى بيروباوهره كيان، وهك شههيداني
نه وهكاني سه رتا، كه له نيوياندا ههنديك قه شه ي
كليساي مزن هه بوون، نه وانهي شههيدبوونيان
به فيرو روشت.

نه وه ي ده مانه ويت له م وه رگرتنه دريژه هه لي بهنجين،
نه وه به هه مان شت به سه ر نيسلاميشدا پراكتيزه ده بيت،
به لام له سه ده ي يه كه مي ميژووه كه يدا، نه ك له سه ده ي
چواره مي دا!

بہشتے چوارہم
ململانیے ناو فیسلام و ریساگانے

له به شی پئشوودا ئه وه سان روونکرده وه، دوو جور له و
خه لکه هه ن، که ئیسلام له سه رده می پیغه مبه ردا به لای
خویدا کیشی کردوون:

۱. خه لکیکی تیکشکاو، ئه وانه ی له ئیسلامدا هه توانیکیان
ده بیینی بۆ هه سته برینداره کانیان.

۲. سارانئشینه کان، ئه وانه ی له ئیسلامدا هه لکیکی گه وره بیان
به دی ده کرد بۆ به هیزکردنی به رژه وه ندییه دونیاییه کانیان و
بالاده سته بوونیان به سه ر خه لکی دیکه دا.

وهک ئه حمه د ئه مین ئاماژه ی پی ده کات، ململانییه کی توند
له نینوان ئه م دوو ده سته یه دا سه ری هه لدا و بۆ ماوه یه کی
دوو رو دزیژیش به رده وام بوو.

عه لایی پیمان راده گه یه نیت، که راسته وخۆ دوا ی مردنی
پیغه مبه ر، به شیک له یاهه ران ژیا نی سیاسییان جی هیشته
و روویان کرده به جیهینانی رپوره سمه ئایینییه کانیان به
شیوه یه کی نهیتی، وایان ده بیینی نابیت ئیسلام بچیته نینو
سیاسه ت و کاروباره دونیاییه کانه وه.

بروامان وایه ئه م چیرۆکه ده لاله ت و بایه خیکی گه وره ی

۱. أحمد أمين، نجر الإسلام: ص ۸۲

۲. عبدالله العلالی، تاریخ الحسینی: ص ۸۱

هيه، سه ره راى ئه و بايه خهى ميژوونوسانى ئيسلام پييان داوه. ئهه هه لويسته بهروونى، بيگه ردىي ويژدانى ئايينى مسولمانه يه كه مينه كانمان نيشان دهات، ههروهه ها ئماژهه به سهروشتى سه ره تاي ئيسلام دهكات، كاتيك ئايينكى بيگه رد بووه و تنه بايه خى به گيانى مروىي داوه و دلسوزيى تيدا چاندووه. له راستيدا زوريك له مسولمانان بروايان وايه پيغه مبهه مه به ستي نه بووه ئه و ئايينهى هيتاويه تى له كوتاييدا بگوريت بو سيستمىكى سياسى. ئه وان ده لىن، تاكه مه به ستي پيغه مبهه له جهنگ له مه دينه دا، پاريزگار يكر دن بووه له شويئكه و توه كانى دژى توقان دن و چه وسان دنه وه. پي ده چي ت قورئانيش پاليشتى ئهه بو چوونه بكات. مسولمانان فه رمانيان پى كرا بو شه ركردن، نهك بو بوون يادنانى ده ولت، بهلكوو بو دهسته به ركردنى شوئنيكى پاريزراو بو مسولمانان، تا به ئازادانه ريوره سهه ئايينيه كانيان به چى بهين.

(أَذِّنْ لِلَّذِينَ يُقْتُلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ ﴿٥١﴾
 الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِينِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا
 دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفُتِنَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ
 وَمَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ
 إِنَّ اللَّهَ لَكَفِيٌّ عَزِيزٌ) واتا: (مولهت دراوه به و ئيماندارانهى
 شهريان پى دهگيرن، كه بجهنگن و به رهه لستى بكن، چونكه
 به راستى سته مليكراون، بيگومان خودا دهسه لاتى ههيه كه
 سهريان بخات و سهركه و تنيان پى بيه خشيت ﴿٥١﴾ ئه وان هه
 به ناحق له ولاتيان ده ره به دهه كران "تهنها تاوانيان ئه وه

بووه" که دهیانوت: پهروهردگارمان "الله"یه، خو ئهگەر خودا خه لکی نه دا به یه کدا و حه ق دژی به تال نه وه ستیت، هه رچی شوینی خوا به رستی جووله که و گا ور هه یه له خه لوه تگه و کلیسا، هه روه ها مزگه وته کانیش که ناوی خوای زورتر تیدا ده بریت، هه مووی کا ول ده کریت، سویند بیت بیگومان خودا ئه و که سه سه ر دهضات، که پشتگیری ئایین و بهرنامه که ی دهکات و هه ولی سه رخستی دهات، به راستی خودا زور به هیز و بالا دهسته).^۱

له شوینیکی دیکه شدا ده لیت:

(وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنًا وَيَكُونَ لِلَّهِ) ^۲ واتا: (ئیه وهش دژیان بجهنگن، تا کوو ها وه لگه ری و ناشووب و ناخووشی نه مینیت، هه روه ها تا ئایین و بهرنامه و فه رمانه وای هه ر بۆ خودای گه وه بیت...)^۲

به رای ئیسه، هه له یه ئه گه ر وه ک پیاوی ده وله ت، واتا که سیک که نیازیکی ناشکرای دامه زانندی ده وله تی هه یه، ئاماژه به پیغه مبه ر محمه د بکه ین. ئه گه ر به وردی سه رنج له میژووی محمه د به دین دوا ی کوچکردنی بۆ مه دینه، ده بینین ئه وه ی هزری ئه وی سه رقال کردوه، هه رگیز سیاسه ت نه بووه، به لکوو نیازی سه ره کیی، بیچه ندوچوون، ریکخستی شوینکه وتوه کانی بووه له سوپایه کی ریکخراودا،

۱ بورهان محد امین، تهفسیری ئاسان، سه رچاوه ی پیشوو، لا ۳۳۷. (و. ک.)

۲ سورة البقرة، الآیه: ۱۹۳.

۳ بورهان محد امین، تهفسیری ئاسان، سه رچاوه ی پیشوو، لا ۳۰. (و. ک.)

تا پاريزگاري له تايينه كهي بكن. بروامان وايه كينكلوي راست دهكات كاتيك وهك "سهركرده يه كي سهربازي، سهرباري نه وهی پينغه مبريشه" ناماژ به محمه ددهكات. هزري بوونياناني دهولت، دهشي له دواي چاوديريكردي سياسي جهنگ له سهركاراسته سروشتيه كه يه وه پهره ي سه نديت.

خودا ريگهي به مسولمانان دا شهر بكن، وهك قورشان گوزارشتي لي دهكات، چونكه سته مليكراو بوون، به لام كاتيك جهنگ هه لده گيرسي، نامانجه راسته قينه كه ي له دهست دهات، به تاييه ت دواي مردني پينغه مبر.

ساران شينه كان له سهركار شهر و كوشتار راهاتيون، ته نانه ت نه گهر كه سيكيان دهست نه كه وتايه شهري له گه لدا بكن، له نيو خوياندا به شهر دههاتن. يه كيك له شاعيران عره ب، نه م خوه ره گداكوتاه مان له ربي نه م دي ره شيعرانه وه بو وه سف دهكات و ده ليت:

من تكن الحضارة أعجبتة	فأَيُّ رجالٍ بادية تَرَانَا
وَمَنْ ربط الجحاش فإِن فِينَا	قِتَا سلبا و أفراسا حسانَا
وَكِن إِذَا أغرن على جناب	وأعوزهن نهب حَيْثُ كَانَا
أغرن من الضباب على حُلُول	وضبة إِنْهُ من حَانَ حَانَا

١ صامويل كلارنس كينكلوي، النبي محمد: دراسة في سوسولوجيا القيادة: ص ٩.

٢ ناوي شاعيره كه (القطامي التغلبي) به. (و. ك.)

٣ فليب حتي، تاريخ العرب، ص ٢٥. أحمد أمين، معجم الإسلام: ص ٩.

لینکلینە و مەیک لە سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

(واحیاناً علی بکرِ آخینا إذا ما لم نجد إلا أحنانا)^۱

لینکلانە و مە شیعرە کە:

کەسیک کە بە شارستانیەت سەرسام ببیت، ئەبی بە
چ چارۆیک سەیری ئیمە ی سارانشین بکات، لە کاتی کدا ئیمە
لەوان لە پینشتترین. ئەگەر ئەوان بە بەستنه و مە چاشولکە یە ک
رازی بین، ئەوا ئیمە خاوەن شمشیری درێژ و مایینی جوانین
بۆ هیرشکردنە سەر دوژمنانمان. هەرکات هیرش بکەینە
سەر شوینیک، ئەوا بەتەواوەتی تالانی دەکەین. هیندە لەسەر
هیرشکردن و پەلاماردان راهاتووین، ئارام ناگرین تا کاتی
دیت و لە ناوختیشدا بیت هەر هیرش دەبەین. خۆ ئەگەر
کەسمان دەست نەکەوت پەلاماری بدەین، ئەوا پەلاماری برا
و ناموزاکانمان دەدەین.

کەواتە هەر دەبوو خەلیفەکان مەیلە شەرەنگیزییەکانی
سارانشینەکان بەرەو جیهانی دەرەو ئاراستە بکەن،
لە پینتاو پارێزگاریکردن لە ئاساییش و سیستمی نیوخۆیی،
ئەنجامە کەش، بوونیادنانی ئیمپراتۆریەتیکی مەزن بوو، فیلپ
حەتی دەلیت:

هەلمەتە سەریازییەکان، بە مانای وشە،
بەرئەنجامی حیسابگەلیکی دواخراو و لەسەر خۆ
نەبوون، بە لکۆو پیندەچیت وەک داگیرکارییە ک
دەستیان پێ کردبیت بۆ پەیداکردنی رکا بەری

۱ ئەم دێرە لە دەقە عەرەبییە کەدا نییە، بەلام پیمان وابوو بەم دێرە
مانای شیعرە کە تەواوتر دەبیت، بۆیە دامان ناوەتە وە. (و. ک.)

نوی بو گیانی شه ره نگیزی شه و خیلانه ی نیستا
 قه دهغه بوو له نیو خویاندا شه بکن، له زورینه ی
 حاله ته کانیشدا نامانج لییان، ده ستخستنی تالانی
 بووه نهک شوینپینه کی هه می شه یی، به لام شه و
 ئالیه ته ی له سه ر شه م بنه مایه بوونیا د ترا، له ده ست
 بوونیا دنه رانی ده ر چوو، هه ر که جه نگاوه ره کان
 له سه ره که وتنیکه وه به ره و سه ره که وتنیکه دیکه
 ده رویشتن، شه م بزوتنه وه یه پالنه ری زیاتر و
 زیاتری وه ره ده گرت، شه وکات هه لمه ته ریکخراوه کان
 ده ستیان پی کرد و به شیوه یه کی حه تمیش
 ئیمپراتوریه تی عه ره بی به دوا ی خویدا هینا، له به ر
 شه وه، دامه زرانندی شه م ئیمپراتوریه ته به ره نه جامیکی
 لوژیکی بارودوخه راسته وخوکان بوو، زیاتر
 له وه ی به ره نه جامی پلان بو دارشتنیکه پیشوخته
 بوو بیت!

به لام ده بیت لیره دا شه وه مان له یاد بیت، که شه و
 ئیمپراتوریه ته ی به م ریگه یه دروست بوو، له هه ناویدا توی
 گرفتیکی گه وره ی هه لگرتبوو. له هه چکام له و ئیمپراتوریه تانه
 نه ده چوو، که سارانشینه کان بوونیا دیان نابوون، شه و
 سارانشینه نه ی به سه ر نه ته وه گه لی جیاوازا سه ره که وتن،
 شه و مسولمانه له خواتر سانه هاوه لییان ده کردن، که پییان وا
 بوو شه وان بوونیا دنه ری بیروباوه ریکی نوین له سه ر زهوی،
 لیره دا مملاتی تونده که له نیوان شه م دوو ته رزه ی مسولماناندا

لیکولپتہ و ہیک لہ سوسپولوژیای نیسلام

سہری ہلدا، کہ لہ سہرہ تای ئەم بەشەدا باسماں لپوہ کردن.

مسولمانہ بەکەمینەکان، ئەوانەى بە دلسوزیەکی قوول و خوبەختکردنیکى زورەوہ باوەشیان بو ئیسلام کردەوہ، سوودیای لہ ژینگەى نیو ئیمپراتوریەتى ئیسلامى وەر گرت و دەستیای کرد بە بانگکردنى خەلکى بو ئایینە خوێشەویستەکەیان. - لەلایەکی دیکەوہ - سارانشینەکان گوئیای بەوہ ئەدا بەک هەنگاوی جیددی بەرەو بانگەوازی ئایینی بنین، لہ روانگەى ئەوانەوہ، ئایینی حەق، ئەو ئایینە بەک سەرکەوتنیان بو دەهینیت. لہ روانگەى ئەوانەوہ، بانگەواز هیچ مانایەکی نییە، بەلکوو تەنہا شمشیر رینیشاندەرى حەقە، تەنانت هەندیک سەرکردەى سارانشین، رقیان لہ بانگەواز بوو، لہ راستیشدا لہ هەندیک حالەتدا ریکرییان لہ کەسانی ژێردەستیان دەکرد باوہش بە ئیسلامدا بکەن، لەسەر ئەو بنەمایەى ئیسلامبوونیان، دەبووہ هۆى کەمبوونەوہى ئەو جزیەییەى لیای دەسەندن، ئەم باسەش مسولمانانی ئەو کاتەى بەصرەى هینایە گریان^۱. خەلیفە عومەرى دووہم (عومەرى کوررى عەبدولعەزیز) جارێک پەيامیکى بو پەکیک لہ ویلايەتەکان نارد، تیایدا هاتبوو: "خودا محەمدى وەک رینیشاندەرى خەلکى ناردووہ، ئەک وەک جزیەکۆکەرەوہ^۲". پەکیک لہ بنەما سەرەکییەکانى ئیسلام، بەکسانتیە لہنتوان باوہرداراندا، وەک قورشان دەلیت: (إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ

۱ احمد امین، ماجر الإسلام، ص ۹۲.

۲ یحیی ابو یوسف، کتاب الخراج، ص ۱۵.

أُنْفَاكُم^١ واتا: (... به راستی به ریزترینتان لای خودا، نه و که سانه تانه که زورتر له خواتر سه و فرمانبهرداری خوايه...)^٢. به لام سارانشینه کان به سووکی و درنده بی و سته مکارانه مامه لایان له گهل نه و مسولمانانه دا ده کرد، که تازه هاتبوونه نپو ئیسلامه وه^٣. سیر بیرسی سایکس ده لیت:

نه و به سووكدانانه ی فه تحکاران به رامبه ر نه و گه لانه ی ملیان پی گه چ کردبوون، زور له و به سووكدانانه به هیتر بوو، که نورمانه کان به رامبه ر سه کسونییه کان نیشانیان دا، نه مهش له و ته یه کیاندا به پروونی دهر ده که ویت، که ده لیت: "سی شت نوئز به تال ده که نه وه؛ نه گه ر ژیرده سته، گویدرئز و سه گ به لای نوئز که ردا تیپه ر بین؛" با چند دیریکیش له پروفیسور نیکولسن وهر بگرین، که وهک به لگه یهک له میژووی عه ره بیدا هه ژمار ده کریت:

پیان وا بوو به باوه شکردن به ئیسلامدا، ریزیان لی ده نویت له لایه ن فه تحکارانه وه، به لام به هه له دا چوو بوون. مسولمانه نوئکان کرانه ژیرده سته ی به کئیک له خپله عه ره بییه کان، نه یان توانی له گهل

١ سورة الحجرات، الآية: ١٢.

٢ بورهان محد امین، تهفسیری ناسان، سه رچاوه ی پینشوو، لا ٥١٧. (و. ک.)

٣ أحمد أمين، ضحی الإسلام، المجلد الأول: ص ٢٦. روين ليفي، سوسولوجيا الإسلام، المجلد الأول: ص ٨٢ و دواتر. فليب حتي، تاريخ العرب، ص ٢٢٢.

٤ السیر بیرسی سایکس، تاریخ بلاد فارس، المجلد الأول: ص ٥٣٦.

ليكۆلئىنە ۋە يەك لە سۆسىۋلۇۋۇباي ئىسلام

مسولمانانى پىشىندا يەكسان بن، لەبرىي ئوۋەي ئو
مافى يەكسانىيە بەدەست بەيىن كە دەيانخواست و
بەپنى پرنسىپى ئىسلامىش پىويست بوو بەدەستى
بەيىن، ژىردەستەكان لەلايەن گەورەكانيانە ۋە
بەسووك سەير دەكران، پىويست بوو ئەوانىش
سل بۇ تەۋاۋى جۇرەكانى سووكايە تىپىكرىنى
كۆمەلايەتى كەچ بگەن، لەبرىي ئوۋەي لە خەراج و
جزيەش بىخەشرىن، كە نامسولمانان دەياندا، بەلام
لەلايەن بەرپرسانى حكومەتەۋە ئو باجانەيان
لەسەر زياد كرا.

لەبەر ئوۋە، رەۋشەكە پرمەترسى بوو، دامەزىنەرى
كۆمەلناسىي مەعرفە (ماكس شيلەر) ئوۋەي بۇ دەر كەوتوۋە،
كە بىزارى بە شىۋەيەكى تايەتى لەو كۆمەلگەيانەدا بلاو
دەبىتەۋە، كە پرن لە ئايدىۋلۇۋۇياگەلىك، كە بانگەشە
بۇ يەكسانى دەكەن، بەلام لە بوونىادى كۆمەلايەتىي
فيعليدا، ئەم يەكسانىيە بوونى نىيە. ئوۋەي پەيوەستە بە
توۋىنەۋەكەمانەۋە سەبارەت بەم بابەتە، بوونى رىنمايىي
شكودارە، كە بانگەشە بۇ يەكسانى دەكەن لە ئىسلامدا،
ھاۋشان لەگەل مامەلەي نادادپەرۋەرانە لەنىۋ خەلكى
ئىمپراتورىەتى ئىسلامدا، بە شىۋەيەكى سروشتى بەرەو
بەريەككەۋتنى ئايدىۋلۇۋۇياكان رۇيشتن لەنىۋان سستەمكار و
سستەملىكراۋدا، بەمەش ھەلىك بۇ ھاتتەئاراي ئايىنىكى نوبى

۱ رينولد نيكولسن، *تارىخ الادب العربى*: ص ۲۴۸.

۲ جيرالد دو غريه، *المجتمع و الآيدىۋلوجيا*: ص ۱۰-۱۱.

رهخسا، كه چينه سته مليكراوه كان لهو ئايينه دا هه توانيك بهدى بكن بو برينه كانيان، له مه وه مه زهه بى شيعه به پروا ئايديالييه كانى و ياخييونه لاوازه كه يه وه دهر كه وت.

له وه يه سوود به خش بيت نه گهر سه رنج لهو ولاته بدهين، كه يه كه م جار شيعه گه رى تندا دهر كه وت، هه روه ها لهو هوكارانه ش بكو لينه وه، كه بوونه هوى دهر كه وتنى لهو ولاته دا، نهك له ولاتيكى ديكه.

فليب هيتى ئاماژه به وه دهكات، عيراق - له نيو ته واوى ولاتانى ئيسلاميدا - نه وهى چه سپاند، كه به پيترين خاكه بو گه شه كردنى بيروبا وه رى شيعه گه رى^۱. چه ند به لگه يه كى دياريكراو يش له به رده ستدان، ئاماژه به وه دهكهن، عيراق زياتر له هه ر جيگه يه كى ديكه ي ئيمپراتوريه تى ئيسلامى، بايه خى به رينمايييه كانى يه كسانى داوه. به واتا يه كى ديكه، عيراق ژماره يه كى ناسروشتى لهو مسولمانه فه تحكارانه له خو گرت، كه به توندى باوه ريان به يه كسانى و برايه تى نيوان مسولمانان هه بووه، له مه دا جياوازى له نيوان مسولمانه عه رب و بيا بانييه كاندا نه بوو.

سه رده مانىك له كوفه دا، كه مسولمانه فه تحكاره كان بوونى ديان نا و كرديانه سه ربا زگه ي سه ره كى خويان له عيراقدا، سه د و هه وت ها وه لى پيغه مبه رى تندا ژباوه^۲. به لايه نى كه مه وه، هه فتا كه سيان لهو سارانشينانه بوون، كه له گه ل پيغه مبه ردا به شدارى جهنگى به دريان كردبوو، له

۱ فليب حتى، تاريخ العرب، ص ۲۴۹.

۲ حسين براقى، تاريخ الكويت: ص ۲۸۴ و دواتر.

لیکولینہ وہیہک لہ سؤسیؤلورژیای نیسلام

کاتیکدا سہرکہوتنی دونیایی نیسلام کاریک بوو، گومانی زوری ہلدہگرت^۱، ئەگەر بزانین ژمارہی تہواوی بەدریہکان لہ سہرہتای جہنگی بەدردا سیتسەد و پیتج کەس بوون^۲، زوریکیان کوژران یان بەر لہوہی کوفہ بوونیاد بنین مردن، واتە بەر لہ حەقدە سال. درک بەو ژمارہ زورہی بەدریہکان دہکریت، کە لہ شاری کوفہ دہژیان، بە بەراورد بەو بەدریہانہی لہ ناوہندەکانی دیکہی ئیمپراتوریہتی نیسلامیدا دہژیان.

قورہیشییہکانیش - ئەرستوکراتەکانی مەککە، ئەوانہی دوائ سہرکہوتنی نیسلام ہاتنہ نیویہوہ - ئەستەم بوو لہ کوفہ بەدی بکرین، زورینہیان بوویان کردہ شام^۳، ئەمەش ئەو راستییہ، کە دہکری - ئەگەر کەمەکیکیش بیت - ئەو فاکتہرانہ بوون بکاتہوہ، کە وای لہ سوریہکان کرد بە شیوہیہکی گہورہ فەرمانبەرداری حکومەت بکەن و گوئی بە ہیچ جوریک لہ جورہکانی ناکوکی نەدەن. بە ہەر حال، سوہیتی وای دہبینیت، بلابوونہوہی شیعہگەری لہ بەشی باشووری کەناری سوریہ، ہۆکەئ دہگەریتہوہ بۆ بانگہوازی ئەبی زہری غەففاری، کە خەلیفہ بە ہزی ہزرہ ہاندەرہکانیہوہ، کە بانگہشەئ یەکسانی و دادپەرورہی کۆمەلایەتی دہکرد، دووری خستبوہ!

۱ سەرچاوەی پیشوو: ص ۱۰۸.

۲ درویش مقدادی، *تاریخ الأمت العربیہ*: ص ۹۸.

۳ محمود عباس العقاد، *أبو الشعثاء*: ص ۲۷. ابن خلدون، *کتاب العبر*، المجلد الثالث: ص ۳ و دواتر.

۴ عبدالله السبیتی، *أبرار*: ص ۱۲۹.

له راستيدا، ميژوونوسه عه ره به كان له نه زعي تا به فه گه ربي عيراق و خوشه ويستيان بو ياخييون له حكومهت، وا راهاتوون عيراق به سوريا به راورد بكن. وته يكي به ناوبانگ له سهه له سهه راهاتوون و قبوليان كردوه و له بابو پيرانيانه وه بويان ماوته وه، بي نه وه ي پرسيار له هوكاره گاني بكن، نهه وته به ددرته پال جه جاجي كوري يوسف سقهه في - كه يه كيكه له به ناوبانگ ترين فه مانره واكاني عيراق له سهه ده يه كه مي كوچيدا - جه جاج له يه كه م وتاريدا وترويه تي: "نه ي خه لكي عيراق، نه ي خه لكي دو به ره كي و په رتبيون..."

جاجيز - كه يه كيكه له مه زنترين نو سهه و بيرياره گاني عه ره ب (۱۵۰-۲۵۰ كوچي) - هه ولي داوه خوشه ويستي عيراقيه كان بو په رتبيون، بو فيلبازيان بگيرته وه. بانگه شه ي نه وه ده كرد، عيراقيه كان زور له خه لكي شام زيره كترن "خه لكي ليها توو و زيره كن!" نه حمه ده مين نهه تا به تمه ندييه ده گيرته وه بو نهه راستيه ي زورينه ي شورش و جه نكه نيوخوييه گاني ئيسلام له عيراق روويان داوه. پنده چنت نه حمه ده مين به م ليكدانه وه يه ي، هيچ شتيكي چاره سهه نه كرد بيت، تا هه نو كه ش نهه پرسياره پيوستي به وه لام هه يه، بوچي عيراق گوره پاني نهه هه موو شورشانه بووه؟

۱ عمرو بن بحر بن محبوب الجاحظ، //بيان ر//تبيين، المجاد الثاني:

ص ۹۴.

۲ أحمد أمين، نجر الإسلام: ص ۱۸۲-۱۸۳.

لينكولينه وهيك له سؤسيولوزياي نيسلام

خوره لاتناس فيدا، سه ره تاكاني شم شورشانهي كه دزي خليفه سييم (عوسمانى كورى عهفان) نه جام دران، دهگيرتته وه بؤ هؤكارگه ليكي نابوورى، فيدا دهليت:

به هرحال، تنها له قوناغه دا يه كه مين شورش له عيراق دهستي پى كرد، نه و لاتهي زور به دست قيراني نابووريبه وه دهينالاند و نه و لاتهي ره گه زه شله ژاوه كاني چوراو چورتربوون!
ئيه واي دهينين، فاكتهري نابوورى به تنها بهس نييه، راسته له و كاته دا قورسايبى باج له سه ره خه لگى جوتيارى عيراقى گوره بووه، به پلهيه، زورينه يان زه وييه كانيان جى هيشت و چوونه پال پروليتارياي شار!^۱ به لام نه و خاله ي پيوسته ليره دا جهختى له سه ره بگينه وه، نه وهيه كه چه وساندنه وه و ئيستيفالكردن به تنها بيزارى يان ناره زايى دروست ناكهن، فاكتهري راسته قينه ي بيزارى، بروابوونى پته وي نه و كه سه چه وساوانه يه، به وهى به يه كسانى مامه له ناكرين و به شيوه يه كى ناداد په روه رانه سته ميان لى ده كريت، دوغريه دهليت:

چه وساندنه وه و به كه مزانين به تنها نابنه هؤى بيزارى، به لكوو پيوسته هه ستيكى به هيزى بايه خدانى كه سى و ناماده باشيى خودى له گه لدا بيت، وهك ماكس شيله رروونى ده كاته وه،

۱ ل. د. فيدا، مرسوئه الاسلام، المجلد الثالث، ص ۱۰۱۰.

۲ بگه ريره وه بؤ: يحيى ابو يوسف، كتاب الخراج: ص ۵۷. احمد امين، سه رچاوه ي پيشوو: ص ۹۲. جورجى زيدان، تاريخ التمدن الاسلامي، المجلد الثاني: ص ۸۶ و دواتر.

سيستمی چينايه تيمی به گداکوتاو و باوه رهيتان به ستم له هيندستان نه بوونه ته هوی بيزاری له نيو دهسته ملکه چه کانی نه و کولتوره، نه مهش به ديار يکراوی ده رخه ری راستيه که، نه ویش نه ویه، که بانگه شه کردن بو په کسانى له نيوان چينه کاندې بوونی نييه و تاکه کانی چينه نزمه کان پييان وايه پنگه که يان شتيگی سروشتی دروسته. ميژوو ناسازه به وه دهکات، جووتياره عيراقيه کان له سره ئيستيفلالکردنيان له لايه ن سارانشينه کانه وه راهات بوون، ته نانه ت بهر له داگيرکاري عه ره بيش به ماوه يه کی زور، ده کرى هه نديک راستى له و بوچوونه دا هه بيت، که ده لیت، عيراقيه کان له يه که مينه کانی نه و نه ته وه کشتوکاليپانه بوون له ميژووی مروفايه تيدا، که به ده ست هه ژموونی سارانشينيه وه نالاندوويانه، ده شکریت له هر نه ته وه يه کی دیکه ی جيهان زياتر رووبه رووی داگيرکاري سارانشينه کان بووبیتنه وه، که له بيابانه کانی چوارده وريانه وه ده هاتن. ئيچ، جی. ويلز ده لیت:

گورانی نشينگه کان و فتوحاته سارانشينيه کان و ريکخستنی کومه لگه، فتوحاته نوپکان و سه رله نوپريکخستنه وه ی کومه لگه، که نه م قوناغی ميژووی پی جيا ده کريتته وه، ده توانريت به شيوه يه کی تايبه تي له ناوچه ی ديجه و فورات به دی بکريت، که له هه موو لايه که وه به سه ر

۱ جيرالد دو غريه، المجتمع و الانبيولوجيا: ص ۱۲.

ليكولينه وەبەك لە سۇسپۇنۇزىيەي نىسلاڧ

ناوچەگەلىكى فراواندا كراوۋتەو، كە بەتەواوۋەتى
ۋىشك نىيە تا بىيىتە بىبابانىكى تەواو، لەگەل
ئەوۋەشدا، وەك پىويست بەپىت نىيە بۇيوي كۆمەلگە
شارستانىيەكان دابىن بىكات. لەوانەيە سۇمەرىيەكان
يەگەمىن ئەتەوۋە بن، كە شارى راستەقىنەيان لەم
بەشەي زەوى دروست كىردوۋە.

كەواتە عەرەبەكان دواي چەندىن شەپۇلى داگىركارىي
سارانشىنى ھاتتە عىراق، ئەم شەپۇلە جىاواز بوو لەوانەي پىشتىر.
تەنھا شەپۇلىكى سارانشىنى نەبوو، بەلكوو ھاوشان لەگەل
چەنگاۋەرە سارانشىنەكاندا، جۇرىكى دىكە لە ئەتەوۋەي لەگەل
خۇيدا ھىتا. ئەو ئەتەوانە ھىتدەي بايەخىيان بە بانگەوازكردن
دەدا بۇ ئايىنە نوپكەيان، ھىتدە بايەخىيان بە شەركردن نەدەدا.
ھەندىك لە مېژوونووسان ئامازە بەوۋ دەكەن،
ژىردەستەكان لە سارانشىنەكان زىاتىر بىروايان بە ئايىنە
نوپكەيان ھەبوۋە. بىروامان وايە ھۆكارى ئەمە ئەوۋەيە، كە
ژىردەستەكان ئايىنەكەيان لە باوۋەردارە چاكەكارەكان وەر
گرتوۋە، نەك لە سارانشىنەكان. سەربارى ئەمەش، دەكرى
ۋەك چەكىك دژى فەتھكارە لووتبەرزەكان، ئىسلاميان
لەباۋەش كرتىيت. كەواتە دەكرى بوترى، سارانشىنەكان
لەگەل خۇياندا تىزوى لەناوچوونى خۇيان ھىتابىت، ئەوان
لەگەل خۇياندا كىرتىيان ھىتا.

۱ ھ.ج. ويلز، مختصر التاريخ: ص ۱۶۴.
۲ ابن عبد ربه، العقد القرئيد، المجلد الثاني: ص ۹۰-۹۱، لە كىتیبى (أحمد
أمین، نجر الإسلام: ص ۸۲-۹۴) وەرگىراۋە.

به هر حال، دياردهيهكى ديكش مهيه، كه دهكرى سهرنجمان رابكتشيت، لهوهدا كه پهيوهسته به جياوازيى نتيوان عيراق و سورياوه. تيبينى شهوه دهكهن، زورينهى شهوه تحكاره مسولمانانهى هاتونهته عيراق، بهچهيهكى سارانشينى رهسهنيان نييه، زوريك له خيلهكان له باشوورى دورگهى عهرهبيى - پهمن-هوه هاتوون^۱. پويسته ليرهدها شهوه روون بگهينهوه، كه پهمن شهوكات و ئيستاش ولايتكى كشتوكالييه و خاوهن ميژوويهكى دورودريژه له شارستانيهت و كولتورى سهقامگيرى، بهر له هاتنى پيغهمبهر محمهده^۲.

گولدتسيهر، له رووى مهيله ثابينهكانهوه، عهرهبي باشوور و عهرهبي جهرگهى دورگهى عهرهبي ليكدى جودا دهكاتهوه، واى دهبينت باشووريهكان زور ثابندارتن^۳. وهك شتروتمان دهليت، شيعه يهكه مينهكان له عهرهبي باشوور بوون^۴.

ئهگهر بگهريينهوه به سوريا، دهبينن زورينهى شهوانهى فهحيان كرد، عهرهبي قورهيشى بوون، ياخود سهر به قورهيشيهكان بوون - لهوانهى به هيچ شتوهيهك بروايان به يهكسانى نتيوان خهلكى نهبوو. ئيبن خهلدوون له كتيهكهيدا،

۱ احمد أمين، معجم الإسلام: ص ۱۸۰.

۲ فليب حتي، سهراوهى پيشوو، الفصل الخامس. درويش مقداي، تاريخ الأمة العربية، الفصل الرابع.

۳ ت. ه. واير، بند (الجاهلية)، موسوعة الإسلام، المجلد الأول: ص ۹۹۹.

۴ ر. شتروتمان، بند (الشيعة)، موسوعة الإسلام، المجلد الرابع: ص ۳۵۳.

لینکۆلینەوهیهک له سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

میلرور، چیرۆکیکی درێژمان بو دهگێڕیتهوه، که بهروونی
وینای ئهو هملانی ئایدیۆلۆژییهی کردووه، که له نێوان
قورهیشیهکانی سووریا و یه مهنیهکانی عیراقددا ههبووه.^۱
راسته نهوهکانی عهلی، که ئهوسا و ئیستاش عیراقیهکان
ریزیان دهگرن، قورهیشین، بهلام بیویسته ئهوهش لهبیر
نهکهین. ئهوان سههرباری ئهوهی له رووی رهچهلهکهوه
دهچنهوه سهڕ پینغه مبهڕ، سهڕ به لقینکی دیاری قورهیشین،
که به رای زۆریک له میژوونووسان، لهوانی دیکه زیاتر
مهیلیان بو ئایین ههبووه.^۲

خهلیفه‌ی چوارهم (عهلی کوری ئه‌بی‌تالیب)، که کوفه‌ی
کرده پایتهختی خۆی، قوره‌یشیه‌کان به گه‌وره‌ترین دوژمنی
خۆی هه‌ژمار ده‌کات.^۳ له راستیدا هانتی خه‌لیفه‌ عه‌لی بو
عیراق، خۆی له خۆیدا یه‌کیکه‌ له و فاکته‌ره گه‌ورانه‌ی وایان
کرد ئه‌م ولاته‌ بیه‌ته‌ زه‌وییه‌کی به‌پیت بو دروستبوونی
مشتومری تایه‌فی. له به‌شی شه‌شه‌مدا، که‌سیته‌ی به‌رزی
عه‌لی و په‌یوه‌ندی به‌ گه‌رفتی ئیسلامه‌وه به‌دی ده‌که‌ین. لێزه‌دا
ته‌نها ئامازه‌ به‌ کاریگه‌ری گه‌وره‌ی عه‌لی ده‌که‌ین له‌سه‌ر
ده‌رکه‌وتنی بینزاری به‌ شیوه‌یه‌کی گه‌شتی و گه‌شه‌کردنی
شیعه‌گه‌ری به‌ شیوه‌یه‌کی تایبه‌تی له‌ عیراقددا.

۱ ته‌واوی چیرۆکه‌که‌ له کتێبی (ابن خلدون، کتاب‌العبر، المجلد الثاني،
ص ۱۴۰) بخوینه‌ره‌وه.

۲ محمود عباس العقاد، *ابو‌السه‌باء*: ص ۴۹ و دواتر. ج. اوسانی،
الموسوعة‌ الکاثولیکیه، بند (الجزیره‌ العربیه)، المجلد الأول: ص ۶۷۲.

۳ محمد عبده، *ته‌ج‌البلاغه*، المجلد الثاني: ص ۱۰۳. أحمد أمين، *مجم‌ر
الإسلام*: ص ۱۴۸

عەلى تەنھا بانگەشەى بۇ يەكسانى نەدەكرد، بەلكو لە ھەلسوگەوتە كەسىيەكانيشيدا نموونە يەكى واقيعىي لەسەر يەكسانى پيشكەشكرد، لەگەل تەواوى خەلكيدا بە يەكسانى مامەلەى دەكرد، بە چاوپوشين لە ئيتن و رەچەلەك و سامان و تەننەت ئاينيشيان. ئەو راھاتبوو بە شىك لە كاتە دەستبەتاليەكانى لە دوكانى ميوەفروشىكى ھاورىي بەریتە سەر، كە خورماى دەفروشت، تەننەت كاتىك ھاورىكەى لە دوكان نەدەبوو، لەبرىي ھاورىكەى خوى خورماى دەفروشت! دەگىرنەوہ رۇژىك عەلى قەلغانەكەى ون دەكات و دواتر لای نەسرانيەك دەيدۇزیتەوہ، نەسرانيەكە دەباتە لای قازىي كوفە، لەبەر ئەوہى عەلى شايبەتىكى بۇ سكالاكەى نەبوو، قازىي كوفە سكالاكە لە بەرژەوہندىي نەسرانيەكە يەكلایي دەكاتەوہ، نەسرانيەكە قەلغانەكەى عەلى دەبات و خەليفەش سەبرى دەكات.

عەلى رەچەلەكى خوى و تەواوى قورەيشيەكان دەگىرنیتەوہ بۇ گوندىكى زور بچووكى عىراق! زانا مسولمانەكان تا ھەنووكە سەريان لە مەبەستى راستەقىنەى عەلى سوور ماوہ، چونكە قورەيش لەنيو عەرەبەكاندا بە خانەدانترين خىل ھەژمار دەكریت. ئەحمەد ئەمىن برواى واىە، عەلى بانگەشەى ئەوہى نەكردووہ، بەلكو ژىردەستەكان ئەم چىرۆكەيان بۇ ھەلبەستووہ، وەك پەرچەكردارىك بۇ ئەو عەرەبانەى زور شانازىيان بە رەچەلەكى خويانەوہ دەكرد و بەسووكيەوہ لە

١ حسين براقى، تاريخ الكوفة: ص ٢٨٦.

٢ أ. م. أكّد، عقبة الإمام: ص ٤٠-٤٦.

لینکولین و دیگ له سۆسپۆلۆژیای ئیسلام

ژیرهستهکانی خۆیانیان دەروانی له عیراقد^۱.
بیگومان ئه و کاته گه مە ی خەلیفه عەلی له عیراقددا بریدیە
سەر، وای له ژێردهستهکان کرد له مامەلە ی دادپەرورانه دا
بهرامبەر مافه کانیان هۆشیار بن، ههروهها چاویشیانی
بهرامبەر پرنسیپه راسته قینه کانی ئیسلام کردهوه.
جێی سه رنجه، ژێردهستهکان راسته وخو دوای مردنی
عەلی، تووشی سته میکی گه وره هاتن، معاویه، که راسته وخو
دوای عەلی خیلافه تی له پایته ختی خیلافه ت له شاهدا گرته
دهست، پۆژیک له پۆژان وتوویه تی:
سه رنجمدا سوورپیسته کان^۲ زیادیان کردوه،
پنم وایه له پیشینه کان لایان داوه، وهک ئه وه وایه
به سه ر عه ره ب و سولتاندا بازیان دا بیت، بویه وام
به باش زانی نیوه یان بکوژم و واز له نیوه که ی
دیکه یان بهینم بۆ بوونیادنانی بازار و ریگاوبان^۳.
له بهر ئه وه، نامۆ نییه ئه گه ر ببینین یادکردنه وه ی عەلی
دوای مردنی، له نینو ژێردهستهکانی عیراقددا بهرز و پیروژ
را ده گیریت، وشه ی شیعه (الشیعة) له زمانی عه ره پیدا به
مانای (شوینکه وتوو) دیت، له بنچینه شدا بۆ ناماژه دان به
شوینکه وتووانی عەلی به کار هینراوه^۴. خه لکی عیراق تا
هه نوو که ش عه لیبیان زۆر خووش ده ویت، گۆره که شی له

۱ أحمد أمين، *فصلی الإسلام، المجلد الأول*: ص ۷۶.

۲ سوورپیست: مه به ست له فارسه کانی ناو ئیسلامه. (و. ک.)

۳ ابن عبد ربه، *العقد الفريد، المجلد الثاني*: ص ۹۰. له کتیبی (أحمد أمين،
مخبر الإسلام: ص ۹۰) هوه وه رگیراوه.

۴ ر. شتروتمان، *بند (الشیعة)، مرسومة الإسلام، المجلد الرابع*: ص ۳۵۰.

ئەجەب، يەككىگە لە پىرۇزىتىن شىئەكانى عىراق، زۆرىنەي
عىراقىيەكان حەز دەكەن دواي مردىيان لاي گۆرى پىشەوا
خوشەويستەكەيانەو بەخاك بسپىردىن.

بەر لەوئەي كوتايى بەم بەشە بەئىن، پىويستە ئەو روون
بەكەينەو، كە ژىردەستەكانى عىراق، وەك پىرۇفىسۇر نىكولسەن
روونى دەكاتەو، بەھەلە بانگەشەي ئەوئەيان كىردو، كە
فارسەن^۱. بىروامان وايە بۇيە رەچەلەكىكى فارسىيان بۇ
خۇيان دروست كىردو، ئا لە بەئەي خانەدانى فاتحكاران
كەم بەكەنەو.

دەشى ئەم ھۆكارە وای لە دوزى كىردىت، شىئەگەرى
بۇ بەئەيەكى فارسى بگىرپتەو، لە راستىدا فارسە
راستەقىنەكان، بە بەراورد بە ژىردەستەكانى عىراق، درەنگىر
روويان كىردۆتە شىئەگەرى. چەند بەلگەيەكى مېژوويى لە
بەردەستەكان ئەو روون دەكەنەو، كە زۆرىنەي فارس،
ماوئەيەكى زۆر دواي مسولمانبوونيان لەسەر مەزھەبى سوننە
ماونەتەو^۲. فارسەكان لە كاتى فەرمانرەوايى سەفەويەكاندا،
كە لە سەدەي دەيەمى كۆچىدا فەرمانرەوايىيان كىردو،
بەكۆمەل بوونەتە شىئە. سايكس وای دەبىنىت، كە شا
ئىسماعىلى سەفەوى (۹۰۵-۹۳۰ كۆچى، ۱۴۹۹-۱۵۲۴ زايىنى)
شىئەگەرى كىردو بە مەزھەبى فەرمى لە ولاتى فارسدا^۳.
پىويستە لىرەدا جىاوازي بەكەين لەئىوان شىئەگەرى
لە ولاتى فارسى ئەمىرۇ و شىئەگەرى لە عىراقى رۇژانى

۱ رىنولد نىكولسەن، *تارىخ الأرب العربى*: ص ۲۷۹.

۲ محمد أمين الزين، *الشيعة في التاريخ*: ص ۱۵۰ و دواتر.

۳ سەرچاوەي پىشوو: ص ۱۵۴.

لیکۆلینه و ده به تک له سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

سه ره تادا. دواى ئه وهى شيعه گه رى بوو به مه زه بهى فهرمى. به دلئايبه وه ئه و شهوق و چالاكيبه ئى له پوژانى به كه مي دا هه ببوو، له ده ستنى دا. ئيدى شيعه ئايينى سته مليكراوان نه ما، كه وهك مه ره ميك بۆ هه سته برينداره كانيان ده يانينى، به لكوو بووه مه زه بهى ده ولت، يا خود به پينى پو لينكردنى ترويلتاك، بووه (كليسا) - دامه زراوه ئايينى - كه پيشتر (مه زه ب) يك بوو.

له وه به په يوه نديى به باب ته كه مانه وه هه بيت، كه ليره دا چه ند ديريك له يه نگر وه ر بگري ن ده ر باره ئى جيا وازيبه كانى نيو ان كليسا - دامه زراوه ئايينى - و مه زه ب:

كليسا "به سه ر جيهاندا زال ده بيت، چونكه ره وتى دونيايى به سه ريدا زاله،" به لام مه زه ب "ئايينى ساديه و خالييه له ده سه لاتى دونيايى" و "مه يلى به ره و ئه وه به بيته رادى كال" و "زور جاريش په يوه سته به چينه هه ژاره كانه وه."

پنده چين ئه م په ره سه نده له شيعه گه ريدا شتى كى حه تمى بوو بيت، زور به ده گمه ن مه زه بيتك تاهه تايه به مه زه بهى ده مي نيه وه. ليره دا ده توانين له سه ر ئاستى كى بالا تيورى دى الينى كى هيكلى پراكتيزه بگه ين، ده كرى له سه ره تادا ئايين وهك مه زه بيتكى ئايديالى بيته ئارا، كه سته مليكراوه كان دژى دامه زراوه ئايينيه فه رميه كه ئى چه وسينه رانيان بوون يادى ده نين، به لام به خيرايبى شوينكه وته يه كى زورى بۆ په ياد ده بيت،

١ ميلتون ينگر، الدين في الصراع على السلطة: ص ٨

٢ سه رچاوه ئى پيشوو: ص ١٩.

شوكات وهك دامه زراوه يه كى ثايينى سه ربه خوى راده گه يه نيت و لاي خوشيه وه شو گروه داهينه رانه ي تر ده چه وسينيه وه، كه نوين. يه نگر به رده وام ده بيت و ده ليت: به هر حال، پويسته نه وه مان له ياد بيت، كه دامه زراوه ي ثايينى (كليسا) و مه زه ب، يه كيكيان ده رڙيته نه وي ديگه يانه وه، مه زه ب له هه نديك رووكارى ريساكانى دامه زراوه ي ثايينيه وه دروست ده بيت و گه شه ده كات، نه گه ر يه ويته له ريره وي ميژودا به رده وامى به مانه وه ي خوى بدات، پويسته دووباره پهره بستينيت بو دامه زراوه يه كى فهرمى^۱.

له وانه يه سوود به خش بيت نه گه ر ليتره دا سه رنجتان بو نه وه رابكيشين، كه له ولاتى فارسدا و له نيوه ي دووه مى سه ده ي نوزده دا، ثايينكى نوي ده ر كه وت، كه له شيعه گه ر ييه وه گه شه ي كرد، له ژير ناوي (بابيزم)، به م دواييانه ش پهره ي سه ند بو مه زه به ي به هائى^۲.

۱ ميلتون ينغر، الدين في الصراع على السلطة: ص ۱۹.
 ۲ السير بيرسي سايكس، تاريخ بلاد فارس، المجلد الثاني: ص ۲۴۱ و دواتر. دوايت دونالسون، المنه ب الشيعي، الفصل ۳۳.

بہشتے پیئجہم
ململانیے ستہمکار و ستہملیکراو

پئدەچىت لەپەكچوونىكى گەورە ھەيىت لەنىوان ئەو
ژىردەستانەى لە ئىمپراتورىيەتى ئىسلامىدا پەنايان بىردە بەر
شىعەگەرى وەك پەرچەكردارىك دژى سەمكارانىان، لەگەل
ژىردەستانەى ئىمپراتورىيەتى رومانىدا، ئەوانەى پەنايان
بىردە بەر مەسىحىيەت، رۆبن لىفى زۆر لەمە دوورتر دەروات
و پىگەى ژىردەستانەى مسولمانەكان بە پىگەى رەشپىستەكانى
وىلايەتەكانى باشوورى وىلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمەرىكا
بەراورد دەكات!

بەگونجاوى دەزانىن لىرەدا ھەندىك لە وتەكانى تۆبىنى
وەر بگرىن دەربارەى پەرچەكردارى رەشپىستەكان دژى ئەو
نادادپەرەرىيانەى لە وىلايەتە يەكگرتووەكاندا بەدەستيانەو
نالاندوويانە، ئەم پەرچەكردارەش لە پەرچەكردارى
ژىردەستانەى دەچىت لە ئىمپراتورىيەتى ئىسلامىدا:

پئدەچىت رەشپىستەكان وەلامى ئەو
ھەرەشانە بەدەنەو، كە رووبەر وومان بوونەتەو،
وەلامدانەو بەيەكى ئايىنى، دەكرى ئەو مان بۆ
بەسەلمىنىت، كە لەم حالەتەدا كاتىك چاوى پىدا
دەگىزىنەو، لە وەلامدانەو بەيەكى خەلكى پىشىنى

١ رۆبن لىفى، سوسىئوگىيا /الاسلام، المجلد الأول: ص ٨٤

خۇرھەلات دەچىت بەرامبەر ئەو ھەرەشانەى
 لە گەرە رۇمانىيە كانىانەوہ رۇوبە پروویان بۇوہ.
 رەشپىستە كان لە رىى دۇزىنەوہى چەند واتا و
 بەھايەكى رەسەنەوہ لە مەسىحىيەتدا، تۋانىيان
 خۇيان لەگەل ژىنگە كۈمەلايەتتىيە نۈيكە ياندا
 بگۈنچىنن، بەھاگەلىك، كە مەسىحىيەتى خۇرئائوایی
 دەمىك بوو پشتگۈنى خستىوون. رەشپىستە كان
 لە رىى كۈردنەوہ بەكى ساكارى ھۇشيانەوہ
 ئەوہيان بۇ دەرکەوت، كە مەسىح پىغەمبەر
 بووہ و ھاتووہ بۇ جىھان، نە لەبەر ئەوہى
 بەھىزە كان لە پىنگە كانىاندا جىگىر بكات، بەلكوو بۇ
 بەرزكۈردنەوہى خاكە راكان و خەوبىنە كان، لەبەر
 ئەوہ، دەكرى مەسىحىيەت - ئەگەر بەراستىش
 وا نەيىت - دووبارە بىتتەوہ بە بىروباوہ رىكى
 زىندووى شارستانىيە تىكى مردوو. ئەگەر ھەر
 بەراستى ئەم چارەنۈوسە لە چارەى نووسرايىت
 لەسەر دەستى كلنساى رەشپىستە ئەمەرىكىيە كان
 بىتتە دى، ئەوا ئەم وەلامدانەوہىيە دىنامىكىيانەتر
 دەبىت بۇ ھەرەشەى ئەو سزا كۈمەلايەتتىيانەى تا
 ھەنووكە مرقۇقە كان ئەنجامى دەدەن.

ئەوہى جىنى بايەخە، ئەوہىيە سەرنجى ئەوہ دەدەين
 كە تۈيىنى چاوەرئى ئەوہ لە رەشپىستە ئەمەرىكىيە كان

۱. آرنولد تۈيىنى، *دراسة في التاريخ* (النسخة المختصرة، د. س. سومرفيل):
 ص ۱۲۹.

لينگولینە دەیکە ئە سۆسیئولوژیای ئیسلام

دەکات ئەوە لە مەسیحیەتدا بێتتە دی، کە شیعه لە ئیسلامدا
هینایانە دی. لە راستیدا شیعهکان دان بە گورانکاریدا نانین
لە سروشتی ئیسلامی دواى کۆچدا، ئەوان ئیستاش وەک
ئایینی ستملیکراوان و خاکەراکان سەیری ئیسلام دەکەن.
لە کاتیکدا دەبینین گەورەترین بۆنە لای سوننەکان،
لەدایکبونی پیغمبەرە، بەلام رۆژی عاشورا ئەو رۆژەى
حسەینی ئەوەى پیغمبەر بە فرمانی یەزید کوزرا -
گەورەترین بۆنەى لای شیعهکان. سیر بیرسی سایکس
تیبینی ئەوەى کردووە، پیشەوایانی شیعه شویتگەیهکی
گەورەتریان لە شویتگەى پیغمبەر هەیه لە دلی شیعهکاندا.
زۆریک لە گەریده و زاناکان لەم خالەدا لەگەل سایکس
کۆکن، بەلام ئەمە بەتەواوەتى دروست نییه، ئەمە لای
چاودیریکی سەرپیتی وا دەر دەکەیت، بە هۆی ئەو ئاهەنگە
گەورانەو، کە شیعهکان بۆ یادکردنەوێ پیشەواکانیان
ئەنجامی دەدن. لە راستیدا ئەوان ئەم کارە بۆ ئەو ناکەن،
کە پیشەواکانیان بەلاو پەسەندترە لە پیغمبەر، بەلکۆ
ئەوان پیشەواکانیان، کە خەلیفەکان چەوساندوو یاننەتەو،
وەک سیمبولیکی شۆرشەکانیان بەدی دەکەن.

شتروتمان بەم جۆرە باسی پالنەرى شیعهکان دەکات:

ئەو هەولانەى شیعهکان دایان، تووشی
بەرھەستییەکی گەورە بۆو لە کایەى سیاسیدا،
بۆیە خویان بۆ کایەى ئایینی تەرخان کرد.
ئەزمونی شیعهکان بە شیوہیەکی تاییەتى

١ السیر بیرسی سایکس، تاریخ بلاد فارس، المجلد الأول: ص ٥٤٤.

گونجاو بوون بۆ بەهیزکردنی ئەم پەرسەندە، دەبێت شەهیدبوونی یەکیەک لە ئەوەکانی عالی، شەهیدیکی دیکە بەدوای خۆیدا بهینیت، بەلام خوینی حسەین، کە بە شمشیری سوپای حکومەت ڕژینرا، تۆوی دامەزراوەی شیعیە بوو، دووبارە ئایین ئەو سۆزەیی بەدەست هینایەوه، کە لە سەردەمی ئەو سامانەوه، کە ژیاننامەی پیغەمبەری دوای کۆچ خستە سەر ڕیگەی خوشگوزەرانی دونیایی، لەپێناو ئیسلامی فەرمیدا دەستبەرداری بوو و لەژی مردنیکی ئارامانەیی دوور لە هەر جۆرە ئەهامەتیەک، کە دەکری بەرھەمەکی بەم ئاراستەیی بەخشیت، هەموو ئەگەریکیشی بۆ گیرانەوهی دوور خستەوه. سووربوون لەسەر ھزری ئازارەکان، بە شیوەیەکی قوول ھاتۆتە ئێو ھزری شیعیەوه، بە جۆریک ئەفسانەگەلیکی خولقاند، کە لیوانلیون لە کیشەیی میژوویی ئەستەم، وایان کرد تەنانەت ژیانی ئەو ئەوانەیی عالییش، کە بە هیچ شیوەیەک دەر نەکەوتبوون، بە شەھیدبوون کوتایی بیت، کە زۆر جار بە فرمائی خەلیفە ژەھرخوازد دەکران^۱.

لەوانەیی سوودبەخش بیت ئەگەر لێرەدا ھەندیک لە وتەکانی سیز پیرسی سايکس وەر بگرین دەربارەیی بۆچوونی تاییەتی خۆی لەسەر ئەو شانۆگەرییانەیی لە

۱. ر. شتروتمان، بند (الشيعية)، موسوعة الإسلام، المجلد الرابع، ص ۱۳۰.

لیکۆلینه وه بهک له سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

که ره به لا بهوویان دا (لیکچوونه کان، وهک شیعهکانی عیراق
ناوی ده بهن):

ئهو شانۆگه ریپانه م بینى و گه واهى ئه وهش
ده ده م، که گو یگرتن له لاوانه وهى توندی
ژنان و تالی چه ره سه ری لای پیاوان، زور
جی سهر سوورمانه، به پله بهک، ئه سه ته مه
نه فرهت له شه مه ری کوری زی چه وشه ن و
به زیدی کوری معاویه نه که یهت، به هه مان ئه و
توندی و هه لچوونه وه خه لکه که نه فره تیان لی
ده که ن، به راستی له به کچوونه کان جو ریکن له
خه مۆکیه کی گه وره، که ناتوانین به سانایی وینای
به کین. ئه و دیمه نه ی من بینیم تا ماوم له ژیاندا
له یاده وه ره یما ده مینیتته وه!

پێویسته لێره دا ئه وهش له یاده نه که یین، که شیعه کان
به روایان وایه سه هین خۆ به خشانه خۆی داوه به ده سه ت
سو پای خه لیفه وه تا بیکوژن، بۆ ئه وهی مسو لمانان له
گونا ه و تاوانه کان یان پاک بینه وه!

به دلنیا بییه وه ئه مه هه مان ئه و بیرو با وه ره مان بییر
ده خاته وه، که لای مه سیحیه کان هیه سه به ره ت به
له خا چدانی مه سیح. دیار ده یه کی دیکه له شیعه گه ریدا، که
دیار ده یه کی هاوشیوه مان له مه سیحیه تدا بییر ده خاته وه،
ئه ویش دیار ده ی ته جه لیه، که په یوه ندیه کی به هیز ی به

١ السیر بیرسی سایکس، تاریخ بلاد عمارس، المجلد الأول: ص ٥٤٢.

٢ دوایت دونالدسون، المذهب الشيعي، ص ٣٣٥.

پالنهري نازاره ڪانه وه هيه. شتروتمان دهليٽ:

... مردني حسهين لاي شيعه ڪان، ريگه خوشڪه ر
 بوو بؤ بهه شت، نه مهش به هؤي هزريكي ٿايني
 ديگه وهيه، ڪه پهيوهسته به پالنهري نازاره ڪانه وه،
 وهڪ ميڙوو دهليٽ، ٽهم هزرهش تهجهلييه، واتا
 دهركهوتني بووني خودايي له جهستهي مروڦدا.
 ليرهه دا پهڪيڪ له گرنگترين جياوازييه ڪاني نيوان شيعه
 و سوننه ٿامادهيبي هيه. پٽويسته لهم بابتهه دا ٿه وه روون
 بگهينه وه، ڪه پيشهوا لاي شيعه ڪان، تهواو جياوازه له
 خهليفه لاي سوننه ڪان.

خهليفه لاي سوننه، تهنها فهريمانزه وايه ڪي دونيايي
 ولاتي ٿيسلامييه و خاوهن هيچ جوړه دهسه لاتيكي ٿايني
 نيه.^۱ له ڪاتيڪدا پيشهوا ڪاني شيعه "بيتاوانن و دواي
 مردنيشيان جهستهيان له ناو ناچيت و لاي خوداش تڪايان
 بؤ دهڪن^۲." ٿهوان تهنها خهليفه ي دونيايي پيغه مبه رنين،
 بهلڪوو له لايه ن خوداوه دانراون و له رووي پيگه ي ٿايني
 و گهياندي سروي خوداشه وه له پيگه ي پيغه مبه ران.
 بهڪورتي، ٿهوان سه رڪرده ي ٿايني و دونيايي ٿهم
 جيهانن!^۳ سه رباري ٿهمش، ژماره يه ڪي زوري شيعه ههن
 به (خه لڪي له وزه به دهه - غلو) ناو دهبرين، ڪه بروايان وايه
 به شيڪ له خودا چووته نيو جهسته ي عهلي و تهواوي

۱ ر. شتروتمان، بند (الشيعه)، موسوعه الاسلام، المجلد الرابع: ص ۴۵۱.

۲ دوايت دونالڊسون، المذهب الشيعي: ص ۲۱.

۳ السير بيرسي سايڪس، تاريخ بلاد فارس، المجلد الأول: ص ۵۴۳-۵۴۴.

۴ دوايت دونالڊسون، تاريخ بلاد فارس: ص ۲۱.

ليكولينه وهيك له سوسپولتوري اي نيسلام

پيشه واپه كله دوايي كه كانى ديكه وه، وانا پيشه واکان خاوم
سروشتيكى مروپي پورت نين، بهلكوو شهوان، به شيوهيك
له شيوهكان، پياوانى-خودان، ياخود وهك شتروتمان باسيان
دهكات، "بوونى خودايين له مروشدا."

ليره دا دهكرى پرسيارگه ليكى گرنك بخرينه روو،
شهويش شهويه "بوچى شهوان به شيوهيك؟" شه فاكتره
كومه لايه تيبه چيبه، كه له پشت شه ديارده نامويه وه له
شيعه و مسيحيه تا ناماده يي هيه، له وه شه له پشت
ته ووي شورشه كاره ساتباره كانه وه وه ستايت؟

بروامان وايه وه لامه كه له تيوريه كه نيچه دا به ناوي
(بنه چي ئاكار) ناماده يي هيه. شه تيوريه سهرباري
شه وه خاوم تيوريه كه لايه نگرى له فاشيزم دهكات، وه لي
ليره دا زور به سووده. پنده چيت زاناکانى دهرووناسي و
كومه لناسي نوي لهم خاله دا به پله ي جياواز هاوران له گهل
نيچه دا، جيران ديگرى ده ليت:

له بري شه وه ي چيني چه وسينراوه هيرش بکاته
سهر چه وسينه ره فيعليه كه ي ياخود سه پاره كه ي،
توره يي خوي ناراسته ي سيستمى به هاكان و
تيروانيني جيهان دهكات بو چيني دهسه لاتدار.
شه شه شه رقه په ككه وتوو و بينه ره مه يه، كه
ناتوانيت خوي له شيوه ي توندوتيزي ياخود
هه ره شه ي ناراسته وخودا ده ر بخت دزي
په يوه ندييه كانى شه هيزانه ي له مهيداندان، چونكه

هيز و نازايه تي و ناماده باشي ميژوويي يا خود
بارودوخي كومه لايه تيي باوي نيبه بو نم كاره.
ئو وەرچه رخان و هه لگيرانه وهی به هاكان دینتیه
دی، كه نیتچه نازایانه ناوی ناوه (دووباره
به هادانان-Trans valuation).^۱

دهكری له ژیر روشنایی تیورییه كهی نیتچه دا باشتر
له و هوكاره تیگهین، كه چینه چه وسینراوه كان سه ركرده
ثایینییه كانیان بهرز ده كه نه وه بو ئاستی خوداوه ند.
ئو سه ركردانه نوینه رایه تیي ئو به هایانه ده كه ن، كه
چه وسینراوه كان وهك چه كینك دژی چه وسینه ران به کاریان
دههینن. نیچه ده لیت، چه وسینراوه كان وای ده بینن كه:
كه ساسه كان خه لكیكي باشن؛ نازارچیژان
و هه ژاره كان و نه خوشه كان و نه وانه ی خه لكی
حه ز به چاره یان ناكه ن، ته نها ئه وان به ره كه تیان
هه یه، ده بی دلسوزی ته نها بو ئه وان ده ر
بیردریت، به لام ئیوه، ئه ی ئه رستوكراته كان،
ئه ی خاوه ن ده سه لاته كان و ده سترۆیشتووه كان،
ئیه بو هه تاهه تایه خراپه كارن، ترسینه رن، ئو
ته ما حكارانه ن، كه تیر نابن، ئیه كافر ن. ئیه
به ره كه تتان نییه و نه فره تلیكراون و بو هه تاهه تایه
تیاچوون!^۲

كارل مانهايميش هه مان بوچوونی هه یه و ده لیت:

۱ جیرالد دو غریه، المجتمع و الآییدیلوجیا: ص ۲.
۲ فردریك نیتشه، أصل الأخلاق: ص ۱۳-۱۴.

ليكۆلىنەۋەبەك لە سۇسۇقۇلۇڭزاي نىسلام

لە روانگەي راڭەكردنى بىچەندوچونەۋە،
هزرەكانمان بە شىۋەيەكى بىسنور دەولەمەند
دەكەين، كاتىك ھەول دەدەين لە ماناي ئەم
رستەيەي ئىنجىل تىبگەين، "ئەۋەي كۇتايى دەبىتە
يەكەم،" پىمان وايە ئەۋە گوزارشتىكى دەروونىيە
بۇ شۇرشى چىنە چەوسىنراۋەكان... ئەمە
ھاوسۇزىيەكى راستەقىنەيە تەنھا بۇ ئەۋكەسانەي
ھاوشىۋەي مەسىحىيەكان چەوسىنراۋەن، ئەۋانەي
دەكەۋنە ژىر پالئەرى خواستى ئازادبوون لەۋ
ستەمەي بەسەرياندا سەپاۋە!

پىدەچىت دەروونناس ئەبرام كاردائىنەرىش ھەمان
بۇچوونى ھەبىت و دەلىت:

لە سەرەتاي مەسىحىيەتدا، خودئازاردان
شتىكى ديار بوو، بە شىۋەيەك، ئامانجەكانى
ئاۋمىدى و چەرمەسەرى و خۇپاراستن لە
سىكس بەرز كرانەۋە بۇ پلەيەكى نوي لە بەھاي
گوزارشتكارى، تاۋەكوو چەرمەسەرىيەكانت زياتر
بىن، پىگە كۆمەلايەتتەكەت بەرزتر دەبىتەۋە!
پىدەچىت ئەۋەي بەسەر مەسىحىيە يەكەمىنەكاندا ھات،
تا رادەيەكى زۆر ھەمان شت بەسەر شىعە يەكەمىنەكانىشدا
ھاتبىت. دياردەي تەجەلى، كە مەسىحىيەكان سەبارەت بە
مەسىح و شەھىدەكانى دىكە دەبىنن، لاي شىعەكانىش

۱ كارل مانھایم، *آلېمېرلوجيا و النىطوبىيا*: ص ۲۲-۲۳.

۲ ابرام كاردائىن، *الفرد و مجتمعه*: ص ۴۷.

سه‌بارت به پيشه‌وا علي و نه‌وه‌کاني ده‌بينن، وهک پيشتر باسماڼ لټوه کړد. نه‌و شيعانه‌ی سر به چينه چه‌وسينراوه‌کانن له ټيمپراتوريه‌تی ټيسلاميدا، وهک بريکاري شه‌يتان سه‌يري خه‌ليفه‌کان و هاوکاره‌کانيان ده‌کن، له کاتيکدا نه‌و نه‌وانه‌ی علي، که چه‌رمه‌سه‌ري زوريان چه‌شتوه و له‌لايه‌ن خه‌ليفه‌کانيشه‌وه چه‌وسينراونه‌ته‌وه، به‌رز ده‌که‌نه‌وه بق پله‌يه‌کي نزیک له خودا. نه‌مه هه‌مان نه‌و شته‌يه، که ټينجيل باسي ده‌کات، "نه‌وه‌ی کوتايي ده‌بيته يه‌که‌م،" ده‌کري به‌ واته‌يه‌کي ديکه - نه‌وه‌کاني علي وهک به‌رجه‌سته‌کري نه‌و نمونه‌ بالايانه هه‌ژماريکه‌ين، که شيعه‌کان بروايان پنيان هه‌يه وهک په‌رچه‌کرداريک دژي سته‌مکاران. سير پيړسي سايکس ده‌رباره‌ی نه‌و مملانيه‌ی له‌مه‌وه دپته‌ دي، ده‌لپت:

بيويستمان به‌وه نيه بلين نه‌م جوړه بيروباوهره، نه‌و که‌سانه‌ی باوه‌ريان پته‌تی ده‌کاته دوژمني سه‌رسه‌ختي کياني گشتي نه‌و مسولمانانه‌ی له بيروباوهرياندا پشت به ده‌سه‌لاتي پيغه‌مبه‌ر و خه‌ليفه يه‌که‌مينه‌کان ده‌به‌ستن، له‌نيويشياندا علي. وهک دواتر ده‌بينين، چه‌ندين جه‌نگي خويناوي له‌نيوان شيعه و سوننه‌دا روي دا، هاوشيوه‌ی جه‌نگي نيوان کاسولينکه‌کاني ټيسپانيا و پروتستانته‌کان، پیده‌چيت يه‌کيتي نيوان نه‌م دوو گروه مه‌زنه‌ی جيهاني ټيسلامي له نه‌مرودا، زياتر له هه‌رکاتيکي

لینکولین و هیک له سو سیول توژیای نیسلام

دیکه ی رابردوو، نه سستم بیت، گرنکه سهرنجی
ئوه بدهین، موجته هیده سوننه کان شوین راقه
شهرعییه کانی پیشه واکانی هرچوار مه زه به که؛
هنبه لی، شافیعی، هه نه فی و مالیکی ده که ون،
نهم راقه کردنانه ش شایانی گوران نین، له لایه کی
دیکه وه، ده بینین موجته هیده شیعه کان - سهره رای
ئوه ی وهک پیشه واکانیان ده لین شوین شهریه ت
و قورشان که وتوون - ده توانن چاکسازی له
ماناکاندا بکه ن، یاخود راقه ی نوی پیشکه ش
بکه ن، هرچهنده به ده گهن ئه مه روو ده دات،
به لام روودانی ریگری له شیعه کان ده کات بکه ونه
ئو چه قبه ستنه به رته سکه وه، که سوننه کان تی
که وتوون، ئه وانه ی ته نها ئیجتیهاده کان دووباره
ده که نه وه.

نهم گفتوگویه ده رباره ی جیاوازی نیوان شیعه و سوننه
کیشه یه کمان بۆ ده خاته روو، که پنده چیت په یوه ست بیت
به بابه ته که مانه وه، له بهر ئه وه، پیویسته باسی لیوه بکه ی ن.
زوریک له خوره لاتناسه کان له گهل سیر پیرسی کوکن، که
شیعه له راقه کردنیاندا بۆ ده قه پیروزه کان له سوننه کان
که متر چه قبه ستوون. چونکه به شیوه یه کی گشتی ئه وان
زیاتر له سوننه کان په یوه ستن به بیرکردنه وه ی فهلسه فی

۱ السیر بیرسی سایکس، تاریخ بلاد فارس، المجلد الأول: ص ۵۴۴.

۲ د. ب. مکدونالد، بند (الإجتیهاد)، موسوعه الإسلام، المجلد الثاني: ص ۴۴۸-۴۴۹. محمد فاضل الجمالی، العراق/جدید: ص ۸۹.

لوزيكي، وهك ماموستا نه حمده نه مين رووني ده كاته وه^١. له راستيدا سوننه كان له سه دهى دووه مى كوچييه وه ده رگاي ئيجتياهواديان داخستوه، له كاتيكا شيعه كان به ريگه يهك له ريگه كان به كارى ده مينن. سوننه كان له بريى نه مه، پرنسيپى كوده نكي به كار ده مينن، واتا هرشتيك كومه لگه ي مسولمانان له سه دروستيه كه ي كوك بن، نه وا دروسته^٢. سوننه كان به مه پيوستيان به عقل نيه بؤ جيا كردنه وهى حهق له ناحهق، وا دهر ده كه ويت نه وان شوين ريسايه كي به هادارى چينه سه ره تاييه كان كه وتبن، وهك فيبلن ده ليت، "نه وهى بووني بيته دى حهق"^٣. له كاتيكا شيعه كان بروايان به پنجه وانه كه ي هه يه، "هرشتيك بووني بيته دى، باتله." پيوسته وه لامى نه م پرسه بده ينه وه، كه له م ناكوكيه ي نيوان شيعه-سوننه وه دروست بووه.

وا دهر ده كه ويت نه وه مه يله ئايدىاليان هى شيعه گه رى جيا ده كه نه وه و پيشتريش باسمان لينه كرد، به لگه نامه ي په يوه ستييه به به كار هيتانى بير كردنه وه يه كي عه قلىي رووت و فلسه فه ي رووت. پنده چنت هه ريهك له ئايدىالييزم و بير كردنه وه ي لوزيكي له يهك سه رچاوه وه بين. به شيوه يه كي گشتى، چينه چه وسينراوه كان روو ده كه نه نمونه بالاكان، وهك چه كيك دژى گه وره لووتبه رزه كانيان،

١ احمد أمين، *صحى الإسلام*، المجلد الأول: ص ١٩٠، أمير علي، *روح الإسلام*: ص ٥٣٧.

٢ د. ب. مكدونالد، *بند (الإجماع)*، *موسوعة الإسلام*، المجلد الثاني: ص ٤٤٨، ج. شاخ، *بند (أصول)*، *موسوعة الإسلام*، المجلد الرابع: ص ١٠٥٧.

٣ نورشتاين فيبلن، *نظريه الطبقة المرفقة*: ص ٢٠٧.

لينكولينه وهيك له سؤسيؤلؤزيائى نيسلام

ههروهها مهيليان له وهيه بانگه وازه كه يان له سهر بنه ماگه ليكي
غهبى و فلسفهى بوونىاد بنين. چه وسينراوه كان، ئه وانى
دهر چه يه كى گونجاويان نيه بؤ جوولان - وهك جيرارد
ديگرى روونى دهكات وه - ناچارن روو بگه نه جيھانى
ئايدىالى و خيال، تا قهره بووى ئه وه يان بؤ بگاته وه.
ئوان له بهر درنده يى و لووتبه رزىي چه وسينه ره كانيان،
جگه له بوونىادنانى چهند نمونگه ليكي بالاي خيالى، چيى
ديكه يان پى ناكرىت، كه ده توانن له ريبان وه خه مباريان
بگن. جيرارد ديگرى ده لىت:

ئو توله سندن وه خه يالبيى له رىي
قهره بوو كردنه وهى هستى خؤبه كه مزانى
لاى چينه چه وسينراوه كان دىته دى، له
دوباره به هادانان وهى ريشه بيبه وه خؤى هشار
داوه، كه له رىي ويران كردنى به هاكانى شكؤ و
ريزه وه دىته دى لاي چينه هه ژمونكاره كان و
به رز كردنه وهى ئامانجه ماسؤشيبه كانه وه بؤ
پله يه كى به رزتر تا جىگه ي بگريته وه.^۱

چه وسينراوه كان كؤششيكى هزرىي گوره دهكهن
له پيناو بوونىادنانى سيستمىي غه بيبدا، تا بتوانن به
هؤيه وه بانگه شه كانيانى له سهر بوونىاد بنين، به راستى
ئوان له جيھانىكى ئايدىالىي زؤر دور له جيھانى واقعييدا
دهژين. له لايه كى ديكه شه وه سته مكاره كان ريوشوينى ته واو

۱ جيرالد دو غريه، المجتمع و الايديولوجيا: ص ۴.

۲ سه رچاوه ي پيشوو.

پنچەوانە دەگرئە بەر، بەپنى تيۆرييەكەى نىتچە:

زۆر بەكەسى پياوۋە بەھىزەكان ھەول دەدەن
ھەز و ئارەزۋوۋەكانيان لەپشت پەردەى ئەقلەوۋە
بشارنەوۋە، پاساويشيان بۇ ئەمە زۆر سادەيە،
ئەويش "من دەمەويت"ە. ھەز و ئارەزۋوۋە لە
دەروونى كەسە بەھىز و ساغەكاندا، كە دەسلەت
و سەرۋەرييان لە رادەيەكدايە، ويژدان و بەزەيى
و پەشيمانى، دەرچەيەك نادۆزنەوۋە خۇيانى پيدا
بكەن، پاساۋ بۇ خۇى دەھىنيتەوۋە و بيانوۋى
ھەيە^۱.

برينتۆن لە ۋەسفى ئەم تەرزەدا دوورتەر دەروات و
دەلئەت:

پيويستە ئەم چينە لە پارىزگار يکردن لە خۇيدا
كەمتر ھىز بەكار بەھىتەت، ھەرۋەھا پيويستە
بەھايەكى بالا بە ھزر و داھىتانى ئەندامەكانى
نەبەخشىت. تىكەلەيەك لە باشىيە سەربازىيەكان،
لە رىزگرتنى رىگە رەگداكوتاۋەكانى بىرکردنەوۋە و
رەفتار و ھەزى رىككەوتن، دەكرى نزيكبوونەوۋەيەكى
ساكار و گونجاۋ بىت لە تايبەتمەندىيەكانى چينى
فەرمانرەۋاى سەرکەوتوۋ^۲.

ئەم ۋەسغە يەككە لە فاشىيەكانمان بىر دەخاتەوۋە كە:

... شانازى بەوۋە دەكات، كە دژى ھزرە و

۱ ويل دورانت، *تصۋف الفلسفۋە*: ص ۲۱۶-۲۱۷.

۲ كرىن برينتۆن، *تشرىح الثورات*: ص ۶۵.

ليکولینه ره بیهک له سؤسیؤلؤژیای نیسلام

سووکایه تییش به ریگه فلسه فییه له سه رخوکان
دهکات... پیویستی بؤ کردار، دهکه ویتنه
پیش پیویستی به لگه وه له سه ر پرنسیپه کان،
پاساوهینانه وه بؤ (پیویستی) وا دهکات به لگه که
ناپیویست بیت^۱.

دهکری نه مه شه هؤکاره مان بؤ راقه بکات، که وای
کردو وه سوننه کان که متر به لای فلسه فه دا بچن، به
به راورد به شیعه کان. نه حمه د نه مین له ده ستدانی مه یلی
نایدیالی و فلسه فی له نیو سوننه کاند، به شیوه یه کی
سه ره کی ده گنریتنه وه بؤ فرمانره وایی سارانشینه
تورکه کان به سه ر ئیمپراتوریه تی نیسلامییه وه، هر له
سه ده ی سینه می کوچییه وه^۲. نه حمه د نه مین هه ول ده دات
به راوردیک له نیوان سارانشینه تورکه کان و رقیان به رامبه ر
هر جوره بیرکردنه وه یه کی نازاد و فلسه فی له لایه ک و
فارسه شارستانییه کان له لایه کی دیکه وه، که نایینه که بیان
لیوانلیوه له مشتومری نازاد و داهینان و فلسه فه^۳.

نه م هزره وامان لی دهکات، له روانگه یه کی فراوانتره وه
له کیشه که پروانین. ئیمپراتوریه تی نیسلامی، به ته نها
سارانشینه تورکه کان فرمانره واییان نه کردو وه، به لکو و
وهک پیشتر روونمان کرده وه، سارانشینه عه ره به کان
دایان مه زران دو وه و زیاتر له سه ده یه کیش فرمانره واییان
کردو وه. نه ته وه سارانشینه کان به شیوه یه کی گشتی، جا

۱. و. سوکس و ج. هوتس، *الأنظمة الاقتصادية المقارنة*: ص ۵۷۹-۵۸۰.

۲. أحمد أمين، *ظهور الإسلام*، المجلد الأول: ص ۴۱.

۳. هه مان سه رچاوه ی پیشوو: ص ۴۵.

عرب بن يان تورڪ يا خود بهر بهر يان هر نه ته وهه ڪي
 ڊيڪه، هه مان هه لويستيان هه به لهه مبهه بهر بهر ڪرڻه وهه
 شازاد و فلسفه في، نه وان له ته رزي سهه رتايي درنڊن، ڪه
 حه زيان له هه ڙموونه و زياتر ٺارهه زوويان له چيڙوهه رگرتنه
 له مملاتيني مانه وهه، له بريي پهنا برڊنه بهر بهر ڪرڻه وهه
 ٺايد يالي و نوو قهه بوون له خهون و خه يالدا.

له ٺيمپراتوريه تي ٺيسلاميدا ته نهها نه و ماوهيه فلسفه
 ڪه شهي ڪرڊوهه و له لايه ن چيني فرمانره واوه پشتگيري
 ڪراوه، ڪه فارسه ڪان له سهه رتاي فرمانره وايي
 عه باسيه ڪاندا دهه سلاتيان گرتوته دهست. وهلي ماوهيه ڪي
 ڪورت بوو و هر ڪه سارانشينه تورڪه ڪان له نيوهي
 يه ڪه مي سهه ده سيهه مي ڪوچيدا دهه سلاتيان گرته دهست،
 زور به توندي بهر په رچيان دانه وهه.

پيده چيت ٺيمپراتوريه تي ٺيسلامي له ربي نه ته وهه
 سارانشينه ڪانه وهه نه بيت، ڪه حه زيان له ڪوشتوبره،
 بهر دهوام نه بيت، گوماني تيدا نييه سارانشينه ڪان وهه
 سهه رباڙ زور له خه لڪي شارستاني ناوچه ڪشتوڪاليه ڪان
 باشترن، ده ڪري نهه راستيهه ش نه و سهه رڪه و تنه سهه رباڙيه
 مه زاننه راهه بڪات، ڪه ٺيسلام دڙي سوپا ريڪخراوه
 مه شقپيڪراوه ڪاني ٺيمپراتوريه ته مه زنه ڪان به دهستي
 هيناون. وهلي ڪه موڪورپيهه ڪي گه ورهه رهه ڳاڪوتاهه له
 فرمانره وايي سارانشينه ڪاندا هه به له ٺيسلامدا، نه و يش
 نه و سروهستي درنڊهه يي و شانازيهه خوڪرڻه به، ڪه هه چ

۱ احمد أمين، *مخبر الإسلام*، المجلد الأول: ص ۲۸ و دواتر.

لینکولین و دیوید ک له سۆسیئولوژیای ئیسلام

جۆریک له جۆرهکانی ئایدیالیی رووت و مشتومری ئازادانه هه لئاگریت.

ماکس فیهر پینی وایه، سروشتی ئیسلام له پینی ههژمونی چینی سهربازی عه ره بییه وه دیاری کراوه. دهشی باشتتر بیت له ژیر روشنایی شه وهی باس کرا بلین، سروشتی ئیسلام به شیوهیهکی گشتی له پینی فهرمانه وایی سارانشینه کانه وه دیاری کراوه، له وه شه زور باشتتر بیت لیره دا مانای ئیسلام ته نها به سوننه گه ری دیاری بکهین، له سه ر نه و بنه مایه ی سوننه گه ری وه ک بیروبا وه ری کاسۆلیکی وایه له ئیسلامدا، له کاتیکدا شیعه گه ری وه ک داهینراوی نه ویسترا و وایه.

دهتوانین له کوتایی شه به شه دا بلین، دوانه یی شیعه - سوننه، زور له و ململانییه ده چیت، که نتیجه به ململانیی (کۆیله-گه وره) ناوی ده بات. ململانییه له نتوان دوو ره وتی دژبه یه کدا، نه وانیش: ره وتی بالایی و ریزگرتن و واقیعه گه ری، دژی ره وتی ملکه چی و که ساسی و ئایدیالی. لایه نی یه که م زیاتر بایه خ به دامه زراندنی ده ولت ده دات، له کاتیکدا لایه نه که ی دیکه بایه خ به دامه زراندنی ئاین ده دات. له راستیدا گرفته که له وه دایه، ئیسلام ده ولت و ئاینه له یه ک کاتدا. که واته هیچکام له م دوو لایه نه له وی دیکه بیان نزیکتر نییه له رۆحی ئیسلامه وه. پنده چیت ناکۆکی نیوانیان له و گۆشه نیگایه دا بیت، که هه ری که بیان هه ول ده دات له

۱ ریتشارد نیبور، *الأصول الإجتماعية للطائفية*: ص ۷۷-۷۸.

۲ أ. ج. ونسیک، *بند (السنة)*، *موسوعة الإسلام*، المجلد الرابع: ص ۵۵۵.

ریہ وه له ئیسلام بروانیت. یه که میان له گوشه نیگایه کی
سیاسییه وه سهیری ئیسلام دهکات، له کاتیکدا لایه نه که ی
دیکه له گوشه نیگایه کی نایینی پروتیه وه لئی دهروانیت.
له نه انجامیشدا، ئیسلام له هر دوو لایه نه که وه دووره و
هر دوو گروهه که ش دوولایه نه سه ره کییه که ی گرفته که ن.

بہشے شہشہم
عہلے و گرفتے فیسلام

به بۆچوونی ئیسه، ناتوانین له شیعه‌گه‌ری به‌تایبه‌ت و گه‌رفتی ئیسلام به‌گه‌شتی تیڤه‌گه‌ین، تاوه‌که‌و به‌ شیوه‌یه‌کی ته‌واوه‌تی له‌ گه‌سه‌یتی ناوازه‌ی عه‌لی تیڤه‌گه‌ین. زۆریک له‌ نووسه‌ره‌ عه‌ره‌به‌ هاوچه‌رخه‌کان وای ده‌بینن، ئه‌وه‌ی یه‌که‌مین ده‌سته‌ی شیعه‌کان له‌ده‌وری کۆ بوونه‌وه، ئه‌و باوه‌ره‌ پته‌وه‌یان بوو که‌ عه‌لی شایانی ئه‌وه‌ بوو دوا‌ی پڤه‌مه‌به‌ر خیلافه‌ت وه‌ر بگه‌یت^۱. له‌ راستیدا ده‌که‌ری عه‌لی به‌ تۆوی شیعه‌گه‌ری ئه‌مه‌رۆ هه‌ژمار بکه‌ین. ئه‌و پڤشه‌وای گه‌وره‌ و پیرۆز و مه‌زنیانه، ته‌نانه‌ت لای هه‌ندیکیان، نیوه‌ی مروه‌قه‌ و نیوه‌که‌ی دیکه‌ی خوداییه^۲.

ده‌شی لیره‌دا که‌سه‌یک بپرسیت: ئه‌و تایبه‌تمه‌ندیانه‌ی عه‌لی چی بوون، که‌ وایان کرد بیڤته‌ هۆی سه‌ره‌لدانی ئه‌م دیارده‌یه‌؟ ئایا ئه‌ویش به‌ر بۆریک نه‌بوو وه‌ک به‌ر بۆیره‌کانی دیکه‌ بۆ خیلافه‌ت، که‌ کڤه‌رکیان له‌سه‌ر ده‌سه‌لات، میژووی

۱ احمد أمين، *مصدر الإسلام*: ص ۲۷۷-۲۷۸. محمد عبدالله عنان، *تاریخ الجمعيات السريه*: ص ۲۶. که (محمد الزین له‌ کتبی *الشیعه‌ فی التاریخ*: ص ۱۷ و دواتر) دا لیه‌ی وه‌رگرتوه‌. ل. د. فیدا، *بند (الأمویین)*، *موسوعة الإسلام*، المجلد الرابع: ص ۹۹۹، یحیی‌ أبو یوسف، *کتاب الخوارج*: ص ۵۰ و دواتر.

۲ س. هیورات، *بند (علی)*، *موسوعة الإسلام*، المجلد الأول: ص ۲۸۴-۲۸۵.

ئىسلامى لىوانلىزو كر دووه له جهنگى نىوخويسى، ياخود نهو جىاواز بووه لهوان؟

به بۇچوونى ئىمه، نهو له زور تاييه تمه ندىيه كه سىييه كانىدا، كه سىكى ناوازه بووه. لهو باوه رهداين گرفتى ئىسلام نهه كه سايه تىيه ناوازه بهى كه يانده يه كىك له به رزترين ترۇپكه كانى، خۇ نه گهر له هه مووشيان به رزتر نه بوو بيت، ناتوانين له رىي چىرۇكىكى باشتروه له چىرۇكى ژيانى عهلى، كىشهى نىوان ئايدىاليزم و رىاليزم وىنا بكه ين، دهسه لاته كانى ئىمپراتورىه تىكى به رفرراوان درانه دهست مه زترين ئايدىاليزست، كه باكى به رىسا سوودگه راكان يان پىويستى و چاره سه ره ناوه ندىيه كان نه بوو، نهو نمونهى بالاي ئىسلام و تاكه رىنیشانده رى بوو، له كاتىكدا كومه لگهى مسولمانان لهو سه رده مه دا ته واو لهو ئايدىالانسه وه دوور بوون، سايكس وه سفى عهلى دهكات و ده لىت:

عهلى كه سىكى ديار بوو، چونكه نهو خه لىفه يه كى خانه دانى مه زن و خۇراگرىكى بلند بوو، كه چوارده وره كهى نه يانده توانى قبولى بكه ن، نهو رازى نه بوو رىساگه لىكى سوودگه را به رىوهى به رن، به مه ش، هاوكوفى نه ياره فىلباز و ته له كه بازه كهى (معاويه)^۱ نه بوو، كه ناماده بوو بۇ گه يشتن به نامانجه كانى، بۇ نزمترين ئاست دابيه زىت و هه موو رىگه يه كى تاوانكارىيش بگرىته

۱ پىويسته لىرده نه وه مان له بىر بيت، معاوييه كه سه ركردايه تىي نه يارانى عهلى ده كرد، كورى سه ركرده يه كى قوربه يشى بوو به ناوى (نه بو سوفيان)، كه پىشتر سه ركردايه تىي نه يارانى مه مه دى كر دبوو، هه ريه ك له كور و باوك، دواى فه تحى مه ككه، مسولمان بوون.

لیکولینہ و وہیک له سوسیالوژیای نیسلام

بهر... پیداگری توندی عهلی له سهر پاکیتی، وای کرد له نیو نه و عه ره به چا و چنوکانه دا خوشه و بیست نه بیت، که خیر و بیری نیمپراتوریه ته که یان به تالان ده برد. وهلی هاوشان له گهل پاکیتی ته وای و پایه ندبوونی به نمونه بالا کانه وه، که سئیکی ساده و ناکارباشیش بوو، نه مانه وایان کرد بیته دره و شاوه ترین که س.

نه گهر بمانه ویت وینه یکی ته وای نه و گرفته بخینه روو که له سهرده می خیلافه تی عه لیدا که یشته تر و پک، ده بیت بگه ریینه وه سهره تای چیر و که که، واتا بو نه و کاته ی پیغه مبه ر دوا ی کوچ، سروشتی نیسلامی گوری بو سیستمیکی سیاسی-نایینی.

وهک پیشتر باسمان کرد، پیویست بوو پیشبینی ده رکه و تنی گرفته که بکه یین، له و کاته دا که نه ده کرا نمونه بالا کانی نایین، به بی نا کوکی یان دژیه کییه ک، له به رژه وه ندبیه کانی ده ولت نزدیک بینه وه. پیده چیت نه مه نه و فا کته ره بیت، که دوا ی کوچ بو وه هوی زور گورانکاری له ته شریعاته کانی پیغه مبه ردا، چه مکه گلی ناسیخ و مه نسوخ له مه دینه دا بره و یان په یدا کرد.

ده کری ده رکه و تنی ناسیخ و مه نسوخ ناماژه بن بو شیوازی پیغه مبه ر، که توانی له رییه وه نایدیالی و واقعی له گهل په کدیدا کو بکاته وه. له وانه یه دروست بیت بلین، گرفته که نه و کاته سهری هله دا، چونکه محمه د پیغه مبه ر

۱ السیر بیرسی ساییکس، تاریخ بلاد فارس: ص ۵۳۵.

۲ احمد أمين، نجر الإسلام: ص ۲۲۱ و دواتر.

و فرمانبرہوا بوو له یهک کاتدا، یاخود به واتایه کی دیکه،
دوڑه ره وهی ثایدیالی و نوینه ری واقیعیهت بوو.

سهرباری ئه مهش، هیچ بهرژه وهندییه کی دونیایی نه بوو تا
نموونه بالاکانی نایین بشیونینت. له راستیدا محمه د بایه خی
به بزاوته سیاسی و کومه لایه تیه که ی دها، له مه شدا ئه و
مسولمانانه ی له سهره تاوه باوه شیان به ئیسلامدا کردبوو،
هاوکاریان ده کرد بؤ مه به سته لیکي نایینی پروت. ده شی
ئوان به هه لچوونه نایینییه که یانه وه سهرقال بووبن، به
پله یهک، تا راده یهک بهرژه وهندییه دونیایییه کانیاں له بیر
کردینت، ده شکرئ به هؤی کاریگری و رینماییه کانی
پیغه مبه ره خوشه ویسته که یانه وه، بهرژه وهندییه دونیایییه کانیاں
به شیوه یه کی کاتی خستیتته لاه.

ده کرائ هه مان شت به پله یه کی که متر له سهرده می
ئو خه لیفانه دا، که دوا ی پیغه مبه ر هاتن، راست بیت. به
هه رحال، هه ندیک له خوره لاتناسانی وهک قیدا، لامسن
و کیتانی، پینان وایه ته نانهت هه ردوو خه لیفه ی یه که م و
دوو ه میش له نموونه بالاکانی ئیسلام دوور بووبن، به لام
که سایه تیه بهرژه که یان ریگر بووه له وهی مسولمانان ئو
هاودژییه ی له نیوان ثایدیالیزم و ریالیزمدا هه بووه، بینن.
ئو خوره لاتناسانه پینان وایه هاودژییه که له سهرده می
خه لیفه ی سییهم (عوسمان) دا سهری هه لداوه.

بروامان وایه یه که مین هه نگاو، که بووه هؤی ده رکه وتنی
گرفتی ئیسلام، که میک پیش ئه وه رووی داوه، واتا له
سهرده می خه لیفه عومه ری کوری خه تابدا، له سهرده می

ليکولینه و مېهک له سؤسیؤلؤزایای ئیسلام

خهلیفه عومەری کورپی خهتابدا تالانییهکی زور برژایه مەدینهوه، به هوی فتوحاتی ئیسلامی ناوچهی (کهوانه‌ی به‌پیت)^۱ و میسر و ولاتی فارسهوه. هه‌ریهک له پیغه‌مبەر و خهلیفه‌ی یه‌که‌م، ده‌ستگه‌وته‌کانی ده‌وله‌تیان به‌ شیوه‌یه‌کی یه‌کسان به‌سەر مسولماناندا دابه‌ش ده‌کرد. به‌لام عومەر له دابه‌شکردنی ده‌سکه‌وته‌کاندا ناداپه‌روه‌ر بووه، به‌پیتی چاکه‌خوازی و زوو هاتنه‌ نیو ئیسلامه‌وه به‌شه‌کانیانی دیاری ده‌کرد.^۲

خهلیفه عومەر پاساوی بۆ ئەم دابه‌شکردنه ناداپه‌روه‌رانه‌یه ئه‌وه بوو، که ناکرێ ئه‌وه‌ی له‌گه‌ل پیغه‌مبەردا شه‌ری کردووه، یه‌کسان بیت له‌گه‌ل ئه‌وه‌دا که دژی پیغه‌مبەر جه‌نگاوه.^۳ ده‌کرێ ئه‌مه‌ ته‌نها مامه‌له‌کردنیکی به‌باشتردانان بیت، وه‌لی مه‌ترسییه‌که‌ له‌ راستیه‌دایه، که ئایدیالی و خوشگوزه‌رانیی ماددی له‌گه‌ل یه‌کدیدا نارۆن به‌رێوه، وه‌ک پیشتر باسمان کرد، ئایدیالیزم زیاتر مه‌یلی به‌لای ئه‌وه‌دایه‌ بیه‌ته‌ تایبه‌تمه‌ندییه‌ک له‌ تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی که‌سانی به‌شخو‌راو و چینه‌چه‌وسین‌راوه‌کان. هه‌ر که ئەم چینه‌ پینگه‌یان به‌رزتر بۆوه و چه‌وساندنه‌وه‌یان له‌سەر لا چوو، ده‌بینین له‌هه‌مبەر نمونه‌ بالاکانی پیشوویان، هه‌لو‌ستیکی ته‌واو جیا‌وازیان ده‌بیت.

۱ که‌وانه‌ی به‌پیت (الهلال الخصيب): ئەم زاراو‌یه‌ له‌لایه‌ن شوینه‌وارناسی ئه‌مه‌ریکی (جه‌یمس هنری برستد)ه‌وه‌ داهین‌راوه، مه‌به‌ست لێ، ده‌شته‌کانی رووباری دیجله‌ و ولاتانی شامه، که ولاتانی عیراق، سو‌ریا، ئه‌رده‌ن، فه‌له‌ستین و لو‌بنا‌ن ده‌گرته‌وه. ئەم ناوچه‌یه‌ش پینگه‌یه‌کی ستراتژیی گرنکی هه‌یه، چونکه‌ هه‌رسی کیشوهری ئاسیا، ئه‌وروپا و ئه‌فه‌ریقا به‌یه‌که‌وه‌ ده‌به‌ستته‌وه. (و. ک.)

۲ یحیی‌ أبو یوسف، کتاب الخراج: ص ۵۰ و دواتر.

۳ هه‌مان سه‌رچاوه.

پيديجيت يه نگر له ميانه ي تاوتويکردني گرفتني ناييندا، که
خوي له مملاتيني نيوان نايدياليزم و رياليزمدا ده بينيښه وه،
همان بوجووني هه بيت: ۱. يه نگر ناسازه به وه ده کات، خه لکي
نايدياليسټ، نه وانه ي ده ستیان به به ها نايينييه نايدياليسټه کانه وه
گرتووه، به پيداگرييه وه تيوه گلان له کاروباره دونيايييه کانه وه
رده که نه وه، نه وان:

له ته و اوي ده سته کاني دیکه ي کومه لگه
جياوک ايان که متره... پاشانيش له جيهان
پاشه کشه ده که ن. نه وان پييان وايه ده کري
له ربي نازاد بوون له کاريگه ريبه کاني هيزه
دونيايييه کانه وه، به رده وامي به هزره نايينييه کان
بدریت، به ممش خويان له ده سته يه کي ناييني
رووتدا کو ده که نه وه ۲.

به بوجووني يه نگر، هه نديک له و که سانه ي تيروانينيکي
ره شيبينان يان هه يه بو کومه لگه، بروايان وايه "چه ندين
خراپه کاري ره گدا کوتا و له کومه لگه دا هه ن، پيوسته مروف
له که ليدا ریک نه که ویت ۱." به لام ده سته رياليسټه کان، نمونه
بالاکان يان له که ل به رزه وه ندييه دونيايييه باوه کانداه گونجین،
نه وان:

له دابه شکردني سامان و ده سه لاتدا به سه ر
کومه لگه کان ياندا، تا رادده يه ک سه رکه وتوو بوون،
له بهر نه وه، پيمان وايه له هه موو حاله تيکدا

۱ ميلتون ینغر، *الدين في الصراع على السلطة*: به شي دووهم و دواتر.

۲ جياوک: امتياز (و. ک.)

۳ هه مان سه رچاوه.

۴ ميلتون ینغر، *الدين في الصراع على السلطة*: به شي دووهم و دواتر.

لېنگۈلېنە ۋە بەك لە سۇسۇلۇقۇزىي نىسلا م

سازان يەكلايىكە رەۋە بېت، چۈنكى ئەم دەستانە
بە شىۋە يەككى سىروشتى باۋە پىيان بە ۋە يە، ئەو
كۆمەلگە يەي زۆر بە باشى مامەلە يان لە گەلدا دەكات،
خراپە كارىي رەگدا كوتاي تىدا نىيە.

ۋاي دەبىنن ئەو تۈۋە كۆمەلە يە تىيە ي لىيە ۋە گىرقتى
نىسلا م گە شەي كرد، لىرەدا خۇي مە لاس داۋە، ئەو
گىرقتە لە ئەنجامى ئەو تالانىيە زۇرانە ۋە سەرى ھەلدا، كە
گىرفانى باۋە پارە كانى پىر كرد و لە ئەنجامىشدا گۈرپىنى
بۇ دەستە گە لىكى گە شە كرەۋى روو لە سازان، لە برىي
ھەلسوكە ۋە تكرەن بە شىۋە يەككى ئايدىيالى.

بىدە چىت خۇدى عومەرى كورپى خەتاب خۇيشى دركى
بە ئاكامە كۆمەلە يە تىيە كانى ئەو دەۋلە مەندوبونە ي بە سەر
باۋە داراندا ھات، كرەبىت، كاتىك ئەو تالانىيە زۇرە ي بىنى
كە لە ئەنجامى فەتھ كرەنى ولاتانى فارسە ۋە ھىتابوويان،
دەستى كرە گرىان و بە يەككىك لە ھاۋرى نىكە كانى خۇي
ۋت: "خودا ھەرگىز ئەمە بە گە لىك نادات، بى بلاو كرەنە ۋە ي
دوژمنكارى لە نىوياندا".

ھەنگاۋى دوۋەم، كە بوۋە ھۇي دەر كە ۋتتى گىرقتە كە، لە
سەردەمى خەلىفە ي سىيەم عوسمانى كورپى عەفاندا روۋى
دا، ئارسەر گىلمان لە بارە يە ۋە دەلەت:

... كە سىتتىيە كە ي لە چاۋ پىشتىرىدا گۈرانكارىي
بە سەردا ھات: ھۇگرى سەروەت و سامان
بوو... لاۋاز بوو؛ كە سوكارە كە ي خۇش دەۋىست،

۱ ھەمان سەرچاۋە.

۲ يحيى أبو يوسف، كتاب الخراج: ص ۵۶.

سەرەرای ئەوەی ئەو کەسوکاره‌ی له خۆی نزیکی
خستنه‌وه، دوژمنی سەرسەختی ئیسلام بوون،
توانای ئەوەشی نەبوو هاوسۆزی ژێردەسته‌کانی
دەسته‌بەر بکات و بۆ یه‌کیتی نێوانیان هانیان
بدات.^۱

عوسمان له دابه‌شکردنی تالانییه‌کانی جه‌نگدا ئەو
کەسانە‌ی له‌گەڵ پیغه‌مبەردا جه‌نگابوونپشتگۆی خست و ئەو
کەسانە‌ی له‌ دژی پیغه‌مبەر جه‌نگابوون، خسته‌ پیشیان‌وه،
ئەوانیش ئومە‌وییه‌کان بوون، تەنها له‌بەر ئەوە‌ی کە‌سی
نزیکی خۆی بوون. بە‌ هۆی ئە‌مه‌شه‌وه، دۆخیکی مه‌ترسیدا
سەری هە‌لدا، دەسته‌ی یه‌که‌م بیده‌نگ نە‌بوون و کە‌وتنه
بزواندنی رای گشتی دژی خە‌لیفه، بانگه‌شی ئە‌وه‌یان دە‌کرد،
کە‌ له‌گە‌ڵ رۆ‌حی ئیسلامدا نارۆات. ژماره‌یه‌ک له‌ هاوه‌لانی
پیشین، په‌یامیان بۆ ته‌واوی ناوچه‌کانی ئیمپراتۆریه‌تی
ئیسلامی نارد، تیایدا هاتبوو: "ئە‌گەر جیه‌ادتان ده‌وێت،
ئاماده‌ بن، چونکه‌ ئایینی محە‌مه‌د له‌ لایه‌ن خە‌لیفه‌که‌ تانه‌وه
تێک دراوه‌."^۲

له‌ کۆتاییدا خە‌لکی دژی نادادپه‌روه‌یی خە‌لیفه‌ گرد
بوونه‌وه و ده‌وری مالی خە‌لیفه‌یان دا و کوشتیان، به‌لام
به‌رئه‌نجامه‌که‌ی به‌و باشییه‌ نە‌بوو، کە‌ هاوه‌لان پیشبینیان
دە‌کرد، ئە‌و خە‌لیفه‌یه‌ی خە‌لکه‌که‌ هە‌لیان بژارد، جیاواز بوو له
عوسمان و عومه‌ریش، ده‌ستکه‌وته‌کانی ده‌وله‌تی به‌یه‌کسانی

۱. ا. غیلمان، (The Saracens) [مسولمانه‌کان فه‌تھیانکرد]، ص ۲۶۶.
۲. ابن الأثیر، الکامل فی التاریخ، المجلد الثالث: ص ۶۵. که (محمد الزین،
الشیعہ فی التاریخ: ص ۱۰۵) لێوه‌ی وەر گرتووه.

لیکولین و هیک له سۆسیؤلۆژیای ئیسلام

به سهر مسولماناندا دابهش کرد، چونکه له روانگهی ئهوهوه، هه مووان په کسان بوون. نهک به پپی زوو هاتته نپو ئیسلامه وه بیان به پپی خواسته که سییه کانی خویه وه.

له کوتاییدا هاوه لان درکیان به وه کرد، هه له یه کی گه وره یان کردوه، هه ر بویه خه لکیان هان دا بۆ کوشتنی ئه و خه لیفه یی رقیان لپی بوو، به لام رینمایییان نه کردن بۆ هه لپژاردنی خه لیفه یه کی خوشه ویست. هینزکیان به دی کرد، که ناتوانن کۆنترۆلی بکه ن. پیده چیت ئه مه ره وتی ته واوی شۆرشه کان بیت، شۆرشه کان هه میشه به هوی کاریگه ریی دهسته یه کی خاوه ن جیاوکه وه دژی دهسته یه کی دیکه، سه ره له دهات، به لام هه ر که دهسته هه ژاره کان درکیان به بوونی سته م کرد، له کوتاییدا دژی هه ردوو دهسته خاوه ن جیاوکه که دهجه نگه ن. وهک پینشتر باسمان کرد، شته که ته نها پرسی بوونی ئه و سته مه نه بووه، که بووه ته هوی بیزاربوونی چینه چه وسینراوه کان، به لام بلاو بوونه وه ی ئه و بیروباوه ره ی ئه وان سته ملیکراون، ده بیته هوی بیزارییان، هه ر ئه مه ش له سه رده می عوسماندا رووی دا، هه ر بویه جه ماوه ر نه ته نها دژی خه لیفه و که سوکاره تازه دهوله مه ندبووه که ی، به لکوو دژی هه ر جزره مامه له یه کی په سه ندکاری راپه رین.

بویه خه لکه که عه لییان وهک خه لیفه ی نوی هه لپژارد، چونکه له روانگهی ئه وان هه، تاکه که س بوو سیمبول بیت بۆ نمونه بالاکانی ئیسلام؛ واتا بۆ یه کسان و برایه تی ته واوی مسولمانان.

له وان هه زیده رووی بکه ین ئه گه ر بلین، خه ونی ئایدیالی

ئەفلاتون بۇ فرمانرەوايىيى فەيلەسووف، ئەو كاتەي عەلى بۇ خىلافەتى ئىمپراتورىيەتى ئىسلامى ھەلبۇزىردا، ھاتە دى، ئەو نەبىت عەلى بەتەواوەتى شكستى ھىنا، ھەر وەك چۈن ئەفلاتونىش سەردەمانىك پىشتەر شكستى ھىنا بوو، كاتىك سىراكىۋسى ستەمكار داواي لى كىردبوو دەولەتەكەي لەسەر بىنەما ئايدىيالىيەكانى دابمەزىننىت. نىكولسن لەو بارەيەو دەلىت:

عەلى تەواوى تايبەتمەندىيەكانى تىدا بوو، تەنھا تايبەتمەندىيە فرمەنرەوا نەبىت؛ زىندوويتى، بىرىاردان، تىروانىن و سەرنجدان. چەنگاوەرىكى جوامىر و راويزكارىكى دانا و ھاوړىيەكى بەوفا و نەيارىكى دلير بوو. لە شىعر و زمانپاراويدا سەركەوتوو بوو، شىعر و تەكانى لەنىو تەواوى خەلكى خۇرھەلاتى دەولەتى ئىسلامىدا بلاو بېوونەو، ھەرچەندە ھەندىكىيان راست نىن و ھەلبەستراون. سەربارى ئەو ھاوړى خاوەن رۇحىكى ناسك بوو، بەلام خاوەن ئەو لىنھا توويىيە نەبوو، كە واقىعى سەركردايەتى دەخواست، ھەر بۇيە نەيارەكانى، كە خاوەن ھىچ پىرنسىپ و باشەيەك نەبوون، بەسەرىدا سەركەوتن، دەوترى "جەنگ ھونەرى فىلوتەلەكەيە." ھەر بۇيە شكستى خواردا.
بە راي ئىمە، عەلى بە ھۆى نەبوونى تىروانىن و بىرىاردانەو شكستى نەھىنا، وەك نىكولسن دەلىت، بەلكو بە ھۆى ئايدىيالىيەونى لە پادەبەدەريەو شكستى ھىنا.

۱ رينولد نىكولسن، تاريخ الأدب العربى: ص ۱۹۱.

ئىكۆلىنەۋەبەك لە سۇسپۇلۇزىيە ئىسلام

ۋەك فون واپس پرونى دەكاتەۋە، دوو جۇر بەھا ناتوانى
لەگەل يەكئىدا كۆ بىكىنەۋە؛ بەھايەكى ديارىكراۋ لە جۇرىكى
تايىت، ناتوانى دركى پى بىكىت بە لەناۋچوونى بەھايەكى
دىكە نەبىت لە جۇرىكى دىكە^۱. لەبەر ئەۋە، پىۋىست بوو عەلى
يا دەست بە بەھا ئايىنىيەكانەۋە بىكىت، كە ھىچكەس گومانى
لە دلسۇزى عەلى بەرامبەر ئەۋ بەھايانە و دژايەتىكىردنى
ئەۋ دەستانەى بەدوۋى بەرژەۋەندىدا وىل بوون، نەبوو، يا
ئەۋەتا بايەخ بە دەسەلاتى بدات و قوربانى بەۋ بەھايانە
بدات، ۋەك جۇرچ سول دەلىت، "ھەموو كەسىك دەسەلات
دەكاتە پىۋەرى سەرەكىي كاركىردنى و بەھاكانى دىكە دەخاتە
مەترسىيە لە دەستدانەۋە^۲."

ئىبن خەلدوون دەلىت:

پىاۋىك لە عەلىي پىرسى: بۇچى مسولمانان لەھەمبەر
تۇ ناكۆك بوون و لەھەمبەر ئەبۇبەكر و عومەر ناكۆك
نەبوون؟ لە ۋەلامدا دەلىت، چونكە ئەبۇبەكر و عومەر والىي
كەسانىكى ھاۋشىۋەى من بوون، كەچى من والىي كەسانىكى
ھاۋشىۋەى تۇم^۳.

ئىبن خەلدوون ھەول دەدات بە پىنى تىۋىيە كۆمەلايەتتەكەى
تايىت بە دەمارگىرى ياخود رۇخى خىلەكى، واتاى قسەكەى
عەلى راقە بىكات. بە راي ئىبن خەلدوون، لە سەر دەمى ھەردوو
خەلىفە ئەبۇبەكر و عومەردا، دەمارگىرى كارىگەرىيەكى
گەرەى نەبوۋە، مسولمانان ھەر لەژىر كارىگەرىيە پەرچوۋە

۱ فون واپس-ھاۋرد بىكر، علم الاجتماع المنهجي: ص ۶۱۷.

۲ الجمهرية الجديدة، العدد ۱۰۹، ۶ ئەيلولى ۱۹۴۳: ص ۳۲۷. كە لە
(مىلتون يىغەر، الدين فى الصراع على السلطة: ص ۲۳۰) ھەۋە ۋەر گىراۋە.

۳ ابن خلدون، المقدمة.

ناٿاساييه ڪاني ڙياني پيغه مبهردا بوون "لهو بارود ڏڦڦڻي به چاوي خويان دهانيني، وهڪ ٿاماده بووني فرشته ڪان له سرڪه وٽياندا و دهاموده مڪردني هه والي ٿاسمان له نيو ياندا." بهلام ٿيبن خلدوون دهليت - پله به پله خه لڪي گه رانه وه سر خوه ڪونه ڪانيان و ده مارگيري به ڪيان و نمونه بالا ٿاينيه ڪانيان له بير ڪردن، خه لڪي په رجوه ڪاني پيغه مبهريان له ياد ڪرد و ويزداني ٿاينيش هيج به هاهي ڪي نه ما.

ٿم بچوونه ٿيبن خلدوون، به دلنيايي وه نوينه راهه ٿي تيز وائيني سارانشينه ڪان دهڪات ده رباره ٿم پرسه مشتومر ٿاميزه. ٿيبن خلدوون له ته واري به شه ڪاني // المقدمه دا هه لوئستي ڪي پوزه ٿيقي هه به به رامبهر معاويه، هه و ليش ده دات به شيوه يه ڪ له شيوه ڪان له بري ٿه و پوزش بهينته وه. ٿيبن خلدوون واي ده بينت، معاويه له بهر بهر ٿه وهندي دونيائي، يا خود له بهر بهر ٿه وهنديه تايه ٿييه ڪاني خوي، عهلي نه ڪوشتوه. ٿه وهي پالنهري بوو، ده مارگيري خيله ڪي و ڪوبوونه وهي ٿه و خيلانه بوو، ڪه پشتگيريان ده ڪرد و نه يشيتواني له به رامبهرياندا خوي رابگريت. خو ٿه گهر وه لامي پالنهري ده مارگيري به ڪي خوي نه دابايه وه، ٿه واه سر ڪرده يه ڪي ديڪه شويني ده گرت وه، له وهش بوو ٿه مه ڪاريگه ريه ڪي نيگه ٿيقي هه بيت بو داها تووي ٿيسلام. بينه چون خيلافهت له سردهمي پيغه مبهردا گرنگ نه بوو، پاشان له سردهمي خيلافهت ڪه ميڪ بايه خي زيادي ڪردوه، به پتي پيوستي بو پاراستن و جيهاد و فتوحاته ڪانه وه، ٿه وان سرپشڪ بوون

۱ هه مان سرچاوهي پيشوو: ص ۲۱۲.

۲ ابن خلدون، المقدمه.

لینکولینە وەبەک لە سۆسیۆلۆژیای نێسلام

لە کردن یان جێهێشتنی خیلافەتدا، وەک باسی عومەرمان کرد، لە ئەمڕۆشدا بوو بە یەکیک لە گرنترین کاروبارەکان بۆ پاراستن و هەلسان بە بەرژە وەندییەکان و دەمارگیریش تیایدا، کە نەینی و ابەستەبوون و بێهویایی و سەرچاوەی کۆدەنگی و ریککەوتنە، دەستەبەری مەبەستە شەرعییەکان و رێساکان دەکات.^۱

سەرباری لایەنگرییەکە، ئیبن خەلدوون ئەو فاکتەرەمان بۆ دەخاتە روو، کە لە مینژووی کۆمەلایەتی ئیسلامدا و لە سەردەمی خیلافەتی عەلی و دواتردا، رۆلی سەرەکی گێراوە. ئەحمەد ئەمین لەوەدا لەگەڵ ئیبن ئەبی حەدیددا کۆکە، کە یەکیک لە گرنترین فاکتەرەکانی شکستی عەلی راستییە کە خۆی دەبینیتەو، ئەویش بەیەکسانی مامەلەکردنیەتی لەگەڵ تەواوی خەلکیدا "عەلی کوری ئەبی تالیب، خانەدانیکی نەدەخستە پیش ژێردەستە یەکەو، عەرەبیکیشی نەدەخستە پیش عەجەمیکەو، چاکەشی لەگەڵ سەرکردە و سەرۆک خێلەکاندا نەدەکرد. بەدلتیایییەو ئەمە هۆکاری سەرەکی بوو بۆ ئەوەی عەرەبەکان لینی یاخی بین!"^۲

وەلی معاوییە تەواو پێچەوانەی عەلی بوو. ئۆزبۆرن دەلێت، معاویە دوو دل نەبوو لەوەی هەر رێگە یەک بگریتە بەر، کە پنی وا بوو بیت سوودبەخشە بۆ گەیشتن بە مەبەستە سەرەکییەکە، ئەویش خیلافەتە.^۳

۱ هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ۳۷۷، چاپی (مکتبە دار الکتاب اللبنانی).
۲ ابن أبي الحديد، شرح/نهج، المجلد الأول، المقدمة: ص ۱۸۰، کە (أحمد أمين، ضحى الإسلام، المجلد الأول: ص ۲۳) لێوەی وەر گرتوو.
۳ أمير علي، روح الإسلام: ص ۴۴۰، سەیری (السير بيرسي سايس، تاريخ بلاد فارس: ص ۵۲۵)، بکە.

ہندیک له هاوه لانی عہلی ناموژگارییان ده کرد شه وه بکات، که معاویہ دهیکات، به لام شه و به ردهوام شهی رت ده کرده وه و دهیوت: "نایا فرمانم پی دهکن له پی ستمه وه داوای سهرکه وتن بکم؟" هیورات دهلیت:

عہلی زور خواپه رست بوو و ناره زووه کانی خوی کوشتووه، دهبنین بهردیک ده به سستیت به سکیه وه، تا له نازاری برسیتی رزگاری بییت، له کاتیکدا هه موو شه وهی هه بیووه، به خشوییه تی. هیچکات دونیا له خشتهی نه بردووه و هه میشهش دهیوت: "دونیا لاشه یه کی بوگنه و نه وانه شی داوای دهکن، سهکن، شه وهی شه و لاشه بوگنه ی دهویت، ده بی ناماده بییت له گه ل سه گه لدا تیکه ل بییت." ده شیوت: "کامه رانی و خوشبهختی بو نه وانه ی دونیا جی ده هیلن و هه ول بو دواروژ ده دن." کاتیکیش مرد، داوای خوی جگه له ۶۰۰ درهم، چیی دیکه ی جی نه هیشت^۱.

دهشی راست بییت نه گه ر لیره دا بگینه شه و ده رته نجامه ی مملانی نیوان عہلی و معاویہ ده رخه ری شه و مملانییه یه، که له نیوان نایدیالیزم و ریالیزمدا هه یه له نیسلامدا. له راستیدا شه و یه کگرتنه کاتییه ی له سهرده می پیغه مبه ر و خه لیفه کانی یه که مدا له نیوان ریالیزم و نایدیالیزمدا هاته دی، هه نووکه شه ستم بووه. شه وهی خه لیفه ی دووه م لپی ده ترسا به هوی

۱ ابن أبي الحديد، شرح النهج، المجلد الأول: ص ۱۸۲، که (احمد أمين، صحیح الإسلام، المجلد الأول: ص ۲۳-۲۴) لئوه ی وهر گرتووه.
۲ س. هیورات، بند (علی)، مرسومة الإسلام، المجلد الأول: ص ۲۸۴-۲۸۵.

لینکولینه و میک له سۆسیۆلۆژیای نیسلام

ئەو سامانەیی کەوتە دەست باوەرداراننەو، لە کوتاییدا رووی دا، هەر دەبوو پلملانی لەنیوان سستەمکار و سستەملیکراو و هەژار و دەوله‌مەندەکاندا، زوو بیت یان درەنگ، سەر هەلبەت، خیلافەتی عەلی، خالی وەرچەرخان بوو لە میژووی نیسلامدا. لێرەدا نمونە بالا ئایینیەکان لە شیوەی پیکهاتەیی ئاشکرادا، لە دژی بەرژەوهندییە دونیاییەکان وەستانەو. یەکیک لە چیرۆکە بەناویانگەکانی نیو مسولمانان، کە پەيوەستە بە جەنگی نیوان عەلی و معاویەو، ئەوێه کاتیک داوا لە کەسیکی بیلابێن و سەیرکەر دەکریت بچیتە پال یەکیک لە لایەنەکان، لە وەلامدا دەلیت:

نوێژکردن لە پشت عەلییەو تەواوترینە

خواردنیش لەگەل معاویەدا چەورترینە

وەستانیش لەسەر ئەم گۆرە سەلامەتترینە

ئەم چیرۆکە سەرباری ئەوێ گومان لە دروستییەکی دەکریت، وینەیه‌کمان لەو دۆخە پی دەبەخشیت، کە ئەوکات دەگۆزەرا، وینەیه‌کی رووتتر لە هەر زانیارییەکی میژوویی دروست.

بەراستی قورسە سەرکردەیه‌ک بقوانیت لە یەک کاتدا نوێژیکی راستەقینە و خواردنیکێ خوش بە شوینکەوتووێه‌کانی ببەخشیت. فون وایس دەلیت:

پیویستە کلیسا، تەرزیکێ فرەییی هەبیت، کە خزمەت بە ئامانجە کۆمەلایەتییه‌کان بکات، یاخود پیگەیه‌کی هەبیت تیایدا خواپەرستی بکرت، یان هەولیک بیت بۆ ناچارکردنی ئەوانی دیکە، تاگەشە بە چەند هەلوێستیکێ دیاریکراو بدەن و پاشانیش

هه موویان یه کسانن له یه که ی بیروباوهر و رهفتاردا،
یاخود ناراسته کردنی ماندوو و هیلاکه کان به ره و
پینگه ی دهر بازبوون له باری قورسی فه نابوون^۱.
ئه و دووانه بییه ی مه سیحیه ت شه م دونیا یه یان پی له رۆژی
دوایی جودا ده کاته وه، تا هه نوکه ش تا راده یه ک راستن.
مروف ناتوانیت له یه ک کاتدا هه ردوو کاره که به ریته وه.
مه مه دیش به هه مان هزر ناشنا بووه کاتیک له مه ککه
بانگه شه ی ده کرد... (مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ ۝ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ
لَّكَ مِنَ الْأُولَىٰ)^۲ و اتا: (په روه ردگارت ده سته برداری تو نه بووه
و وازی له تو نه هیناوه و خه شمی لی نه گرتوویت ۝ بیگومان
قیامهت و دواروژ بو تو له دونیا چاکتره)^۳.
راسته علی شه م دونیا یه ی دۆراند، وه لی ئه گه ر سه رنج
له پرسه که بده ین، ده بیین سهرکه و تنیکی مه زنی به ده ست
هیناوه. نیکولسن ده لیت:

دوای تپه رینی سه ده یه ک به سه ر مردنیدا،
خه لکی وه ک خه لیفه ی پیغه مبه ر هه ژماری ده کن،
به ده قی خوداییه وه، شه هیدیکی پیروژ، بیتاوانیکی
پاک، ته نانهت هه ندیک به به رجه سته که ری
خواوه ندی ده زانن. علی که ئه فسانه ی شیعه کانه،
که سایه تییه کی میژووویی ریژلینراو نییه، به لکوو
به شیوه یه کی ئه فسانه یی سیمبولی تیگه یشتنه
ئایینییه کانه و ئامانجه سیاسییه کانی توژیکی

۱ فون وایس-هاورد بیکر، علم الاجتماع المنهجي: ص ۶۱۷.

۲ سورة الضحی: الآيات ۳-۴.

۳ بورهان محمدا مین، تفسیری ئاسان، سه رچاوه ی پشوو، لا ۵۹۶.

ئىكۆلئىنەۋدەك لە سۆسۈلۈژىيە ئىسلام

بەرفراوانە لە جىھانى ئىسلامدا.

ئەو پىرسىيارەى لىرەدا سەر ھەلدەدات، بۇچوونى سوننەكان چىيە دەربارەى عەلى و مەلانىيە لەگەل معاويەدا؟ سوننەكان رووبەرووى يەككىك لە پىرەستومرترين پرسە بىروباوہ پىيەكانيان دەبنەوہ، كە پىويستى بە بيانوھىنانەوہ ھەيە لەسەر بنەمايەكى ئايىنى. ئەوان ناتوانن ئىدانەى عەلى بگەن، چونكە ھىچكەس گومانى لە لەخواترسى و دلسوزىيە عەلى نىيە بۇ ئايىنەكەى. لە ھەمان كاتىشدا، ناتوانن ئىدانەى معاويە بگەن، چونكە لە راستىدا ھەك خەلىفەيەك حوكمى مسولمانانى كىردوۋە، گىرەتەكە لىرەوہ سەر ھەلدەدات.

ھەسەنى بەصرى - كە يەككىكە لە فەقىھە گەرەكان - رەخنە لە عەلى دەگىرەت لەسەر ئەو بنەمايەى مسولمانان لە سەردەمى خىلافەتى ئەودا بۇ يەكەم جار لە مېژووى ئىسلامدا يەكدىيان كوشتوۋە. بەلام كاتىك بە تەمەندا دەچىت، بۇچوونى لەسەر عەلى دەگىرەت و دەلىت: "خو لە عەلى خۇش بىيەت، عەلى تىرى خودا بوو بەرەو دوژمنەكانى، پىنگەيەكى زانستىيەى وای ھەبوو، كە نىزىك بوو لە پىنگەمبەرى خواوہ، رەھبەنى ئەم نەتەوہيە بوو، مالى خوداى نەدەدزى، لە فەرمانى خوداش لای نەدەدا، ھىز و توانا و كىردار و زانستى بە قورئان بەخشى... ئەمە عەلىيە كورپى ئەبى تالىبە." پىويستە لىرەدا ئەو ھەش لەياد نەكەين، ھەسەنى بەصرى

۱ رىنولد نىكولسن، *تارىخ الادب العربى*: ص ۱۹۱.

۲ *ابن خلدون، المقدمتة*: ص ۲۱۲ و دواتر. ئىبن خەلدوون ھەول دەدات كىرەتەكە بەپىنى تىۋرە دەمارگىرىيەكەى خۇى شىرۇفە بگات.

۳ الجاحظ، *البيان و التبيين*، المجدد الثاني: ص ۸۸.

۴ الجاحظ، *البيان و التبيين*.

له دوو سالی کوتایی ته مه نیدا پرووی کرده زوهد، له وه شه پرووی کردیتته سؤفیکه ری. له راستیدا سؤفیکه کان به یه کیک له خویانی هه ژمار ده که ن'.

لیره دا دهگه یه خالیک، که به شیوه یه کی تاییه تی په یوه ندیه کی به هیزی به ناکۆکی شیعه-سوننه وه هه یه، به شیوه یه کی گشتیش به مملانی ئایدیالی-ریالییه وه هه یه. ئەم خاله له م پرسیاره دا خوی ده بینته وه: سؤفیکه ری چیه و په یوه ندیه چیه به گرفتی ئیسلامه وه؟

پروفیسور براون ده لیت، سؤفیکه ری:

ریکخستنیکی غنوسییه^۱ بروای به یه کانه یی بوون هه یه، ئایدیالی، خودایییه^۲. زاراهوی سؤفی له سه ده کانی دواییدا به سه ر ئەو که سانه دا دابرا، که زاهید و له خواترس بوون، ئەوانه ی له کویکه رزه یه که مینه کانی به ریتانیا ده چوون، جیاکه ره وه ی دیاریان پۆشاکه ساده و ساکاره که یان بوو، وه ک نارازی بوونیان به لووتبه رزی و فیزی خه لکی دونیا! به هه رحال، به بۆچوونی ئیمه، سؤفیکه ری سه رباری شیعه گه ری، سیمایه کی تره له سیماکانی ئایدیالیزم، که وه ک په رچه کردارینک دژی ره وتی ریالیزمی ئیسلامی ته قلیدی په ره ی سه ند. بروامان وایه ناکۆکی نیوان شیعه گه ری و

۱ أحمد أمين، *تجرب الإسلام*: ص ۱۸۵.

۲ الغنوصية: مه زه بیکي ئایینی فله سه فی سؤفیکه رییه، له سه ده ی یه که م و دووه می زایینیدا ده ر که وتووه، ئەم مه زه به پی وایه مه عریفه ی راسته قینه، مه عریفه یه کی هه ده سی سۆزداریه، که به ره و ناشنابوون به خودامان ده بات. (و. ک.)

۳ إدوارد ج. براون، *التاريخ الأرسبي لبلاد فارس*، المجلد الأول: ص ۴۱۶.

۴ هه مان سه رچاوه ی پیشوو، ص ۴۱۷.

لینکولینہ و مہیک لہ سؤسؤلوژیای نینسلاہ

سؤفیگہری لہ و راستیہدا خؤی دہینتہ وہ، کہ شیعہ گہری
پہرچہ کرداریکی بہ کؤمہ لہ، لہ کاتیکدا سؤفیگہری
پہرچہ کرداریکی تاکہ کہ سییہ، واک، کہ زانایہ کی کؤمہ لئاسی
ٹایینہ کانہ، دہلیت، پہرچہ کرداری ٹایدیالی، یاخود وہک خؤی
ناوی دہبات، نارہ زاییدہ ریرین بہ رامبہر مہیلی سہرہ کی
پہرہ سہ ندنی دہستہ یہ کی ٹایینی، دوو شیوہ بہ خؤیہ وہ
دہینتہ: یا نہ و ہتا بہ کؤمہ ل دہینتہ، یان بہ تاکہ کہ سی۔^۱ بہ
بؤچوونی ٹہ و سؤفیگہری یاخود زوہد دہچیتہ تہ رزی
پہرچہ کرداری تاکہ کہ سییہ وہ۔^۲

بروامان وایہ، شیعہ گہری زؤر لہ وہ دہچیتہ، کہ فؤن
وایس بہ (مہ زہب) و (تایہ فہ) ناوی دہبات۔^۳ وایس پیی
وایہ، "زؤر جار تایہ فہ کان لہ مہ زہبہ کان دہچن، لہ سہر
ٹہ و بنہ مایہ ی ہر دوو کیان پہرچہ کرداری ٹایدیالین، بہ لام
لہ و ہدا لہ گہل واک کؤک، کہ تایہ فہ بہ شیوہ یہ کی سہرہ کی
پہرچہ کرداریکی تاکہ کہ سییہ، وایس دہلیت:

سہرچا وہ کانی تیرکردنی سؤزداریی رہفتاری
تایہ فی، بہ شیوہ یہ کی تہ واوہ تی لہ ہمان کہ سدا
خؤیان دہیننہ وہ، دہشی بہ دبہختی ٹہ وانی دیکہ
و دلخؤشیان کاری تی بکات، ٹہ وہ نہینت چہ قی
گہردوون لای ٹہ و (من) ہ۔^۴

دہگہریننہ وہ سہر عہلی و دہینین ہر یہک لہ شیعہ
و سؤفیہ کان بہ رز دہینرخینن و رہخنہش لہ رہفتارہ

۱ جواکیم واک، سورسولوجیا الدین: ص ۱۵۰.

۲ ہمان سہرچا وہ، ص ۱۶۳.

۳ فون وایس-ہاورد بیکر، علم الاجتماع المنہجی: ص ۲۶۷.

۴ ہمان سہرچا وہ.

دونیاییه‌کی معاویه ده‌گرن. سؤفییه‌کان شه و پؤشاکه سؤفیانه‌ی ده‌پوشن و جیایان ده‌کاته‌وه، ده‌گیرنه‌وه بو عالی^۱. شه شه راستیه‌مان بیر ده‌خاته‌وه، که شیعه ناوه‌کی خویان له عالییه‌وه وهر گرتووه، وهک پیشتر باسماں کرد، پیده‌چیت ناوی عالی گوزارشتیت له ته‌واوی شه شورشانه‌ی دژی پیسکردنی نمونه بالاکان به‌ریا ده‌کرین، پیوسته شه‌وش بزاین، وشه‌ی عالی شیوازی زیده‌روییه، بو گوزارشتکردن له شتیک، که زور بلند بیت. فیلیپ هیتی ده‌لیت:

بزوتنه‌وه‌ی لاوان (الفتوة) له سه‌ده‌کانی ناوه‌راستا په‌ریان به‌و ریوره‌سم و دروشمانه دا، که له نهریتی سوارچاکیه‌وه وهر گیرایوون. هه‌روه‌ها بزوتنه‌وه‌ی دیده‌وانیی نوی، عالی کرده شه نمونه‌یه‌ی له ته‌واوی جیهانی نیسلامیدا چاو له دانایی و نازایه‌تییه‌کی ده‌کن. لاوان و ده‌رویشه‌کان وهک نمونه‌یه‌ک هه‌ژماری ده‌کن و چاوی لی ده‌کن، هه‌روه‌ها لایه‌نگرانیشی به‌ بیتاوان هه‌ژماری ده‌کن، ته‌نانه‌ت هه‌ندیکیان وهک به‌رجه‌سته‌که‌ری خواوند هه‌ژماری ده‌کن، له‌وه‌یه له ژبانی دونیاییدا توشی شکست هاتیت، به‌لام کاریگه‌رییه‌کی دوا‌ی مردنی به‌رده‌وام ده‌بیت، به‌ پله‌یه‌ک، ته‌نها پیغه‌مبه‌ر ده‌توانیت پیشی بداته‌وه^۲. نیین خه‌لدوون، که نوینه‌رایه‌تیسی روانگه‌ی سارانیشینی

۱. ابن خلدون، المقدمة: ص ۴۷۲.

۲. فلیپ حتی، تاریخ العرب، ص ۲.

ليكۆلپنە ۋە يەك لە سۆسپۈلۈزىيى ئىسلام

دەكات، پىرسىيار لە ھۆكارى ئەو پىنگە شىكۆدارەى عەلى دەكات، لە چاۋى مسولماناندا، ئەو گومان لە رەۋايىسى بانگەشەى سۆفىيەكان دەكات، كە بىنچەى پۇشاكە سۆفىگە رىببە كەيان دەگىرنەۋە بۇ عەلى و دەلىت:

عەلى لە نىۋو ھاۋەلاندا بەۋە جىيا ناكىتەۋە، كە دەستبەردارى پۇشاكەكانى بوۋىت، يان بە جۆرىكى جىياۋاز پۇشاكى پۇشپىت، بەلكوۋ ئەبۈبەكر و عومەر دۋاى پىغەمبەر، زاھىدترىن و خواپەرسىتتىن كەس بوون لە نىۋو خەلكىدا. ھىچكامىكىيان لە ئايىندا شىتىكى تايبە تىيان نەبوۋە، بەلكوۋ تەۋاۋى ھاۋەلان لە ئايىندارى و زوھد و جىھاددا يەكسان بوون.

پىدەچىت ئىبن خەلدوون چاۋ لەو راستىيە بنوقىنىت، كە سەردەمى عەلى زۆر جىياۋاز بوۋە لە سەردەمى ھەردوۋ خەلىفە ئەبۈبەكر و عومەر. ژيانى عەلى ژيانىكى زاھىدانە بوۋە، لە كاتىكىدا زۆرىنەى ئەو مسولمانانەى لە دەۋرى بوون، لە كۆكردنەۋەى سەرۋەت و سامان و بەكاربردندا نوقم بىبون، بە واتايەكى دىكە، لە سەردەمى عەلىدا گىرقتى ئىسلام كە يىشتىبوۋە لووتكە.

بە بۇچوۋنى ئىبن خەلدوون، ملمانىنى نىۋان عەلى و معاۋىيە، تەنھا دەستەۋىيە خەبوۋنىكى كاتىنى نىۋان دوۋ مسولمانى چاكەخۋاز بوۋ، كە لە ئەنجامى ھەلەيەكى ساكارى معاۋىيەۋە دژى خەلىفە عەلى سەرى ھەلدا. ئەو گىرمانەى ئەۋە دەكات، ئەو كەسانەى لە ھەردوۋ لايەتەكە كوژراون،

۱ | ابن خلدون، المقدمة: ص ۴۷۳.

له بهه شندان'. ښو خوی بیښاگا دهکات له وهی ښم پرسه
مملانییه، مملانی نیوان نایدیالیزم و ریالیزم.
وا دهر دهکه ویت ښمه خالی لاوازی زورینهی لیکوله رهوانی
ښسلام بیت، ښوان تهنها له یهک لایه نه وه سهیری پرسه کان
دهکه ن و لایه نه کانی دیکه پشتگوی دهخه ن، له بهر ښوه،
وینته یه کی ناته واوی ښو دیمه نه ده بینن، که روو ده دات.

کۆتایی

له به شه کانی پیشوودا ئه وه مان روون کرده وه، که ته واوی ئه و ئایینه ئه له سه ره تای میژوو وه وه له جیهانی شارستانیدا سهریان هه لدا وه، یه ک شینوازی هاو به شیان گرتوو ته بهر، واتا هه موو ئایینیک وه ک بزوتنه وه یه کی شۆرشگیری ریگوزه ره که ی دهست پی کردوو وه و پاشان ورده ورده بو وه به دامه زرا وه یه کی فه رمیی هه ماهه نگ له گه ل بهر ژه وه ندییه دونه ییه کاند، له بریی ئه وه ی له دژیان راپه ریت.

ئه وه شمان بینی، که ئایینی ئیسلام ریزه په نه بو وه، له راستیدا ئیسلام به بهر او رد له گه ل مه سیحیه ت به نمونه، له قوناغیکی زور زوودا وهر چه رخوا وه و مۆرکیکی دامه زرا وه ییی وهر گرتوو وه. ده شی ئه مه ئه وه هۆکاره جه وه هرییه بووبیت، که وای کرد هه ر زوو بزوتنه وه گه لیکه تایه قیی چروپه له نیو ئیسلامدا ده ر بکه ون. له راستیدا بزوتنه وه ی تایه فی هه مان ئه وه شینوازه ده گریته بهر، که ته واوی ئایینه کان گرتوو یانه ته بهر.

ده کری لیره دا پرسیا ریکی گرنگ بکریت! ئه وه هۆکاره ی له پشت ئه م دیار ده یه وه وه ستا وه، چیه؟ بۆچی له ته واوی

بزوتنه وه ئايينييه كاندا رهوتيك هيه بؤ شه وهى سهره تا وهك بزوتنه وهيه كى شورشگيرى دهست پى دهكات و به بزوتنه وهيه كى كونه پاريز كوتايى بيت - نه مهش رهوتيكى دياليكتيكيه، دهبيت هوى زنجيره شورشيكي كومه لايه تى يهكله دواييهك - به دهسته تى تانانى چهند نامانجيك و دواتريش له دهستدانى وره و بهرده وامى؟

لهم ليكولينه وهيه دا ويستمان به به رفاوانى وهلامى شهم پرسياره بدهينه وه، وهلامه كه يشمان له و زار او هيه دا دوزيه وه، كه كومه لناسه كان به (گرفتى كلنسا) ناوى ده بن، يا خود به واتايه كى ديكه، مملانى نى نيوان ئايدياليزم و رياليزم.

دهتوانين بليين، هه موو ئايينيك چهند نامانجيكى شكودان، يا خود نمورنه ي بالا بؤ خوى بوونىاد ده نيت، كه لايه نگرانى هه ول بؤ به دهسته تى تانان ده دن. وهك هه ميشه شورشى ئايينى وهك شورشيك دژى سته مى كومه لايه تى باوى كومه لگه سهر هه لده دات، له بهر شه وه، بانگه شه بؤ نمورنه بالاكانى دهكات و هه ول ده دات قه ناعه ت به خه لكى بكات، كه شه نمورنه بالا يانه تاكه چاره سهرن بؤ نه خوشيه كومه لايه تى تانان. زور جاريش شه وانى له سهره تا دا شوينى دهكه ون، هه ژار و چينه نزمه كانى كومه لگه ن، چونكه شه وان به دهست سته مى كومه لايه تى تانان نالاندوو يانه، له بهر شه وه، شتيكى سروشتيه نه گهر شه وان يه كه م كه س بن باوش بؤ شه بانگه وازه كومه لايه تى تانان ديموكراسيانه بكه نه وه، كه پيغه مبه ران ده يانه تين.

وهلى زور جار شه هه ژار و دلشكاوانه بؤ ئايين به س تين و ئايين هه ول بؤ شه وه ده دات، ته واوى چينه كانى

کۆمەلگە، بە هەزار و دەولهەنەندەوه، بهینیتە نیو شانشینە ئایدیالییه که یه وه، ههول دههات دهسهلات پهیدا بکات، چونکه بهبی دهسهلات ناتوانیت به نموونه بالاکانی بگات، لیره دا گرفتی ئایین سهه ههلههات، تاکوو ئایین سهه رکه وتووتر بیت له بهدهستهینانی شوینکه وتوو و دهسهلاتدا، زیاتر نهگههری بهدیهینانی نموونه بالاکانی که متر دهیته وه، ههروهها تاوهکوو ژمارهه شوینکه وتوو هکانیشی زیاتر بیت، نهو بهرژه وهندییه دونیاییه نهی بههیزتر دهین، که ههول بو ساخته کردنی روله کومه لایه تییه که ی دههه. له بهه نه وه، ئایین له نیوان هیزی راکیشههری دوو رهوتی دژ به یه کدا دهسته پاچه دهه وهستیت؛ گهران به دوای دهسهلاتی کومه لایه تیدا له لایهک و چاره سههری کومه لایه تی له لایهکی دیکه وه، نزیکوونه وهش له ههه لایهک، له سهه حیسابی لایه نه که ی دیکه ده بیت، تاوه کوو زیاتریش له لایه نیک نزیک بکه ویته وه، زیاتر له لایه نه که ی دیکه دوور ده که ویته وه، له راستیدا ههه ردوو سهه ره که ی گرفته که زور تیژن.

نهگههری نه وه هه یه له چهند بارودوخیکدا، ئایدیالییزم و ریالییزم له یهک سیستمدا کو بینه وه، که زور به لایه کدا نهه روات له سهه لایه نه که ی دیکه. دهه کری سیستمه که له ناوه ندیکی ئالتونیدا (Golden Mean) بوه وستیت، (به گوزارشتیکی نهه رستویی) نیوه ندگیر بیت، به جوړیک، ریالییزم به شیوه یهک له شیوه کان بهر زتر بکریته وه و ئایدیالییزمیش به راده ی بیویست بهینریته خواره وه.

به لام نهه هه لوینسته، وهک ناشکرایه، ته نهها هه لوینستیکی ناسه قامگیر و تییه ره. پیده چیت سروشتی مرؤف ریگه بهم

(ناوهنده ئالتونىيە) ناوهندگىرىيە نەدات. مېژوو پىمان دەلىت، كۆمەلگەى مړوۋى وەك بەندۆل لە لايەكەوه دەچىت بۆ لايەكەى دىكە، لە راستىيشدا بە خالى ناوهندا تىدەپەرىت و دەشتوانى بى ماندووېوون سەقامگىر بىت، بەلام ياساى هىز دوورتر لە خالى ناوهندا پالى پىوه دەنىت، تا لەژىر كارىگەرىي پىچەوانەدا بىت، پاش كەمىك بەم شىوہى و تا دواىي.

ياساى دىالىكتىك، وەك ئىندواردز روونى دەكاتەوه، دياردە جياوازهكانى گەردوون بەرىوہ دەبات، جا ئەندامى بن يان نائەندامى، لەوانەى لۆژىكى بزاونت و گورانى گەردوونى بىت. پىدەچىت لۆژىكى ئەرستوىي تايبەت بە سروشتى جىگىر، لىزەدا و لەژىر ئەم گورانە بەردەوامەدا پوچەل بىت، كە هەموو شتىك لە بزوانىكى بەردەوامداىە، هەروەها پىدەچىت گەران بەشوين راستىيە جىگىر و بەردەوامەكان لە سەدەكانى ناوهراستدا، پەيوەندىيەكى بە ژيانى ئىمەوه نەبىت، كە لە گورانىكى بەردەوامداىە.

وەلى زۆرىك لە بىريارانى كۆمەلايەتى تا ئىستاش لە چوارچىوہى هزرەكانى ئەفلاتوون و راستىيە جىگىرەكاندا بىر دەكەنەوه. ئەگەر بگەرىنەوه بۆ سوسىوئۆژىاي ئىسلام، ژمارەىكى زۆرى ئەو نووسەرەنە لە جىهانى ئىسلامىدا بەدى دەكەين، كە خۇيان بە تەرزى بىرکردنەوهى سەدەكانى ناوهراستەوه سەرقال كردووه و دەبىنين بەجىددىيەوه هەول دەدن ئەوہيان بۆ دەر بگەويت، كە "مرىشك لە هىلكەىە، يان هىلكە لە مرىشكە." "هەردوو مەزھەبەكەى ئىسلام

١ ل. ب. أدواردز، التاريخ الثورة الطبيعية، بەشى يەكەم و دواتر.

ئىكولېنە ۋە يەك لە سۇسپۇلۇزىيە ئىسلام

ھەول دەدەن لە رىئى لۇژىكى ئەرسىتۈۋە بېسەلمىنن ئەوان
نۆينەرى راستەقىنەى حەقىقەتى رەھان و مەزھەبەكەى
دىكەش جگە لە بىدعە ياخود ھەرتەقەپەكى ناعەقلانى، چىي
دىكە نىيە.

بەھىۋاين تۋانئىبىتەمان دەرى بخەين حەقىقەتى رەھا لاي
ھىچكام لەم دوو لايەنە نىيە. دەكرى ھەرىكەيان قۇناغىك
لە قۇناغە جۇراوجۇرەكانى ئىسلام دەر بخەن، بە واتايەكى
دىكە، دەكرى ھەرىكەيان تايبەتمەندىيەك لە تايبەتمەندىيەكانى
ئەو بازنە دىالېكتىكىيە دەر بخەن، كە مېژۋوى ئىسلامى پىدا
تېپەرىۋە.

ئىسلامىش ۋەك تەۋاۋى بزووتنەۋە ئايىنەكانى دىكە،
ۋەك ئايىنكى بېگەرد دەستى پى كىردۈۋە، بەشى ھەرە
زۋرى ئەو خەلكەى ئىسلام لە سەرەتادا بە لاي خۇيدا كىشى
كىردۈۋن، ئەو زەبۈۋن و لاۋازانە بوۋن، كە لە ئىسلامدا
مەرھەمىكىيان بۇ ھەستە بىرىندارەكانىيان بەدى كىردۈۋە. ئىسلام
بە سىستىمىكى سىياسى-ئايىنى ناۋ دەبرىت، تەۋاۋى ئايىنەكان
لە پەرەسەندىياندا و لە قۇناغە كۇتايىيەكانى گەشەكىردىياندا،
بايەخىيان بە كاروبارى سىياسى و رىكخستى سىياسى داۋە،
تاكە جىاۋازىي نىۋان ئىسلام و ئايىنەكانى دىكە - ئەگەر
ھەبىت - لەو راستىيەدايە، كە لەيەكدانى ئايىن و سىياسەت
لە ئىسلامدا لە سەردەمى پىغەمبەردا روۋى داۋە، لەبەر ئەۋە
دەبىنن قورئانىش بەسەر دوو بەشدا دابەش بوۋە: بەشى
يەكەم، مەككەيىيە، كە ئەۋكات پىغەمبەر بە شىۋەيەكى بەرچاۋ
بايەخى بە بانگەشەيەكى ئاشتىخۋازانە دەدا بۇ ئايىن. بەشى
دوۋەم مەدىنەيىيە، كە لاي پىغەمبەر بايەخدانى سىياسى پەرەى

سه‌ندووم. پنده‌چیت پروفیسور براون ئەم کوکردنه‌وهی نایین و سیاسه‌ته‌ی له ئیسلامدا پی باشتر بیت له و نایینه رووته‌ی له مسیحیه‌تا هه‌یه. له روانه‌گه‌ی ئەوه‌وم، نموونه بالاکانی ئیسلام، له‌وانه‌ی مسیحیه‌ت نزم‌ترن، به‌لام سه‌رباری ئەوه‌ش به به‌راورد به نموونه بالاکانی مسیحیه‌ت، کرده‌بیترن و شایانی پراکتیزه‌کردن!

وه‌لی ئەم (ناوه‌نده ئالتوونیه) یاخود له‌یه‌کرانه کرده‌بیه‌ی نایدیالیزم و ریالیزم، هه‌ر زوو له میژووی ئیسلامدا رووی داوه، به‌دنیاییه‌وه به هژی فشاره لادهره‌کانی گۆرانی کاته‌وه ناکری به‌رده‌وام بیت.

له به‌شه‌کانی پیشوودا تییینی ئەوه‌مان کرد، ئەم ناوه‌نده ئالتوونیه [نیوه‌ندگیریه] چه‌ند سالیکی که‌م دوا‌ی مردنی پیغه‌مبەر به‌رده‌وام بووه، زوری نه‌برد کوشتازگه‌ی ولاتی فارس و که‌وانه‌ی به‌پیت له چه‌رگه‌ی نیمه‌راتوریه‌ی ئیسلامیدا روویان دا و به‌ندوله‌که‌ش رووه‌و لای (راست) ملی نا، مه‌یلی په‌رگیرانه به‌ره‌و چه‌پ دوور که‌وته‌وه و دیالیکتیک به ئاراسته‌ی پیچه‌وانه که‌وته کار و ده‌رکه‌وتنی بزووتنه‌وه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی نوێ، چاوه‌روانکراو بوو.

ده‌توانین به‌راوردیکی واقعی بکه‌ین له‌نیوان شۆرشێ پرۆتستانت، که دژی پاپاگه‌ری دنیایی سه‌ری هه‌لدا، له‌گه‌ل ره‌تکردنه‌وه‌ی شیعه‌دا، که دژی خه‌لیفه خوشگوزه‌رانه‌کان سه‌ری هه‌لدا، پاپاگه‌ری سه‌رکه‌وتنی کلیسا و دامه‌زاندنی شانشینه دنیاییه‌که‌یه‌تی، هه‌روه‌ها له هه‌مان کاتدا ناماژیه بو پاشه‌کشه‌ی ئەو نایینه بیگه‌رده‌ی مه‌سیح هیناویه‌تی.

ئىنگولنەنە دەپكە لە سۇسپولۇزىيە ئىسلام

ھەمان شەت بۇ خىلافتەت لە ئايىنى ئىسلامدا راستە، كە سەر دەكە ویت و ئىمپراتورىيە تىكى مەزەن دادەمە زىتتەت، لە ھەمان كاتدا نامازەشە بۇ دوورگە و تەنە وەى لە نموونە بالا زوھدبىيەكانى محەمەد ھىتابوونى. محەمەد بەردى لە سكى دەبەست تا ئازارى برسیتىيەكەى سووك بىت، لە كاتىكدا دەبىن خەلىفە (موتە وەكىل)ى عەباسى لە كوشكە كەيدا (۴۰۰) كە نىزەكى ھەبوو. لىرەدا شتىكى دىكە سەربار دەكەين و وای دەبىن مسولمانە تەقلیدبىيەكان ئەم خەلىفە يە - كە بە (ئىرونى خورەلات)^۱ ناو دەبریت^۲ - بە زىندووكەرە وەى سوننە ھەزەسار دەكەن، چونكە زور درندانە بىدعەكانى لەناو بىر. ئەحمەد ئەمىن دەلەت:

سەربارى ئەو راستىيەى يەكىك بوو لە ستەمكارترین خەلىفەكان، بەلام سوننەكان بەرىزەوہ لىنى دەروانن و چاوپوشىش لە كىردارە ناشىرىنەكانى دەكەن... زورىك لە سوننە نوپكان لە كىردەوہ خراپەكانى خۇش بوون، دواى ئەوہى چەند خەونىكىيان پىنوہ بىنىوہ، كە خودا لىنى خۇش بووہ!

لە راستىدا ئەو دامەزراوہ كە موينە يەى خىلافتەت، دەبوو

۱ فلىب حقى، *تارىخ العرب*، ص ۳۴۲.

۲ ئىرون: بىنچەم و كوتا ئىمپراتورى ئىمپراتورىيەتى رومانى بوو، سالى ۵۴-۶۸ زايىنى فەرمانرەوايەتى كىردوو. كەسىكى زوردار و چەوسىنەر بوو بەتايىبەتى دژى مەسىحىيەكان و لەسەر دەستى ئەویش دوو كۆلەكەى كلىساي مەسىحى لەناو براون؛ قەشە بترس و قەشە پۇلس. (و. ك.)

۳ درویش مقدادى، *تارىخ الأمة العربیة*: ص ۳۲۰.

۴ أحمد أمين، *ظهور الإسلام*، المجلد الأول: ص ۱۹۸.

تيايدا ٿايدالي و رباليزم ڪو ببنه وه، له روانگه ي تهواوي ليڪوله رهواني ٿيسلامه وه، فاکتھري سهره ڪيه له پشت سهره لداني مهزه به جوربه جوره ڪاني ٿيسلامه وه. به شيوهه ڪي گشتي ٿم ليڪولينه وهه به باس له دابه شيووني سوننه-شيعه دهڪات، له سهر ٿه و بنه مايه ي بهروني گرفتي ٿيسلام دهر دهخات، دهشڪريت به و ناڪوڪيه مهزه به ييه سهره ڪيه هه ٿمار بڪريت، ڪه تهواوي مهزه به ڪاني ديڪه ي ٿيسلام، به شيوهه ڪ له شيوه ڪان، به شدار بيان ٿيدا ڪردوه، ٿيسلام رووبه رووي چهندين پرسى خيلافه تي مهزه به ي يه ڪله دوايهه ڪ به وه، به تايهت له سهرده مانئڪي زور زوي ميژوهه ڪه يدا، ڪاٿيڪ خيلافهت گهيشتيوهه ٿروپڪ، ٿه وه ي جيئ سهرساميهه، ٿه وهه تهواوي ٿه و پرسانه ڪو تايبيان هات و نه مان، ته نه يه ڪيڪيان نه ييت، ٿه و يش ناڪوڪي سوننه و شيعه به. پتده چيت شوئيڪي هه ميهه يي، يان روونتر بلين، ٿه رڪيڪي ڪومه لايه تيي ديڪه بووني نه ييت بو پرسه ڪاني ديڪه ي خيلافهت، ههروهه له پيتاوه ٿه و مملاني قورسه ي له نيوان ٿايدالي و رباليزمدا هه به، هه ره به ي دوو گروپ بوونيان هه ييت، به بوچووني ٿمه، يه ڪيڪيان رباليسٽيه، ڪه پالپشتي له خيلافهت دهڪات، له ڪاٿيڪدا ٿه وي ديڪه يان ٿايداليه، ڪه دڙي خيلافهت، ٿه و مهزه بانه ي ليره و له وي به هه هويهه ڪه وه سهر يان هه لداوه، هه ره ده بوو يا بدنه پال يه ڪيڪ له م دوو لايه نه سهره ڪيه، يا له ناو بچن، هه ره وه ڪ دهر ده ڪه ويٽ هه ره ٿه مهش له ميژووي مهزه به يي ٿيسلامدا رووي داوه.

له راستیدا ئەمه به مانای شهوه نایهت، که سوننه به تهواوی مانای وشه که واقیعین، یاخود شیعه ئایدیالین. راسته نه گهر بلین له بواری کۆمه لایه تیدا دیاردهیه کی پروت به شیوهیه کی رهها بوونی نییه، به لکوو مه یلگه لی دیاریکراو هه ن پرووه و شه شته یان شتیکی دیکه. به هیواین توانییتمان به روونی تهواوی مه یله جیا که ره وه کانی هه ردوو لایه نه که دهر بخهین - پرسى خیلافهت شه مه یلانه مان بۆ دهر ده خات، که به کرۆکی ناکۆکی مه زهه بی له ئیسلامدا هه ژمار ده کرین. سوننه کان پێیان وایه هه رکه سیک بگاته ده سه لات - جا مافی خۆی بیت یان نا - خه لیفه یه کی شه رعیه، له کاتیکدا شیعه له تاییه تمه ندیه کانی خه لیفه دا توندترن، ته نانه ت په ره شیان به چه مکی بیتاوانی و پیروزی داوه، بی شه وه ی گوی به وه بدهن، تاچه ند ده کری شه بیروباوه ره ئایدیالیان به شیوه یه کی کرده یی پراکتیزه بکرین.

به هه ر حال، پێویسته شه وه له بیر نه که یین شه م ناکۆکییه له مه یله کاند، که شیعه له سوننه جیا ده که نه وه، پرسیکی میژووییه، واتا ده گه ریته وه بۆ رابردوو. ده کری مرق له ئیستادا لایه نه له یه کچوو ده کانی نیوان سوننه و شیعه زیاتر ببینیت وه که له ناکۆکییه کان، واته ده توانین ته رزیکی هه لویستی ماددی تیبینی بکه یین، که چوونه ته نیو بیروباوه ری شیعه وه، له به رامبه ریشدا چه ند ته رزیکی هه لویستی ئایدیالی ده بینین، که دزه یان کردۆته نیو بیروباوه ری سوننه وه.

بروامان وایه به تپه ره بوونی کات و به گرتنه ده سستی ده سه لات لیزه وله وئ، سروشتیه نه گه ر پێشبینی شه وه بکه یین، شیعه کان ورده ورده که مته ر ئایدیالی بن، به مه ش

دهکه ونه نیو کاروباره کومه لایه تی و بهرژه و هندیه
دونیاییه کانه وه. دینامیکه تی کومه لایه تی ریگه نادات شیعه کان
بؤ ماوه یه کی دریژ وهک خویان بمیننه وه. سهرنجی نه وه مان
داوه، (باقر مه جلیسی) نه وه قیهه گوره یه تی له سهرده می
سه فیه و ییه کانداه له بلا و کردنه وه تی شیعه گه ری له ولاتی فارسدا
رولیکه گه و ره تی گیراوه، چند مه یلیکی نیشان داوه رووه و
بیرکردنه وه تی واقعی، که پیشتر زور به ده گمن ده مانینی^۱.
پنده چیت قه ناعه تی به بیرکردنه وه تی نایدیالیسی رووت
نه بیت، که له رابردوودا شیعه گه ری پی جودا ده کرایه وه.
له سهرده می نه ودا شیعه گه ری وهک جارن شورشی
لاوازه کان نییه، به لکوو دامه زراوه یه کی نایینی سه رکه و تووی
خاوه ن جوریک له نه زمونی کرده ییه، بؤ نمونه، کاتیک
مه جلیسی قسه تی له سه ر پیگه تی خوداییسی پیشه واده کرد،
هه ولی دها گفتوگو نایدیالییه که تی له گه ل ره گه زیکی به هیزی
روونکردنه وه تی کومه لایه تی واقعییدا تیکه ل بکات. مه جلیسی
دهیوت: نه گه ر پادشایه ک والی یه کیک له شاره کان لابیات
و که سی دیکه ش نه خاته جیگه که تی، یا خود یه کیک له
سه ر و کخیله کان واز له گونده که تی بهینیت و لیگه ری خه لکه که
خویان کاروباره کانی خویان به و شیوه یه تی ده یخوازن، رای
بکه ن، نه واه کاریکی دانایانه نییه. که واته چون دانایی له وده
به دی ده که یین، که خودا یا خود پیغه مبه ره که تی خه لکی جی
بهیلن بی نه وه تی دوا پیغه مبه ره پیشه وایه کیان بؤ دیاری
بکه ن^۲.

۱ دوایت دونالدسون، //منه ب //شیعی: ص ۳۱۱ و دواتر.

۲ هه مان سه رچاوه: ص ۳۱۳.

لیکولینہ و دیہک له سوسپولوژیای ئیسلام

سه بارهت به سوننهش، لیکوله رهوانی ئیسلام
هاوران لهسهه شهوهی به هوی کاریگه ریی بزوتنه وهی
سوفیگه ریی وه چند تاییه تمه ندییه کی ئایدیالی دزه بیان کردوته
نیو بیرویا وه ره که یانه وه.

پیشتر بینیمان بزوتنه وهی سوفیگه ریی له رووی مه یله
ئایدیالییه کانیه وه له شیعه دهچیت، ههه وهک سه رنجیشمان
دا، ناکوکی سه ره کی نیوان شه دوو بزوتنه وه ئایدیالییه
لهو راستییه دایه، که سوفیگه ریی ناره زایه تییه کی تاکه که سییه،
له کاتیکدا شیعه گه ریی ناره زایه تییه کی به کومه له، یاخود
کومه لایه تییه. دهکری شه وه ههکاره مان بو روون بکاته وه،
که سوننه کان سوفیگه ریی وهک بزوتنه وه یه کی مه ترسیدار
ههژمار ناکهن لهسهه دهوله تی ئیسلامی، یاخود به خاوهن
بیدعه بیان نازانن.

به هه رحال، سوننه کان له ژیر کاریگه ریی سوفیگه زیدا،
دهستیان کرد به ناره زاییده ربرین له هه مبهه دونیا بوونی
خه لیفه کانیهان، سه رباری شهوهی شه بیان به شیوه یه کی
ناشتیانه و لهسهه رخو کردوه، شه وانیش وهک شیعه کان له
چاوه روانیی بزگار که ریی خودایی (مه هدی) دان که "له کوتایی
دونیا دا دهه که ویت، تاکوو دونیا پر بکات له یه کسان و
دادپه روه ریی، دوا ی شهوهی پر بووه له ستهم و زورداری".
هه نوو که گوری هه ندیک له شیخه سوفییه کان لای سوننه کان
بوونه ته مه زارگه و سه ردانیان دهکهن و رپوره سی
ئایییی تیدا شه نجام دهه دن و قوربانیشی تیدا دهکهن، شه
دیاردیه شه له وه دهچیت که لای شیعه کان هه یه سه بارهت

٧. د. ب. مکدونالد، بند (المهدی)، موسوعه الاسلام، المجلد الثالث: ص ١١٤.

به پيشه واکانيان، به وهى به نمونهى بالاي شورشه کانيان
هه ژماريان دهگهن.

پيوسته ليره دا ئه وه بير بخهينه وه، که بيرۆکهى (مه هدى)
راسته وخو دواى دارمانى خيلافهت هاتوته نيو بيروبا وه پرى
سوننه وه. ماکدونالد ده لیت:

ئه وان له ناوه ندى تاريكى و نه بوونى يه قينى
- ئايينى و کومه لايه تى و ئاکارى و غيرفانيدان -
هه ر بويه په نايان بو رزگار که رى کوتايينى دونيا
بردوه!

که واته ده توانين بگهينه ئه وه ده رته نجامه ي له کوتاييدا
سوننه کان که وتوونه ته دۆخیکه وه، زور له و دۆخه ده چیت، که
به ر له چهند سه ده يه ک بووه هوى ده رکه وتنى شيعه گه رى.
سوننه کان که پيشتر له چينه ده وله مهنده کانى ئيمپراتوريه تى
ئيسلامى بوون، ئيستا ده چه وسينرينه وه و خراپ مامه له يان
له گه لدا ده کريت، وه ک پيشتر به سه ر برا شيعه کانياندا هات.
وه ک بينيمان، رياليسى رهفتارى چينه فه رمانه وا گه شيبينه کانه،
به لام هه ر که سته ميان لى کرا، رهفتارى رياليسى تيان نامينيت
و ده چنه خه وه بيدارى و ته رزيكى بيرکردنه وه ي ئايديالييه وه.
سوننه کان ئاوه ايسى بوون. زورى نه برد، ده سه لاتی
سياسى ئيسلام لاواز بوو و به مه ش سوننه کان له به رزی
هاتنه خواره وه تا کوو گه يشتنه ئه وه ي چاوه رپى رزگار که رى
خودايى بگهن، که سه رکه وتته کونه که يان و نمونه بالا کانى
ئيسلاميان بو ده گيريته وه.

له ژير روشنايى ئه م په ره سه نده له بيروبا وه پرى هه ريه ک

لیکۆلینه و ههیک له سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

له سوننه و شیعه دا، ده توانین بگهینه ئه و ده رئه نجامه ی دابه ش بوونی سوننه-شیعه، هه نووکه گرفتی ئیسلام نییه، له و ه دا که تایبه ته به ئایدیالیزم و ریالیزم وه. به رای ئیمه، ئه م ده رئه نجامه تا راده یه که ده رئه نجامیکی راسته، به لام ناییت ئه وه ش له یاد بکه یین، مه یله ته قلیدییه کانی ئه م دوو ده سته یه ناکرئ به شیوه یه کی ته وا وه تی له ناو بچن، به لکوو به هوی هه لویسته دژه کانیانه وه له رابردوودا، هه ر ده بی شوینه واریک دوای خۆیان جی به یلین. هه میشه رووداوه میژوو بییه کان جوړیک له شوینه وار له زیهنی خه لکیدا - به شیوه یه کی خودئاگایانه یان ناخودئاگایانه - بو ماوه یه کی دووردریژ دوای روودانیان جی ده هیلین، به تایبه ت کاتیک خه لکی کۆنه پاریز بن، و اتا ریز له رابردوویان بگرن.

باسی ئه وه شمان کرد، چه ند شوینه واریکی ریالیستی تا هه نووکه به مه زه بی سوننه وه دیارن، سه باره ت به مه یله نویکه رووه و ئایدیالیزم. له وه یه سه یر بیت، گه ر ببینین زۆرینه ی ئه و که سانه ی به ناوی مه هدییه وه له م چه ند سه ده یی رابردوودا له جیهانی ئیسلامیدا ده ر که وتوون، سوننه بوون نه ک شیعه. راستیه کی جیگیره، که شیعه کان بروایان به مه هدی له سوننه کان پته وتر و به هیزتره، به لام تا ئیستا هیچ مه هدییه کی شیعه ده ر نه که وتوو ته نها یه ک که س نه بیت، که ئه ویش (باب)ه و له سه ده ی رابردوودا له ولاتی فارس ده ر که وتوو و بزووتنه وه ی به هائیی دامه زران دووه، ئه و هۆکاره ی له پشت ئه م دیارده نامۆیه وه وه ستاوه - به بۆچوونی ئیمه - ئه وه یه، بۆچوونی سوننه کان ده رباره ی مه هدی واقیعیتره له بۆچوونی شیعه کان. شیعه کان بروایان

وايه پيشه وای دوانزه به میان (مه هدی) که سالی ۲۵۵ ی کوچی له دایک بووه، تا هه نو که زیندوو و تنها له شوینیکی شه جیهانه خوی شاردو ته و به ناوی (دورگه ی سه وز)، له وی چاوه روانی فرمانی خوداییه تا له داهاتو دا روزیک له رۆژان دهر بکه ویت و باوه رداران رزگار بکات. شه و به په رجویه کی خودایی زیندوو و دهر ده که ویت و به ویستی خودا شکست به دوژمنه میژوو بییه کانی دهینیت!

ولهی مه هدی سوخته کان پیاویکی ئاساییه، وهک هه ر پیاویکی دیکه له دایک دهینیت و گه وره دهینیت، له ساتی گونجاو دا دژی دونیایی خه لکی هه لده ستیت و دهنگی به رز ده کاته وه. دواتر به ویستی خودا ریز و شکو بو ئیسلام دهگیرته وه.

سوخته زوریک له وانه ی به ره هم هیناوه، که بانگه شه ی مه هدی بوون ده کن، به هوی شه ی که وتوونه ته ژیر شه ته رزه ی بیرکردنه وهی واقعییه وه دهر باره ی شه و رزگار که ره ی له کوتاییی دونیادا دیت، به رته نجامه که شه ی، وهک ماموستا شه حمه د شه مین ده بینیت، چه واشه کردنی جه ماوه ر و هه لگیرساندن شورش ی به که دوا بییه که له میژوو ی ئیسلامدا، شه حمه د شه مین دادوبیداریه تی له ده ست شه م هزره (ئازار دهره) له چاوه روانی (مه هدی)، لومه ی شیعه کان ده کات به وهی شه وان دایان هیناوه، پنی وایه بیرو باوه ریکی خورافییه و پینچه وانه ی سیستمی سروشتییه و له که ل بیرکردنه وه ی

۱. دوايت دونالدسون، موسوعة الإسلام، الجزء الحادي عشر.

۲. أحمد أمين، فصحی الإسلام، المجلد الثالث: ص ۲۴۴.

لیکۆلینه وههیهک له سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

دروستدا ناگونجیت^۱. به بۆچوونی ئیمه، مامۆستا ئهحمه د
ئهمین تا هه نووکه له روانگهیهکی دیالیکتیکی وهستاوه وه
له کاروباره کۆمه لایهتییهکان دهروانیت، که بیرکردنه وهی
سه دهکانی ناوه راستی پی جودا دهکرتیه وه، پینده چیت
ئه و نه توانیت درک به وه بکات، که ناتوانریت هه میشه
بیرکردنه وهی عهقلانی و تیرامانه ئاسوودهکان به سه ر
دینامیکیه تی کۆمه لایه تییدا پراکتیزه بکرت.

به بۆچوونی ئیمه، بیروباوه ری مه هدی له ئیسلامدا - جا
لای شیعه بیت یان سوننه - له ئه مرۆدا ململانیی نیوان
ئایدیالیزم و ریالیزمه. به تییه ربوونی کاتیش، نزیکبوونه وه
له نمونه بالاکانی پیغه مبه ر ئه سته م و ئه سته متر ده بیت،
بینگومان ئه م هه لوسته ش ده بیته بارگرانییه کی قورس به سه ر
ویژدانی مسولمانه باوه رداره کانه وه. سۆفییه کان - وه ک
راهییه کان - په نا ده به نه به ر ریگه که سییه کانیا ن بۆ ئه وه ی
دلسۆزی ده سته بخن، وه لی ته واوی مسولمانانی دیکه، که له
پیغه مبه ر ده که یانه وه فتری ئه وه بوون به شیوه یه کی به کۆمه ل
مامه له له گه ل ژیا ندا بکه ن و به جیا وگه له کی که سی رازی
نه بن. ئه وان به ر ده وام پیشینی شۆرشیکی کۆمه لایه تی و
رزگار که ریکی به کۆمه ل ده که ن، له به ر ئه وه، بیروباوه ری
مه هدی وه لامیکی گونجاوه بۆیا ن، به لام گرفته که هه ر بوونی
هه یه، ئه و کاته بوونی نامینیت که کۆمه لگه له جووله
ده وه ستین، به دلنیا ییه وه ئه مه ش له کۆتاییی دونیا دا ده بیت.

۱ هه مان سه رچاوه: ص ۲۴۴-۲۴۵.

سه رچاوه كان

كتي به عه ره بيه كان:

- أحمد أمين، *ضحى الإسلام*، الجزء الثالث، القاهرة لجنة التأليف ١٩٣٨-١٩٤٣.
- أحمد أمين، *نظم الإسلام*، القاهرة لجنة التأليف ١٩٤٥.
- أحمد أمين، *نجر الإسلام*، القاهرة لجنة التأليف ١٩٤٥.
- أبو يوسف يعقوب، *كتاب الخراج*، القاهرة، مطبعة السلفية، ١٣٤٧ هجري.
- أمين فارس الريحاني، *تاريخ نجد الحديث*، بيروت، دار صادر، ١٩٢٨.
- الجاحظ، *البيان و التبين*، الجزء الثالث، مطبعة مصطفى محمد، ١٩٣٢.
- جورجى زيدان، *تاريخ التمدن الإسلامى*، الجزء الخامس، القاهرة، دار الهلال، ١٩٠٢.
- حسين البراقى، *تاريخ الكويت*، مطبعة الحديدية، ١٣٥٦.
- درويش عبدالقادر المقدادى، *تاريخ الأمة العربية*، الطبعة

- الثانية، دار المعارف، بغداد ١٩٣٢.
- دولاند داويت، عقيدة الشيعة، مطبعة السعادة، القاهرة ١٩٣٣.
- دي بورية، تاريخ الفلسفة في الإسلام، لجنة التأليف، القاهرة ١٩٣٨.
- عبدالرحمن بن خلدون، المقدمة، مطبعة مصطفى محمد، القاهرة.
- كتاب العبر، بولاق، القاهرة ١٢٨٤ هجري.
- عبدالكريم الشهرستاني، الملل و النحل، ايران ١٢٨٨ هجري.
- عبدالقادر المغربي، الأخلاق و الواجبات، مطبعة السلفية، القاهرة ١٣٤٧ هجري.
- عبدالله السببتي، أبو نر، مطبعة السعادة، طهران.
- عبدالله العلالي، تاريخ الحسين، مطبعة العرفان، بيروت.
- محمد حسين الزين، الشيعة في التاريخ، مطبعة العرفان، صيدا ١٩٣٨.
- محمود عباس العقاد، عقيدة الإمام، مطبعة المعارف، القاهرة.
- أبو الشهداء، نهج البلاغة، المجلد الثالث، مطبعة الإستقامة، القاهرة.
- محمد مهدي الكاظمي، خصائص الشيعة، مطبعة دار السلام، بغداد ١٣٤١ هجري.

لیکۆلینه و دیک له سۆسیۆلۆژیای ئیسلام

کتابه ئینگلیزییه کان:

- Aghnides, Nicolas P., *Mohammedan Theories of Finance*, New York: Columbia University, 1916.
- Ali, Seyed Ameer, *The Spirit of Islam*, London, W. H. Allen & Company Ltd., 1851.
- Arnold, Sir Thomas, W. *The Caliphate*, Oxford, At the Clarendon Press, 1924.
- Brinton, C. Crane, *The Anatomy of Revolution*, New York, W. W. Mortan & Company 1938.
- Browne, Edward G., *A Literary History of Persis*, 2 Vols, New York, Charles Scribner & Sons, 1902-1906.
- Dawson, Carl and Gettysm Warner, *An Introduction To Sociology*, Rev. Ed. New York, The Ronald Press Company, 1945.
- DeGre, Gerard L., *Society and Ideology: An Inquiry into the Sociology of Knowledge*, New York, Columbia University Bookstore, 1943.
- Durant, Will, *The Story of Philisophy*, New York, Garden City Publishing Company, 1943.
- Edwards, Lyford P., *Natural History of Revolution*, Chicago, the University of Chicago Press, 1927.
- Finkelstein, Louis, *The Pharisees, the Sociological Background of their Fath*, Philadelphia, Jewish Publication

- Society of American, 1938.
- Gilman, Arthur, *The Story of the Saracens*, New York, The Story of Nations, 1891.
 - Gown, Herbert H., *A History of Religion*, Milwaukee, The Morehouse Publishing Company, 1934.
 - Great Britain, *Review of the civic Administration of Mesopotamia*, London, H. M. Stationery Office, 1920.
 - Hitti, Philip K., *History of the Arabs*, 3rd Ed., Revised, London, Machmillan Company, 1946.
 - Jamali, Mohammed Fadhil, *The New Iraq: Its Problem of Bedouin Education*, New York, Teachers College, Columbia University, 1934.
 - Khadduri, Majid, *The Law Of War Peace in Islam*, London, Suzac & Company, 1940.
 - Kincheloe, Samuel Clarence, *The Prophet, A Study In the Sociology of Leadership*, University of Chicago, Ph. D. dissertation, March 1929.
 - Lane-Poole, Stanley, *The Speeches and Table-Talk of the Prophet Mohammad*, London, Macmillan & Company, Ltd., 1905.
 - Levy, Reuben, *An Introduction to the Sociology of Islam*, 2 Vols, London, Williams and Norgate, Ltd., 1931-1933.
 - Louks, William N. and Hoot, J. Weldon, *Comparative Economic Systems*, New York, Haroer & Brothers, 1943.
 - Magoffin, Ralph V. D. and Duncalf, Frederic, *Ancient*

and Medieval History, New York, Silver, Burdett and Company, 1934.

- Main, Ernest, *Iraq From Mandate to Independence*, London, George Allen & Unwin, Ltd., 1935.

- Mannheim, Karl, *Ideology and Utopia*, New York, Harcourt, Brace Company, 1936.

- Mass, H., *Islam*, New York, G. P. Putmans Sons, 1938.

- Mathews, Shailer and Smith, Gerald Birney, *A Dictionary of Religion And Ethics*, New York, The Macmillan Company, 1921.

- Nicholson, Reynold A., *A Literary History of the Arabs*, Cambridge University Press, 1930.

- Niebuhr, Reinhold, *Christainity and Power Politics*, New York, Charles Scribners Sons, 1940.

-, *Moral Man And Immoral Society*, New York, Charles Scribners Sons, 1932.

- Nibuhr, H. Richard, *The Social Sources of Denominationacism*, New York, Henry Holt and Company, 1929.

- Nietzscheheche, Friedrich, *The Philosophy of Nietzschehechem*, New York, The Modern Library.

- Smith, W. Robertson, *Kinship and Marriage in Early Arabia*, London, Adam and Charles Black, 1903.

-, *Lectures on the Religion of the Semites*, 3rd Ed., New York, The Macmillan Company, 1927.

- Syles, Sir Percy, *A History of Persia*, 2 Vols, 2nd Ed., London, Macmillan and Company, 1921.
 - Titus, Harold H., *Living Issues in Philosophy*, New York, American Book Company, 1946.
 - Toynbee, Arnold J., *A Study of History*, (Abridgment by D. C. Somervell), New York & London, Oxford University Press, 1947.
 -, *A Study of History*, 6 Vols, London, Oxford University Press, 1939.
 - Veblen, Thorstein, *The Theory of the Leisure Class*, New York, The Modern Library, 1934.
 - Wach, Joachim, *Sociology of Religion*, Chicago, the University of Chicago Press, 1944.
 - Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, George Allen & Unwin, Ltd., 1930.
 - Wells, H. G., *The Outline of History*, (New & Revised) New York, Garden City Publishing Company, 1932.
 - Wiese, Leopold von and Howard Becker, *Systematic Sociology*, New York, John Wiley and Sons, 1932.
 - Yinger, J. Milton, *Religion in the Struggle for Power*, Durham, N. C., Duke University Press, 1946.
- ***
- *The Catholic Encyclopedia*, Edited by Herbermann, Charles G.m et al. 1st Vol, New York, Robest Appleton Company, 1907.

ئىنگولىتەۋىيەدەك ئە سۇسىۋلۇرۇپاي ئىسلام

- *Encyclopedia of the Social Sciences*, Edited by Hastings, James, et al, New York, The Macmillan Company, 1930-1935.

- *The Encyclopedia of Islam*, Edited by Houtsman, M. T., et al, 4 Vols, London, Luzac & Company, 1913-1934.

- *The Koran*, Translated by Palmer, E. H. Oxford, Oxford University Press, 1947.

فینا فیکس

ئىندىكىسى ناوھكان

- 3 -

ئار. شىروتمان: ۵۷، ۷۲، ۱۴۰، ۱۴۳، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۵.

ئار. ئىف، دى. ماگوفىن: ۵۸.

ئارسەر گىلمان: ۱۷۵، ۱۷۶.

ئوزبۇرن: ۱۸۱

ئوگست كونت: ۱۷، ۱۸، ۳۳، ۳۷.

ئوگستىن: ۳۶.

ئولىرى: ۱۱۵.

ئىچ. جى. ويلز: ۹۳، ۹۴، ۱۳۹.

ئىچ. رېتشارد نىبۇر: ۱۱۱

ئىچ. ئىچ. تايىس: ۵۰

ئىدوارد ج. براون: ۸۴، ۱۰۷، ۱۸۶.

ئىس. فىنگلشتاين: ۵۲.

ئىس. ھىورات: ۸۴، ۱۶۹، ۱۸۲.

ئىف. دانكاف: ۵۸.

ئىل. بى. ئىدواردز: ۹۱، ۱۱۴، ۱۹۴.

ئىل. دى. قىدا: ۱۲۷، ۱۶۹، ۱۷۲.

- ئىبن تەيمىيە: ۳۳.
ئىبن روشد: ۲۷، ۳۶.
ئىبن سعوود: ۷.
ئىبن عەبد رەببە: ۱۳۹، ۱۴۳.
ئىبن ئەبى حەدەيد: ۱۸۱.
ئىبن ئەسىر: ۱۷۶.
ئىسماعىلى سەفەوى: ۱۴۴.
ئىف لاکوست: ۴۰.
ئەبرام كاردائىنەر: ۱۵۷.
ئەبو سۇفيان: ۱۷۰.
ئەبۇبەكرى سىدىق: ۱۷۹، ۱۸۹.
ئەبۇحامىدى غەزالى: ۱۶، ۲۲، ۳۲، ۷۳.
ئەھمەد ئەمىن: ۵۲، ۵۳، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۸۰، ۸۳، ۸۴،
۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۲، ۹۴، ۹۶، ۱۰۴، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۱۵،
۱۱۷، ۱۲۵، ۱۲۸، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۹،
۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۹،
۱۷۱، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۰۴، ۲۰۵.
ئەرسىتو: ۲۷، ۳۰، ۳۶.
ئەرتۆلد توينىي: ۶۳، ۱۰۴، ۱۰۶.
ئەفلاتون: ۲۷، ۳۰، ۳۱، ۸۷، ۱۷۸، ۱۹۴.
ئەلتوسى: ۳۴.
ئەلرازى: ۳۴.
ئەلفرىد گولوم: ۷۴، ۷۵.
ئەلموتوھكىلى عەباسى: ۱۹۷.
ئەمىر عەلى: ۷۱، ۸۳، ۸۴، ۱۶۰، ۱۸۱.

لىكولىنە ۋە يەك لە سۇسىۋولۇزىيە ئىسلام

ئەمىن ئەلرەيخانى: ۱۱۲.

ئەى. تى. ئارنولد: ۷۶، ۷۸.

ئەى. ج. ونسىك: ۱۶۵.

ئەى. ئىم. ئەكە: ۱۳۲.

- ب -

باقر مەجلىسى: ۲۰۰.

بىرسى ساىكس: ۱۳۲، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۸.

۱۵۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۸۱.

بىيەر لامىنز: ۱۱۴.

بەھرام چوبىن: ۹۳، ۹۵، ۹۶.

- ت -

تارىق نافع ئەلحەمدانى: ۶، ۸.

ترويلتش: ۱۱۱.

تورستىن قىبلن: ۱۷، ۱۶۰.

توماس ئەرنولد: ۷۴، ۷۵.

تى. جى. دىيۇر: ۷۳.

تى. ئىنج. واپەر: ۱۱۲، ۱۴۰.

- ج -

جابرى كورى حەييان: ۳۴.

جورج سول: ۱۷۹.

جورج ھىزبەرت مىد: ۱۷.

جورجى زەيدان: ۱۳۷.

- جۇن ستىوارد مىل: ۳۳.
جى. شاخت: ۷۷، ۱۰۴، ۱۱۹، ۱۶۰.
جى. ھۆتس: ۱۶۳.
جى. واك: ۵۲، ۱۸۷.
جى. والش: ۸۸.
جى. ئىچ. كرامەرز: ۹۷.
جى. مىلتون يەنگر: ۵۹، ۶۸، ۷۰، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۷۴، ۱۷۹.
جى. ئەوسانى: ۱۴۱.
جىرتروود بىل: ۹۰.
جىرالڧ بىرنى سمييس: ۷۷.
جىزارڧ دىگرى: ۱۲۳، ۱۲۸، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۶۱.

- ۵ -

چارلس كولى: ۱۷.

- ۳ -

- حسەين بەراقى: ۱۳۴، ۱۴۲.
حسەين ئەلھەنداوى: ۱۱، ۴۸.
حسەينى كورى عەلى ئەبى تالپ: ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴.
حەجاجى كورى يوسفى سەقەفى: ۱۳۶.
حەسەنى بەصرى: ۱۸۵، ۱۸۶.

- ۲ -

- دانكن كالدويل: ۷۲.
دوايت. دۇنالسۇن: ۷۰، ۷۶، ۸۳، ۸۶، ۱۴۶، ۱۵۳، ۱۶۴، ۲۰۰، ۲۰۴.

لىكۆلىنە ۋە يەك لە سۇسىۋلۇزىيە ئىسلام

دو بوەر: ۸۷

دوزى: ۸۴، ۸۸، ۸۹، ۹۲، ۹۸، ۱۴۴.

دو فۇكس: ۸۷

دى سى سۇمەرفىل: ۶۳، ۱۵۰.

دەرويش مىقدادى: ۸۳، ۹۵، ۱۳۵، ۱۴۰، ۱۹۷.

دەيقد دو سەنتىلانا: ۷۴.

- پ -

راينھۆلد نىبۇر: ۱۱۳.

رۇبىن لىغى: ۵۲، ۷۸، ۱۰۳، ۱۳۲، ۱۴۹.

رۇبەرت مەكايقەر: ۱۷، ۲۰.

رېتشارد نايبەر: ۵۷.

رېنۆلد نىكولسەن: ۶۹، ۸۳، ۸۵، ۸۹، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۱۲.

۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۴۴، ۱۷۸، ۱۸۴، ۱۸۵.

- س -

ساموئىل كلانس كىنگلوى: ۱۲۸.

سايلەر ماتىيوس: ۷۷.

ستانلى لايىن پۇل: ۱۰۳، ۱۰۴.

سەلام شەماع: ۲۲.

- ش -

شەمەرى كورى زى جەوشەن: ۱۵۳.

شەهرستانى: ۱۵۵.

- ع -

عوسمانى كورى عەفان: ۱۳۷، ۱۷۲، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷.
 عومەرى كورى خەتاب: ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۹.
 عومەرى كورى عەبدولعەزىز (عومەرى دووھەم): ۱۳۱.
 عيسا (پىنغەمبەر): ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۱۰، ۱۱۱.
 عەبدولرەحمان ئىبىن خەلدوون: ۵، ۶، ۷، ۹، ۱۱، ۱۷، ۲۰، ۲۲،
 ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۲،
 ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹،
 ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۷۵،
 ۷۵، ۷۷، ۸۴، ۱۱۸، ۱۳۵، ۱۴۰،
 ۱۴۱، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۵،
 ۱۸۸، ۱۸۹.

عەبدولقادر ئەلمەغرىبى: ۷۹، ۱۰۴.

عەبدوللا ئەلسوبەيتى: ۱۳۵.

عەبدوللا ئەلئەللى: ۱۲۵.

عەبدولئەمىر ئەلوھرد: ۲۲.

عەلى حسەين ئەلوھردى: ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۱، ۱۲،
 ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۱،
 ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰،
 ۳۱، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۴۱، ۴۶،
 ۴۷، ۴۸.

عەلى كورى ئەبى تالىب: ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۸،
 ۱۶۷، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۸، ۱۷۹،
 ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۷،
 ۱۸۸، ۱۸۹.

لىكۆلىنەنە دەپكەك لە سۇسىقۇلۇزىيە ئىسلام

عەمروى كورى بەحرى كورى جاحيز: ۱۶، ۲۲، ۲۳، ۱۳۶، ۱۸۵.

- ف -

فارابى: ۳۱، ۸۷

فرانسىس بىكۇن: ۱۷، ۲۹، ۳۳.

فېردىناند كۆمەن: ۱۷.

فېلىپ ھىتى: ۱۰۳، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۴۰.

۱۸۸، ۱۹۷.

فەخرەدىن ئەلرازى: ۳۲.

- ف -

فېكۇ: ۳۴، ۳۵.

- ك -

كارل برىنكمان: ۹۱.

كارل داوسۇن: ۱۰۵.

كارل مانھايىم: ۱۷، ۱۵۶، ۱۵۷.

كۆركىس عەواد: ۹.

كۆستانتىنى گەورە: ۱۱۹.

كۆنقۇشىۋوس: ۸۷.

- ك -

كۆلدتسىپەر: ۶۹، ۱۱۶، ۱۴۰.

كۆيدۇ دو روگىرۇ: ۶۱.

كۆبىنۇ: ۴۱، ۸۴.

- ل -

ليوبولد فون وایس: ۵۷، ۵۹، ۶۰، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۷۹، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۷.

- م -

ماجید خەزوری: ۵۸.

ماجید شېر: ۱۰، ۱۴، ۷۹.

مارکس: ۲۴، ۳۴، ۳۵، ۳۷، ۳۸، ۴۱.

ماکدونالد: ۶۹، ۷۸، ۷۹، ۲۰۲.

ماکس شیلەر: ۱۲۳، ۱۲۷.

ماکس قئیبەر: ۵۷، ۷۰، ۱۱۱، ۱۶۵.

محەمەدی مەككەیی: ۱۱

محەمەد (پینگەمبەر): ۶۲، ۶۳، ۸۳، ۸۷، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴.

۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱.

۱۱۴، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۱، ۱۴۰.

۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۶، ۱۸۴، ۱۹۷.

محەمەد باقر ئەلمەجلیسی: ۸۶

محەمەد عەبدوللا عەنان: ۱۶۹.

محەمەد عەبده: ۸۷، ۱۴۱.

محەمەد غازیل ئەلجەمالی: ۶۷، ۹۰، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۵۹.

محەمەد مەهدی ئەلكازمی: ۸۰.

محەمەد ئەمین ئەلزەین: ۱۴۴، ۱۶۹، ۱۷۶.

معاویە: ۱۴۳، ۱۵۳، ۱۷۰، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۸، ۱۸۹.

موحسین مەهدی: ۲۶، ۲۷.

مونتسکیو: ۳۴، ۳۵، ۳۶.

لىكولىنە ۋە بەك لە سۇسىلۇر ئۆزى ئىسلام

مىر بەصرى: ۸، ۹.

مەحمود غەباس ئەلغەقاد: ۱۳۵، ۱۴۱.

مەكيا قىلى: ۳۷، ۴۱.

مەھدى (پىشەۋا): ۸۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵.

- ن -

نىتچە: ۱۰۲، ۱۱۳، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۶۲، ۱۶۵.

- ھ -

ھاشم رەجەب: ۹.

ھورد بىكەر: ۵۷، ۶۰، ۱۰۸، ۱۷۹، ۱۸۴، ۱۸۷.

ھىرى ماس: ۱۰۳، ۱۱۴.

ھورمىزى چوارەم: ۹۵.

ھىربەرت سېنسىر: ۵۱.

ھىربەرت ئىچ. گاۋىن: ۱۱۹، ۱۲۲.

ھىگل: ۱۱، ۲۴، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶.

- و -

ۋاى. براۋن: ۸۴، ۸۹، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۱۲.

۱۱۵، ۱۱۷، ۱۹۶.

ۋارنەر گىتتىز: ۱۰۵.

ۋىيەم جەيمس: ۱۸.

ۋىيەم ئوگبىرن: ۱۷، ۱۹، ۲۰.

ۋىل دورانت: ۱۶۲.

- ى -

يەحيا ئەبو يوسىف: ۷۸، ۱۳۱، ۱۳۷، ۱۶۹، ۱۷۳، ۱۷۵.
يەزىدى كورې معاويىه: ۱۵۱، ۱۵۳.

ئىندىكىسى ولاتان و شوينەكان

- ئ -

ئنگلتهرا: ۵۱.

ئيران: ۲، ۳.

ئىتاليا: ۹۸.

ئەحسا: ۹۰.

ئەمەريكا: ۲۲، ۵.

ئەنباريەكان: ۵.

- ب -

بابل: ۴۷.

بەدر: ۱۱۸، ۱۳۴، ۱۳۵.

بەرىتانىيا: ۹۰، ۱۸۶.

بەصرە: ۱۳۱.

بەغداد: ۵، ۶، ۷، ۱۱، ۴۸، ۹۰.

بەيروت: ۵، ۷، ۱۱، ۷۶.

- پ -

پردى مىليقان: ۱۱۹.

- ت -

تورکيا: ۲
تەكساس: ۷.

- ج -

جەبەشە: ۱۰۳

- د -

دوورگەي سەوز: ۲۰۴.
دوورگەي عەرەبى: ۲، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۴۰.
دېجەلە: ۹۰، ۱۳۸، ۱۷۳.

- ز -

زانكو ئەمەرىكىيەكان: ۵، ۲۴.
زانكوى برنستن: ۱۱۴.
زانكوى بەغداد: ۵.
زانكوى تەكساس: ۵، ۲۵.
زانكوى ميسر: ۵۲، ۶۲.

- س -

سوريا: ۲، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۷۳.

لنكولينه و مېك له سوسيولوژيای نيسلام

- ش -

شاری چاک: ۱۷، ۳۱
شام: ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۴۳، ۱۷۳

- ع -

عیراق: ۱، ۲، ۳، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۱۹،
۲۰، ۲۱، ۲۳، ۲۴، ۳۸، ۴۶، ۴۸، ۹۰، ۹۵، ۱۳۴، ۱۳۶، ۱۳۷،
۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۳، ۱۷۳

- ف -

فارس: ۱۴، ۱۵، ۱۸، ۱۹، ۹۰، ۹۳، ۹۵
فورات: ۹۰، ۱۳۸
فلهستين: ۱۱۱، ۱۷۳

- ک -

کازميه: ۵
کوفه: ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۴۱، ۱۴۲
کريه لا: ۱۵۳
کهوانه ی به پیت: ۱۷۳، ۱۹۶

- ل -

لندهن: ۳، ۷، ۹۶

- م -

ميسر: ۲، ۵۲، ۱۷۳

مەدىنەى منەۋەرە: ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۹، ۱۱۴، ۱۱۸، ۱۲۶، ۱۲۷،
۱۷۱، ۱۷۳.

مەككەى پىرۇز: ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۸، ۱۳۵، ۱۷۰، ۱۸۴.

- ھ -

ھىندىستان: ۹۰، ۱۳۸.

- و -

ولاتى دوۋووبار: ۱۸.

ولاتى فارس: ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۶، ۹۸، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۷۳، ۱۹۶، ۲۰۰، ۲۰۳.

ولاتە غەرەبىيەكان: ۹۰، ۹۸.

ويلايەتە يەككەرتوۋەكانى ئەمەرىكا: ۲۲، ۱۴۹.

- ى -

يەمەن: ۱۴۰.

ئىندىكىسى گەلان

- ۱ -

ئومە وىيەكان: ۱۷۶.

ئىمپراتورىيە تى رۇمانى: ۹۷، ۱۱۰، ۱۴۹، ۱۹۷.

ئىمپراتورىيە تى ئىسلامى: ۹۰، ۹۷، ۱۳۱، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۴۹.

۲۰۲، ۱۹۶، ۱۷۸، ۱۷۶، ۱۶۴، ۱۶۳، ۱۵۸.

ئەباتىرە: ۱۲۰.

ئەمەرىكىيەكان: ۱۵۰.

- ب -

بەدرىيەكان: ۱۳۵.

بەربەن: ۸۹، ۱۶۴.

- ت -

توركەكان: ۴۶، ۸۹، ۱۶۳، ۱۶۴.

تەتەن: ۴۲، ۴۶.

- پ -

رۇمانىيە كان: ۹۸، ۱۵۰.
رەشىپىستە كان: ۱۴۹، ۱۵۰.

- ز -

زەردەشتى: ۹۴، ۹۵.

- س -

سارانشىيان: ۶۲، ۶۳، ۸۹، ۱۱۲، ۱۱۶، ۱۳۰، ۱۳۴.
ساسانى: ۹۲، ۹۳، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸.
سورىيە كان: ۱۳۵.
سوننە: ۶۵، ۶۷، ۶۸، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۳،
۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۸، ۸۹، ۱۴۴، ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۵۹، ۱۶۵، ۱۹۷،
۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵.
سۇفىستە كان: ۳۰.
سۇفىيە كان: ۷۳، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۲۰۱، ۲۰۵.
سەكسۇنىيە كان: ۱۳۲.

- ش -

شىيە: ۶۵، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۸۰، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸،
۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۸، ۱۳۴، ۱۴۰، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۵۱،
۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۸، ۱۹۹،
۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۵.

لېنگۈلېنەنەۋەبەك لە سۇسپۇلۇزىيەي ئىسلام

- ع -

عېراقىيەكان: ۶، ۹، ۱۱، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۴۱، ۱۴۴.

عەرەبى باشوور: ۱۴۰.

عەرەبەكان: ۴۵، ۶۳، ۹۵، ۱۱۵، ۱۳۶، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۶۳، ۱۸۱.

- ف -

فارسەكان: ۸۹، ۹۳، ۹۵، ۹۷، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۶۴.

- ق -

قورەيش: ۱۰۴، ۱۴۲.

قورەيشىيەكان: ۱۳۵، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۷۰.

كۈيلەكان: ۳۰، ۱۰۲، ۱۱۳، ۱۶۵.

- م -

مالى ئەبى ۋەرد: ۵.

مانىزم: ۹۴، ۹۵، ۹۷.

مسولمانەكان: ۱۶، ۳۰، ۳۲، ۹۱، ۱۴۲، ۱۴۹، ۱۷۶.

مەزدەكى: ۹۴، ۹۵.

مەسىحىيەكان: ۵۲، ۵۷، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۱۳، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۵۳، ۱۵۷، ۱۹۷.

- ن -

نەسرانىيەكان: ۱۰۲.

- ۷ -

يۇنانىيە كان: ۲۰، ۹۶.

يەمەنىيە كان: ۱۴۱.

گاوردە كان: ۱۰۲، ۱۱۱.

ئەم لىكۆلىنەۋەيە، ھەول دەدات لە چەند تىۋرېيەكى
كۆمەلايەتتى ئىسلام بىكۆلىتەۋە، نەك ۋەك ھزرگەلىكى
لوژىكى، كە لە فەراغدا بوونيان ھەيە، بەلكوو ۋەك
ئايدىۋولۇژياگەلىك، كە لە كارلىكى بەردەۋامدان لەگەل
ئەۋ بارودۇخە كۆمەلايەتتىئانەي تىاياندا دەر دەكەون.
مىلاننى نىۋان ئايدىالىزم و رىالىزم، لە تەۋاۋى
قۇناغەكانى كۆمەلگەي مروپىدا بوونى ھەبوۋە،
زىدەرۋىي نىيە ئەگەر بلىن، ئەم مىلاننىيە بە
شىۋەيەكى توند لە مىژۋوى ئىسلامدا خۇي دەر
خستوۋە، لەم لىكۆلىنەۋەيەدا، ھەول دراۋە ھۆكارەكان
ۋ پەرەسەندى ئەم لايەنە جىاۋازەي ئىسلام بخرىتە
روو.

۶۰۰۰ دىتار